

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

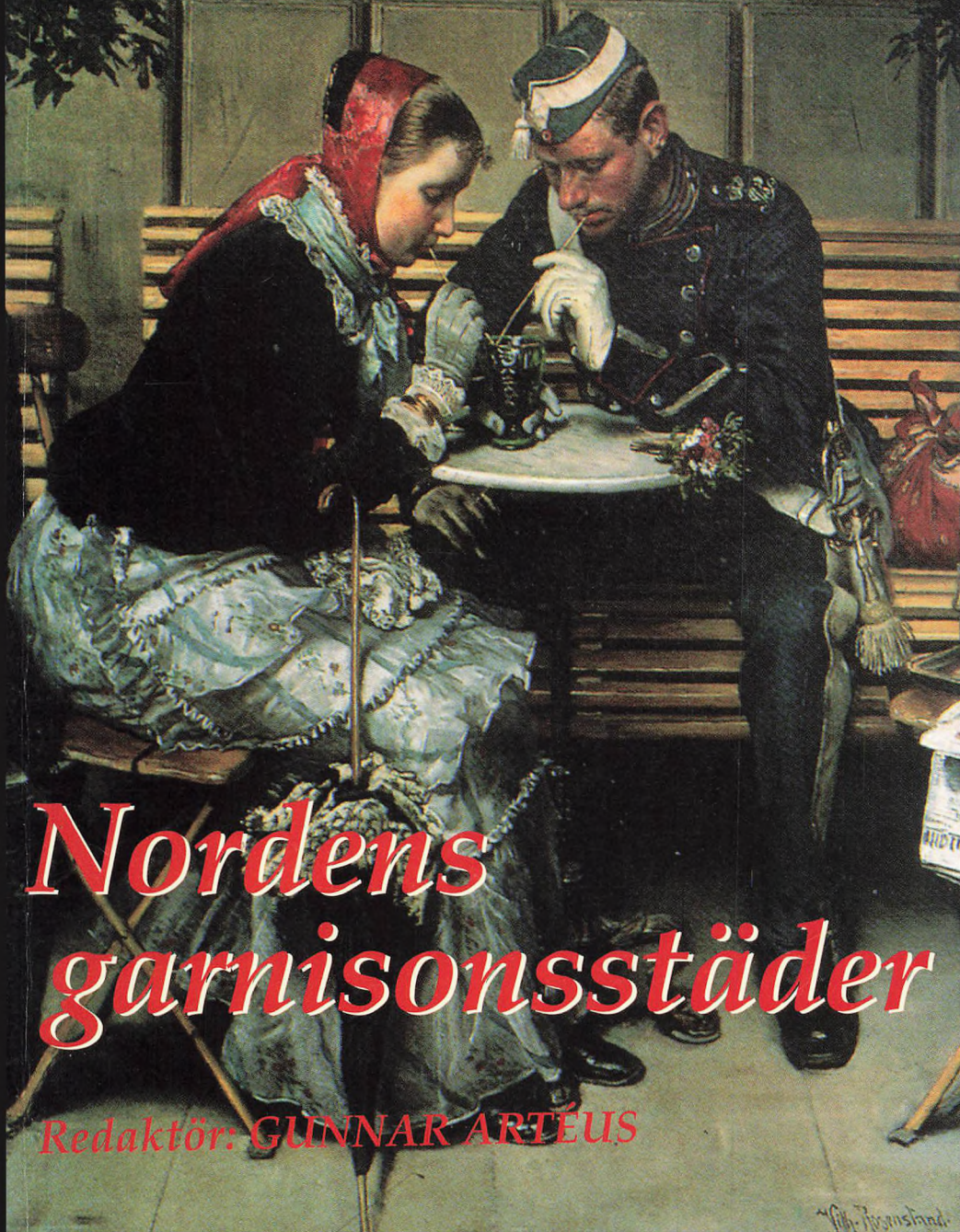
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nordens garnisonsstäder

Redaktör: GUNNAR ARTEUS

FÖRSVARSHÖGSKOLANS ACTA B 4

Nordens garnisonsstäder

Slutrapport från ett forskningsprojekt

Redaktör:

Gunnar Artéus

© 1997 Strategiska Institutionen vid Försvarshögskolan
Grafisk form: *Bo Kjellander*

Omslagsbilden:

*Vilhelm Rosenstand (dansk, 1838–1915),
"Utanför Café A Porta vid Kongens Nytorv".
Olja 1882. Nationalmuseum.
Foto: H Perambo.*

ISSN 1400-8734

ISBN 91-87184-49-4

PROBUS Förlag HB, Stockholm 1997

EKBLADS

AB C O Ekblad & Co, Västervik 1997

Innehåll

- 7 Förord
- 11 Den danske garnisonsby
HANS CHR JOHANSEN, JØRGEN MIKKELSEN & JENS OLE CHRISTENSEN
- 82 Tre rikens garnisoner: fallet Finland
JUSSI T LAPPALAINEN & KARI SELÉN
- 110 Den norske garnisonsbyen
*Fra befeste byer till militære administrasjons- og utdannings-
sentra*
MADS RAMSTAD
- 146 Staden och det militära
Garnisoner och urbanisering i svensk historia
LARS NILSSON
- 157 Att leva med och i en garnison i det gamla Sverige
Borgare och soldater i Göteborg under 1700-talet
BERTIL ANDERSSON
- 170 Politik och ekonomi i 1900-talets svenska garnisonsstäder
KARL JOHAN KRANTZ
- 183 Sociala och kulturella perspektiv på 1900-talets svenska
garnisonsstad
MATS HELLSPONG
- 199 Den militära arkitekturen, staden och symbolspråket
En översikt av förhållandena i Sverige
MATS AHNLUND MED BIDRAG AV THOMAS ROTH
- 222 The Nordic Garrison Towns
A research project and its results
GUNNAR ARTÉUS
- 228 Författarna

Detta arbete har tillkommit inom forskningsprojektet *Den nordiska garnisonsstaden*. Projektet har tidigare publicerat:

Sven Hellström, "Garnisonsstaden Linköping" i Claes Tamm, Gunnar Artéus & Bo Kjellander, eds, *Svea Trängregemente* (Linköping 1985).

Gabriella Signäs, "Krav, lojalitet, systerskap. Officersfruliv vid T 1 och i några andra regementsmiljöer". *Ibidem*.

Gunnar Artéus, "Den svenska garnisonsstaden i romanernas spegel" i *Meddelanden från Armémuseum* 1986.

Sebastian Arby, *Garnisoner och opinioner. Attityder till försvaret i en garnisonsstad och en grannstad utan garnison*. Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan. 2. (Stockholm 1986).

Mats Hellspång, "Fältgrått och khaki. Om 1900-talets svenska arméuniformer som tidsspegel". *Rig* 1987.

Karl Johan Krantz, *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kasertering*. Akademisk avhandling. Växjö 1988 (Kronobergsboken 1988/89).

Gunnar Artéus, ed, *Ett militärt stadsproletariat. Studier av garnisonsmanskapets levnadsförhållanden i 1800-talets Stockholm*. Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan. 4. (Stockholm 1988).

Gunnar Artéus & Kari Selén, eds, *Den nordiska garnisonsstaden*. Historiallinen Arkisto 92 (Helsinki 1988).

Olav Wicken, ed, *Den norska garnisonsbyen*. Forsvarsstudier 1991:1 (Oslo 1991).

Tom Kristiansen & Terje H Holm, eds, *Bidrag til garnisonsbyenes historie. Rapport fra Garnisonsbyseminar på Forsvarsmuseet* 1992. Forsvarsmuseets småskrift 11 (Oslo 1993).

Jussi T Lappalainen, ed, *Kasarmin aidan kahden puolen. Kaksisataa vuotta suomalaista varuskuntayhteisöä*. Historiallinen Arkisto 101 (Helsinki 1993).

Sven Hellström & Kari Selén, eds, *Garnisonsstaden. Uppkomst och avveckling*. Historiallinen Arkisto 104 (Helsinki 1994).

Terje H Holm, ed, *Rapport fra garnisonsbyseminariet i Norge 18–20 mai 1993* (Oslo 1994).

Projektet har dessutom medverkat vid tillkomsten av följande arbeten:

Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt, eds, *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället* (Boden 1990).

Tema: Garnisonsstaden. Kulturmiljövård 1993:4.

Sören Jansson, *Officerare emellan. En etnologisk studie av efterkrigstidens regementsliv vid I 3, I 11 och I 17*. Armémusei rapporter 5 (Stockholm 1993).

Förord

Projektets allmänna karaktär

Denna bok utgör ett slags slutrapport från ett flernationellt och tvärvetenskapligt forskningsprojekt om den nordiska garnisonsstaden. Projektet har pågått sedan 1984. Det bör sägas att det varit ett ganska ovanligt projekt. Trots dess storlek, har vi som lett det aldrig sökt stora anslag för att anställa heltidsverksamma forskare inom projektet; vi har försökt reda oss med begränsade medel för angelägna, men begränsade syften; och alla som arbetat inom det, har gjort det på deltid inom sina befattningar eller – vanligen – på fritid. Mest kännetecknande för projektet är kanske att det i så hög grad har igångsatts och genomförts "för nöjes skull" och, fullt avsiktligt, med minimal organisation och budget.

Det måste härvid dock sägas att vi inte kunde ha genomfört projektet utan det finansiella och administrativa stödet från tre institutioner: *Finska historiska samfundet*, det norska *Forsvarsmuseet* och den svenska *Militärhögskolan* (numera *Försvårshögskolan*).

Under sådana förhållanden är det givet att vi endast mycket ofullständigt har bearbetat vårt stora forskningsområde, de nordiska garnionsstädernas utveckling och karaktär under perioden 1600–2000. Vi tror dock att vi har lyckats producera en anseilig mängd forskningsresultat som dels innebär värdefull ny kunskap, dels kan inspirera till vidare forskning.

Forskningsområdet

Projektet har arbetat med två – delvis olika, men inte oförenliga – definitioner av begreppet "garnionsstad". Vilken som använts, har berott på sammanhanget. Den mer allmänna, eller s a s ram-sättande, definitionen talar om en stad eller större tätort som

inrymmer (eller i sin omedelbara närhet har) ett varaktigt stationerat militärt förband av minst bataljons (motsvarande) storlek. Vår forskning har dock varit företrädesvis inriktad på den "idealtypiska" garnisonsstaden – "militärstaden" – definierad som en stad eller större tätort vars ekonomi, fysiska och politiska miljö samt socio-kulturella liv framstår som strukturellt präglade av ett militärt förbands permanenta närvaro.

De flesta som – i likhet med oss – är fascinerade av företeelsen garnisonsstäder, är antagligen på något sätt mentalt påverkade av egna tidiga erfarenheter av en garnisonsstads fysiska och socio-kulturella miljö. Det som syns oss vetenskapligt, och generellt, intressantast med garnisonsstäderna, är emellertid det förhållande att de utgör platsen för den bredaste och tätaste och sannolikt också mest djupgående kontakten mellan en stats civilbefolkning och dess krigsmakt, under fredstid. Denna uppfattning i förening med den "idealtypiska" garnisonsstadsdefinitionen (ovan) har väsentligen bestämt projektets inriktning mot särskilt fyra problemfält:

1. Garnisonsstaden som fysisk miljö och symbolvärld

Här har arbetet inriktats dels på frågan om den militära närvarons (kasernernas, befästningsverkens, uniformernas etc) grad av synlighet i garnisonsstadsmiljön under olika perioder, dels på frågan om de militära byggnadernas symboliska budskap till åskådaren.

2. Garnisonsstaden som social, kulturell och politisk miljö

Här gäller det bl a frågor om det sociala rangförhållandet och de sociala umgängesmönstren mellan militären och civilbefolkningen i garnisonsstäderna, om militärens betydelse för garnisonsstadens musikliv och idrottsutövning samt om dess roll i garnisonsstadens kommunalpolitik.

3. Garnisoner, kommunekonomi och lokalt näringsliv

Här har vi forskat om garnisonspersonalens relativa vikt som lokalt skatteunderlag samt om garnisonernas betydelse som lokal arbetsgivare och som konsument av lokala varor och tjänster; vidare om konflikterna under äldre tid mellan borgerskapet och militären i garnisonsstäderna i fråga om soldaternas hantverk och inkvartering.

4. Garnisonsstäder och urbaniseringsprocessen

Här är det fråga om vad militärorganisationen (den institutionaliserade krigsberedskapen) har betytt för tillkomsten av nya städer, och om vad det har betytt att bygderegementen har omlokaliserats till stadsmiljö och att garnisonerade enheter har på landsbygden rekryterat manskap som varaktigt bosatt sig på garnisonsorten.

Inledningsvis beskrevs projektet som "flernationellt och tvärvetenskapligt". För oss var det tidigt självklart att projektet borde vara *samnordiskt*: omfatta Danmark, Finland, Norge och Sverige – och Island (Keflaviksbasen) – som undersökningsobjekt och ledas av forskare från dessa länder. Motiven var dels vetenskapliga: komparationen av dessa – både likartade och olikartade – stater borde kunna bli mycket intressant. Dels hade och har vi alla uppfattningen att nordiskt samarbete, nästan oavsett vad saken gäller, utgör ett mycket stort värde i sig.

Vidare insåg vi omedelbart att forskningsområdets karaktär var sådan att det måste behandlas med *olika vetenskapers* kompetens och metodik. De flesta projektmedarbetarna har varit historiker, men bland dem finns också representanter för ekonomisk historia, etnologi och konstavetenskap (arkitekturhistoria).

Ledning, produktion och konferenser

Idén till projektet föddes under ett samtal om stadshistoria, militärhistoria och andra ting mellan docent Gunnar Artéus och docent, sedan professor, Klas Åmark våren 1984. Den utvecklades sedan under hösten 1984 i samtal mellan Artéus och docent Mats Hellspong, universitetslektor Sven Hellström, universitetslektor, sedan professor, Knud J V Jespersen, docent Kari Selén och fil kand Leif Tengström; och under våren 1985 konstituerades den ursprungliga nordiska ledningsgruppen. Det bör framhållas att ledningen av projektet har utövats väsentligen kollektivt, även om Artéus har fungerat som administrativ ko-ordinator.

Ledningsgruppen har bestått av följande personer. Från Danmark: professor Knud J V Jespersen (1984–89), overarkivar Hans Christian Bjerg (1989–95) och arkivar Jørgen Mikkelsen (sedan 1995). Från Finland: professor Jussi T Lappalainen och docent Kari Selén. Från Norge: professor Olav Riste (1985–88), forsker Olav

Wicken (1988–91), 1. amanuensis Terje H Holm (sedan 1988) och forsker Tom Kristiansen (sedan 1991). Från Sverige: universitetslektor Mats Ahnlund (sedan 1993), docent Gunnar Artéus, förste arkivarie Lars Ericson (sedan 1990), docent Mats Hellspång, universitetslektor Sven Hellström, landsantikvarie Karl Johan Krantz (sedan 1990) och professor Lars Nilsson (sedan 1993).

Projektet har under sin existens producerat och publicerat ett ganska stort antal större och mindre arbeten. Dessa har förtecknats i början av denna bok.

Vi har också arrangerat fyra nordiska konferenser kring garnisonsstadstemat: på Island 1987, i Finland 1989, i Sverige 1991 och i Norge 1993. Och vi hoppas att det skall kunna arrangeras en konferens kring denna slutrapport.

Slutrapporten

Uppläggningsen av denna rapport diskuterades och bestämdes i stort vid ett sammanträde i Stockholm hösten 1995. De nationella ledningsgrupperna och de ansvariga författarna har emellertid fått stor frihet att strukturera sitt stoff och vad gäller sättet att redovisa sitt underlag. Även om rapporten härigenom blivit mindre enhetlig till innehåll och form än den kunde ha varit, tror vi att fördelarna med pluralism, variation och "författarfrihet" väger tyngre.

Avslutning

Vi vill här till sist varmt tacka alla de personer och institutioner som på något sätt har stött projektet, liksom alla dem som medarbetat i det. Vi hoppas att boken skall tillhandahålla fängslande och kunskapsfördjupande läsning och, som redan sagt, även inspirera till vidare forskning: mycket återstår att göra på detta område. Låt oss slutligen säga att vi upplevt vårt arbete med projektet som genuint lustfyllt – och tror att de som fortsätter arbetet på detta forskningsområde kommer att uppleva det samma.

På den nordiska ledningsgruppens vägnar:

Gunnar Artéus

Den danske garnisonsby

I. Dansk byudvikling fra 1600-tallet til nutiden

Før industrialiseringen

Set i et nordisk perspektiv begyndte bydannelsen tidligt i Danmark. I løbet af middelalderen fik ca. 60 tætbebyggede områder inden for Danmarks nuværende grænser særlige købstadsprivilegier fra kongemagten. Dette indebar egen jurisdiktion og en række forrettigheder med hensyn til administrativt selvstyre og erhvervsudøvelse.

Bydannelsen fortsatte med oprettelse af yderligere nogle få købstæder i 1500-tallet, så der omkring 1600 fandtes byer med 20–30 kilometers afstand næsten overalt i landet. Kun i de tyndt befolkede hedeegne i Midtjylland var afstandene større.

Beliggenheden var typisk ved et trafikknudepunkt. Det kunne være ved en ås udløb i havet, der gav naturlige havnebetingelser. En anden mulighed var ved overfartssteder mellem landsdelene eller langs de vigtigste handelsveje, der krydsede Jylland og de største øer. Yderligere en bydannende faktor var oprettelse af kirkelige og verdslige administrationscentre. Navnlig domkirkebyerne spillede tidligt en betydelig rolle, men endelsen "-borg" i mange købstadsnavne – og anlæg af kongelige borge i endnu flere – er også et vidnesbyrd om en række byers militære betydning for kongemagtens håndhævelse af autoritet, lov og orden.

Med en så tæt række af byer i hele landet var der kun plads til få senere byanlæg i det førindustrielle samfund, hvor omkring 80 % af befolkningen boede på landet og hovedsagelig levede af landbrug.

Byerne i kongeriget Danmark (1801) og hertugdømmet Slesvig (1803). Cirkelstørrelsen er proportional med befolkningstallet. De sorte cirkler markerer de byer, der opstod i løbet af 16–1700-tallet. Det drejer sig både om de byer, der fik købstadsprivilegier og de, der måtte nøjes med mere begrænsede rettigheder. (Ole Degn: "De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600–1800", Grethe Authén Blom (red): De anlagte steder på 1600–1700 tallet, 1977, s 42).

Frem til 1850 er listen så kort, at det er enkelt at opregne de nytilkomne købstæder. Årstallene for byernes privilegier nævnes i parentes.

- 1) *Sorø* (1638), hvor bebyggelsen var vokset op omkring et middelalderligt cistercienserkloster, der efter reformationen blev omdannet til en skole og fra 1620'erne til et ridderakademi.
- 2) *Fredericia* (1650), som var en nyoprettet fæstningsby på tidligere bar mark.
- 3) *Nibe* (1727), hidtil et fiskerleje.
- 4) *Allinge-Sandvig* (1769), hidtil et fiskerleje.
- 5) *Frederikssund* (1810). Stedet var opstået som havneplads for den nærliggende købstad Slangerup, og da denne by nedlagdes 1809, overgik købstadværdigheden til Frederikssund.
- 6) *Frederikshavn* (1818), hvor der i forvejen fandtes et fiskerleje og en kystbefæstning ved navn Fladstrand.

At der fandtes så mange bymæssige områder allerede i førindustrielt tid, er imidlertid ikke ensbetydende med, at der også fandtes større byer, snarere tværtimod. Kun København med omkring 40.000 indbyggere i 1600 og omkring 100.000 i 1800 havde et egentligt storstadspræg efter datidens målestok. Yderligere et par byer nåede op omkring de 5.000 indbyggere, men det store flertal var ganske små og blev ved med at være det indtil begyndelsen af 1800-tallet. De mindste havde kun nogle få hundrede indbyggere, og det typiske var omkring de tusinde. Det betød, at de fleste købstæder blot bestod af et par hundrede mindre huse, der lå tæt sammenbygget langs en hovedgade og en håndfuld sidegader.

Københavns størrelse skyldtes rollen som hovedstad og som centrum for hær og flåde, men også en voksende udenrigshandel, der gjorde byen til et vigtigt handels- og søfartscentrum. Desuden gav en del af det 18. århundredes merkantilistiske industrialiseringspolitik beskæftigelse til en voksende befolkning, der blev beskæftiget i nyoprettede manufakturer.

Man kan få et indtryk af hovedstadens særlige rolle i folketællingen fra 1787, der er den tidligste med en detaljeret erhvervsfordeling. Nogle nøgletal fra denne er gengivet i tabel 1. Omkring en tredjedel af den samlede befolkning var offentligt aflønnet, og især militæret var talstærkt repræsenteret.

Som mange andre europæiske storbyer oplevede København en stærk vækst i 1600-tallet. Der opstod flere nye kvarterer – bl. a. Nyboder, der blev opført til flådens og Holmens mandskab. Og der blev gennemført en væsentlig udvidelse af hovedstadens befæstningsanlæg. Her ses en af portene til den nye fæstning Kastellet (officielt: Citadellet Frederikshavn). Over trekantsgavlen med Frederik III's monogram og årstallet 1663 ses kongens buste. (Københavns bymuseum)

Tabel 1. Erhvervsfordelingen i Danmark 1787 (forsørgere og forsørgede)

<i>Erhverv (%)</i>	<i>København</i>	<i>Provinsbyer</i>	<i>Landsogne</i>
Håndværk	25	30	10
Handel	4	5	-
Søfart og fiskeri	2	7	2
Landbrug	-	-	52
Andre private erhverv	8	8	1
Embedsmænd o.l.	8	8	2
Hær og flåde	25	10	-
Daglejere	5	6	8
Tjenestefolk	13	14	19
Uden erhverv	10	12	6
I alt	100	100	100

Kilde: Beregnet ud fra tabellerne i Aksel Lassen: Fald og fremgang, 1965, s 370–72.

Tabellens erhvervsfordeling for provinsbyerne dækker over store forskelle fra by til by. Et fællestræk var, at der overalt fandtes et mindre antal købmandsgårde, hvis besiddere dels dækkede byens og omegnens behov for kolonial- og grovvarer, dels foretog opkøb af områdets overskud af korn og andre landbrugsvarer med henblik på videresalg til København, Norge og udlandet. Desuden var der en talrig håndværkerstand, som i mange tilfælde forsynede et større område end selve byen, idet en lang række håndværk var forbudt på landet. Dertil kom naturligvis for alle byer en embedsmandsgruppe bestående af de lokale myndigheders folk, kirkens mænd og ansatte ved byens skoler.

Men derudover så forholdene meget forskellige ud fra by til by, som det i tabel 2 er vist ved fire eksempler.

Odense er den eneste af de fire byer, der ikke ligger direkte ved havet, men den fungerede til gengæld som landsdelscenter med biskop og stiftamtmand samt indkvarterede hvervede soldater. Byens betydning var dog størst som håndværksby med et meget stort afsætningsområde. Det gjaldt bl.a. flere skomagere, der oparbejdede betydelige forretninger med leverancer til militæret og markeder i det meste af Danmark, men det var endnu mere udpræget ved handskefremstillingen, hvor de traditionelle lavs-

Tabel 2. Erhvervsfordelingen i fire danske købstæder 1787 (forsørgere og forsørgede)

<i>Erhverv (%)</i>	<i>Odense</i>	<i>Nyborg</i>	<i>Fåborg</i>	<i>Bogense</i>
Håndværk	34	15	32	37
Handel	4	5	10	9
Søfart og fiskeri	-	15	17	8
Landbrug	1	-	-	2
Andre private erhverv	6	4	1	3
Embedsmænd o.l.	8	9	9	12
Hær og flåde	12	33	-	3
Daglejere	10	2	3	5
Tjenestefolk	10	10	9	11
Uden erhverv	15	7	19	10
I alt	100	100	100	100
Folketal 1787	5.363	1.672	977	552

Kilde: Beregnet ud fra de oprindelige nominative folketællingslister. Jf. også Hans Chr. Johansen: Small towns in Denmark in the eighteenth century, Wolfenbütteler Forschungen, bd 47, 1991, s 137–50.

rammer blev sprængt, og der blev opnået tilladelse til at anvende ufaglært kvindelig arbejdskraft – derfor byens mange daglejere. Omkring denne tid var måske omkring en fjerdedel af arbejdsstyrken involveret i handskesyning og -handel. Den årlige produktion nåede op på ca. 40.000 dusin, og Odensehandsker kunne købes i det meste af Europa.

Nyborg var præget af at være en fæstningsby med en stor militær befolkning, men var tillige hovedoverfartsbyen til Sjælland og havde en betydelig handelsflåde, der var beskæftiget i sejlads på Norge og Østersøen samt mere sporadisk med sælfangst i arktiske farvande og i sejlads til Middelhavshavne.

Fåborg var frem for alt en handels- og søfartsby og er formodentlig en typisk repræsentant for mange af de mellemstore danske købstæder ved denne tid. På omegnens godser var der en betydelig overskudsproduktion, og byen lå i bunden af en fjord med naturlige havnebetingelser. Fåborg havde derfor adskillige velstående købmænd, der selv ejede de skibe, der blev brugt til at

sejle landbrugsprodukter til København og udenrigs og til at hente luksusvarer fra Vest- og Sydeuropa samt sukker fra De vestindiske Øer. Gruppen "uden erhverv" er særligt stor i folketællingslisterne fra Fåborg. I erhvervsrubrikken anføres ofte, at disse personer er forhenværende soldater. Da de næppe har kunnet leve af dette, er det sandsynligt, at de har været daglejere med arbejde i købmændsgårde eller på havnen, men nogle kan også have fået speciel tilladelse til at slå sig ned som frimestre inden for et håndværk.

Bogense var blandt landets mindste købstæder med en lokal gruppe af håndværkere samt nogle embedsmænd, men mange erhvervsudøvere opgiver i listerne ved siden af hovederhvervet "og landbrugere", og de tjenestefolk, der er med i disse husstande omtales som malkepiger og hyrder m.m. I en så lille by var grænsen mellem rural og urban beskæftigelse flydende.

Set med nutidens øjne var det administrative apparat i 16-1700-tallets købstæder umådeligt begrænset. Ved en reform i 1682 blev der gennemført en kraftig begrænsning i antallet af borgmestre og rådmænd, og i mange byer blev alle magistratsanliggender fra nu af varetaget af byfogeden alene. Han fungerede tillige som dommer og politimester. I løbet af 1700-tallet foregik der yderligere en reduktion i antallet af borgmestre og rådmænd, og det blev almindeligt at henlægge flere embeder til samme person. En del byfogeder var således også byskrivere og/eller herredsfogeder. Sideløbende med dette skete der et markant skred i den sociale rekruttering af byernes embedsmænd. Indtil slutningen af 1600-tallet blev magistrats- og byfogedposterne i helt overvejende grad besat med købmænd, men herefter begyndte professionelle administratorer (skrivere o.l.), og fra midten af 1700-tallet også jurister, at gøre sig gældende. I modsætning til købmændene var de nødsaget til at leve af de beskedne embedslønninger. Embedssammenlægningerne tjente da også bl.a. det formål at forøge den samlede indkomst for derved at tiltrække mere kvalificerede ansøgere.

Men de menige købstadsfolk havde også et ord at skulle have sagt. Mange steder blev der afholdt et ugentligt møde på rådhuset for hele borgerskabet. Og i løbet af 1700-tallet fik alle købstæder eligerede borgere, dvs. et stående udvalg, der bl.a. skulle bistå magistraten med at udarbejde kommunale budgetter (jvf. reskript fra 1787). Lovgivningen gav også anledning til nedsættelse af

forskellige kommissioner til løsning af bestemte opgaver (havnevæsen, brandinspektion m.v.). Disse kommissioner havde repræsentanter fra såvel magistrat som borgerskab.

Købstæderne stod under lensmændenes tilsyn fra og med 1567, men et effektivt tilsyn fra regionalt hold opstod først i 1700-tallet, da byerne var blevet en del af stiftamtmandenes ansvarsområde. Stiftamtmandene tog stilling til de kommunale regnskaber og udnævnelsen af kommunale bestillingsmænd, og i en lang række spørgsmål fungerede de som mellemlid i korrespondancen mellem magistraterne og de centrale myndigheder.

Tidlig industrialisering

Efter Danmarks nederlag under Napoleonskrigene gennemlevede landet en lavkonjunktur, hvis tyngdepunkt lå i 1820'erne. Det var sparetid i den offentlige sektor, hær og flåde blev reduceret i størrelse, og Københavns betydning som internationalt handelscentrum gik tabt. Det betød, at hovedstaden stagnerede helt frem til omkring 1850. Provinsbyerne begyndte derimod at vokse noget, efterhånden som det med mindsket beskyttelse af det engelske marked blev muligt at få en korneksport i gang. Endnu i 1850 udgjorde købstadsbefolkningen (incl. Københavns) dog kun 21 % af den samlede befolkning, nogenlunde det samme som et halvt århundrede tidligere.

Den følgende udvikling frem til den første verdenskrig kan ses af tabel 3. Der er tale om en betydelig urbaniseringsproces, og i virkeligheden var den kraftigere, end tabellen viser. Jernbanebyggeriet og andre infrastrukturinvesteringer samt oprettelsen af en række industrivirksomheder uden for købstæderne betød, at der opstod en række nye bymæssige bebyggelser i sognekommunerne, enten som forstæder til købstæder eller som isoleret beliggende grupper af huse. Kun seks af disse opnåede at få købstadsprivilegier mellem 1850 og 1914, de fleste gjorde det ikke, og grænsen mellem rurale og urbaniserede områder blev derfor mere flydende end tidligere. Dertil bidrog også, at det med næringsfrihedsloven af 1857 blev lettere at etablere sig med byerhverv på landet. Blandt de eksisterende provinskøbstæder var væksten meget ulige fordelt. Adskillige af de mindste købstæder fortsatte med at være meget små, mens de største voksede ganske kraftigt, så Århus i 1911 nåede op på 61.000 indbyggere og Odense på 42.000 indbyggere.

Tabel 3. Befolkningsfordelingen på land og by 1850–1911

År (%)	Hovedstaden	Provinsbyer	Sognekommunerne
1850	9	12	79
1860	10	13	77
1870	11	14	75
1880	13	15	72
1890	16	17	67
1901	18	20	62
1911	20	20	60

*Frederiksberg kommune er medregnet under hovedstaden fra og med 1860.
Kilde: Statistisk Tabelværk, div. år.*

Drivkræfterne bag urbaniseringsprocessen var handel, håndværk og industri, mens offentlige foranstaltninger nu spillede en langt mindre rolle end før 1814. Det betyder, at erhvervsfordelingen i byerne nu blev en ganske anden, som det kan ses af tabel 4, der også viser en langt mindre forskel mellem de enkelte typer af byer end i 1787. Serviceerhvervene, herunder administrationen, havde ganske vist et tyngdepunkt i København, og de store byer havde mere industri end de mindre, men takket være mange små håndværksvirksomheder selv i de mindste købstæder blev udsvingene for håndværk og industri taget under ét ikke særligt markante.

Tabel 4. Erhvervsfordelingen 1911 (forsørgere og forsørgede)

Erhverv (%)	Hovedstaden	De syv største købstæder	De øvrige købstæder	Landkommunerne
Håndværk og industri	42	44	39	18
Handel	19	22	20	5
Transport	9	10	10	3
Landbrug	1	2	7	59
Serviceerhverv	10	7	7	3
Tjenestefolk m.m.	10	6	7	5
Uden erhverv	9	9	10	7
I alt	100	100	100	100

Kilde: Statistisk Tabelværk V,A,10, s 16.*

I perioden 1814–1914 skete der en klar udvidelse af borgernes indflydelse på den lokale politik. I 1837 blev de eligerede borgere erstattet af borgerrepræsentationer med 5–18 medlemmer. Fra nu af skulle alle købstadsanliggender behandles af magistrat og repræsentation i fællesskab, men kun sidstnævnte havde ret til at rejse en sag. I tilfælde af uenighed skulle spørgsmålet forelægges for amtmanden, der havde overtaget stiftamtmandens tilsynsrolle omkring 1800.

I 1868 blev magistraterne og borgerrepræsentationerne erstattet af byråd. Disse råd overtog også de opgaver, der hidtil havde været varetaget af særlige kommissioner (fattigkommissioner, havnekommissioner m.v.). Ligesom borgerrepræsentationerne blev byrådene sammensat ved direkte valg, men valgprocedurerne favoriserede den bedststillede del af befolkningen. Valgloven af 1908 betød en væsentlig demokratisering med hensyn til valgret og valgbarhed. Herefter fik byrådene en bredere social sammensætning, og de fik i langt højere grad karakter af politiske organer. Den sidste rest af enevældens system forsvandt i 1919, da de kongevalgte borgmestre – der var formænd for byrådene i henhold til købstadsloven af 1868 – blev erstattet af folkevalgte borgmestre.

Fra industribyer til servicecentre

Efter den første verdenskrig fortsatte udvandingen af købstadsbegrebet som det, der definerede det urbane samfund. Alle de større byer fik forstads kvarterer, der lå i sognekommuner uden for den privilegerede centralkommune, og mens der kun kom nogle få nye købstæder til (Brønderslev 1921 og Skjern 1958), voksede mange stationsbyer – navnlig i Midtjylland – så de i indbyggertal overgik adskillige af de mindre købstæder.

Denne udvikling gav ikke blot problemer med at skelne mellem urbane og rurale områder, men også mange andre, f.eks. at forstæderne blev opfattet som skattely, fordi de ikke havde centralkommunens mange forpligtelser, eller problemer for de mindste områder med at give en tidssvarende offentlige service.

Konsekvensen af dette blev en omfattende kommunalreform i 1970, der omfattede hele landet uden for hovedstadsområdet. Der blev nu oprettet et mindre antal storkommuner, hvori de tidligere

købstæder ofte udgjorde kernen, mens de købstadsrettigheder, der stadig eksisterede, blev afskaffet, og alle kommuner blev ligestillet med hensyn til rettigheder og arbejdsopgaver, hvad enten de indeholdt regionale urbane centre eller alene en række landsbyer. Man kan altså efter 1970 ikke i administrativ henseende længere tale om særlige byer. Det er alene ved deres topografiske kendetegn – en omfattende sammenhængende bebyggelse og en betydelig befolkningskoncentration – at byerne kan skilles ud fra det øvrige land.

I den officielle statistik bruges i det 20. århundrede begreberne bymæssige bebyggelser og byområder til at udskille tættere bebyggelser, men med noget forskellige definitioner i periodens løb, således at det er vanskeligt at følge udviklingen efter ensartede opgørelsesmetoder.

For årene efter kommunalreformen er disse problemer mindre, og en opgørelse for nogle udvalgte år efter 1970 er vist i tabel 5. Ved byområder forstås da et område, der "omfatter mindst 200 indbyggere i en sammenhængende bebyggelse med højst 200 meters afstand mellem husene, medmindre afbrydelserne skyldes offentlige anlæg, idrætspladser, erhvervsmæssige anlæg eller lignende." Det ses af tabellen, at det er de mellemstore byområder, der i denne periode har fået øget betydning, mens befolkningen i hovedstadsområdet er gået tilbage.

Tabel 5. Folketallet i byer og landdistrikter 1970–92

(1.000 indbyggere)	1970	1981	1992
Hovedstadsområdet	1380	1382	1339
Byområder o. 100.000 indb.	460	433	460
– 10.000–99.000 indb.	998	1025	1075
– 1.000–9.999 indb.	689	1022	1094
– 500–999 indb.	203	238	232
– 200–499 indb.	216	198	183
Landdistrikter	991	827	779

Kilde: Statistisk Årbog, div. år.

Frem til 1960'erne var det fortsat industrien, der var af afgørende betydning for byudviklingen, og de fleste større virksomheder lå stadig i de største byer.

Fra midten af 1960'erne er industriens beskæftigelse derimod gået tilbage som følge af omfattende rationaliseringer og automatiseringer, og samtidig er mange af den ældre tids industrivirksomheder blevet lukket i løbet af 1970'erne og 1980'erne. Mange af de nye virksomheder, der har været periodens mest dynamiske, er i stedet vokset op i landdistrikter eller mindre bysamfund i Jylland, således at det hidtil forholdsvis lidet industrialiserede Ringkøbing amt er blevet det amt, der har den største andel af erhvervsbefolkningen beskæftiget inden for industrien. Eksempler på nye erhvervsvirksomheder, der er vokset op på landet, men som takket være deres hurtige vækst har ført til nogen bydannelse omkring fabrikkerne, er Danfoss på det nordlige Als og Lego i Billund.

De større gamle byer er i stedet i stigende grad blevet præget af serviceerhverv. Det skyldes dels den offentlige administrations vækst og mange offentlige serviceinstitutioner (sygehuse samt undervisnings- og sociale institutioner), dels en hurtig vækst i antallet af private servicevirksomheder (finansinstitutioner, konsulentvirksomheder, revisionsfirmaer m.m.)

Der er på den måde igen opstået en betydelig forskel i erhvervsfordelingen mellem forskellige bytyper, som det kan ses af tabel 6.

Den danske by – civilt eller militært præg

Som denne oversigt over dansk byudvikling gennem de seneste 400 år har vist, er det erhvervsudviklingen og den civile offentlige administration, der har været de væsentligste bydannende faktorer i Danmark.

Det betyder imidlertid ikke, at militæret slet ikke har haft indflydelse på byernes historie. Som det vil fremgå af de følgende kapitler, findes der et lille antal byer, der frem til midten af 1800-tallet var indrettet som fæstningsbyer, og hvis hele udvikling var gennemsyret af den militære tilstedeværelse, og efter at der var oprettet en fast hær, blev den indkvarteret privat og senere i kaserner i en række byer, hvor garnisonen derefter blev en del af det økonomiske, sociale og kulturelle liv i disse lokalsamfund.

**Tabel 6. Erhvervsfordelingen i nogle udvalgte kommuner 1992
(antal beskæftigede)**

	<i>København</i>	<i>Odense</i>	<i>Vejle</i>	<i>Fredericia</i>	<i>Næstved</i>	<i>Ikast</i>	<i>Billund</i>
Antal beskæftigede (i 1.000)	336	100	35	27	24	13	8
heraf ved: (%)							
Landbrug	–	4	1	2	2	6	4
Fremstilling	10	18	22	26	15	46	51
Bygge- og anlæg	2	5	6	8	6	5	2
Handel	12	15	17	11	15	11	7
Anden privat service	41	23	24	27	24	14	25
Offentlige ydelser	35	35	30	26	38	18	11
I alt	100	100	100	100	100	100	100

Kilde: Statistiske Efterretninger: Generel Erhvervsstatistik.

II. Garnisonsbyen ca. 1600–1814

Den danske hær ca. 1600–1760

Den danske garnisonsbys udvikling må ses i sammenhæng med de skiftende tiders geopolitik, omfanget af internationale spændinger samt størrelsen og sammensætningen af den danske hær. I 16–1700-årene var Danmarks sikkerhedspolitik først og fremmest rettet mod Sverige, og der er navnlig grund til at hæfte sig ved de urolige år 1610–60, hvor magtbalancen i Norden afgørende blev forskudt til fordel for Sverige. I denne periode gennemgik den danske hær en voldsom modernisering.

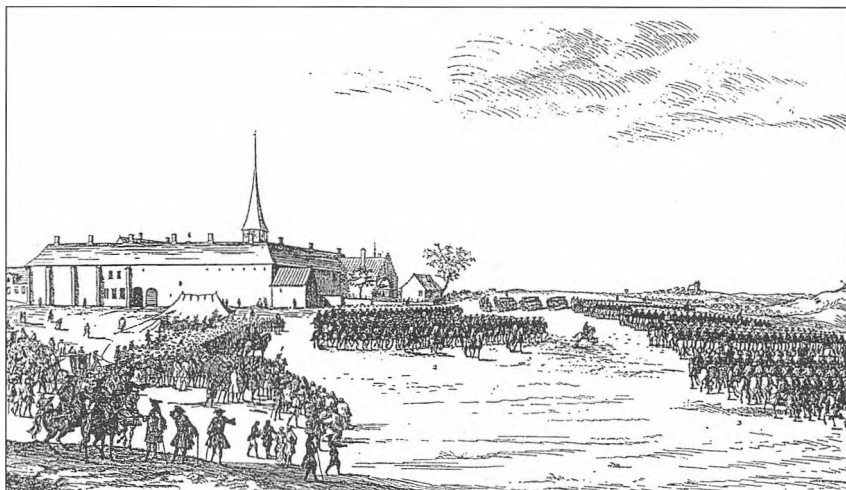
Ved begyndelsen af 1600-tallet bestod fredstidshæren kun af et løst organiseret rytteri på ca. 1.200 mand (overvejende adelsmænd) og et meget beskedent vagtmandskab ved hoffet og på slottene. Men i forbindelse med krige blev der hvervet et stort antal soldater, ligesom det kunne komme på tale at foretage

udskrivninger. De hvervede soldater var veluddannede, men pga. den korte forberedelsestid kunne det være svært at få dem til at fungere som én enhed, og der kunne endvidere opstå disciplinære problemer i tilfælde af, at betalingen ikke indløb rettidigt. Dette er formentlig baggrunden for, at Christian IV i 1614 oprettede de første faste regimente i dansk historie. Det var dog kun officererne, der var fastlønnede; de 4.000 menige blev skaffet gennem udskrivning blandt selvejerbønderne. Ved en reform i 1621 blev udskrivningsgrundlaget udvidet til også at omfatte kronens og gejstlighedens bønder, og tjenestetiden blev fastsat til tre år.

Krigene i 1625–29, 1643–44 og 1657–60 betød alle en væsentlig forøgelse af hæren – navnlig gennem hvervning, men også gennem udskrivning – men selv om der efter hver fredsslutning foregik en drastisk mandskabsreduktion, nåede man aldrig ned på det niveau, der havde været før den pågældende krig; den usikre politiske situation gjorde det simpelt hen nødvendigt at fastholde en stor hær. Desuden blev der foretaget en stor fredstidsudvidelse i årene 1637–43; således blev de første faste hvervede enheder oprettet i disse år. I 1662 rådede kongen over 12.500 soldater i det danske kongerige (heraf 8.500 hvervede); hertil kommer 10.000 soldater i Norge og 3.500 i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Hæren fungerede nu som en garant for det nye enevældige regimes indre sikkerhed. Rigsskatmesteren Hannibal Sehested formulerede det på denne måde: *”den, som er herre over de faste pladser i et land, han vil være herre over hele landet og kan med lethed splitte alt, hvad der kan rejse sig imod hans autoritet”*.¹

Oprustningen fortsatte i de første 60 år under enevælden, og ved afslutningen af Store Nordiske Krig i 1720 var det dansk-norske monarki en af Europa's stærkest rustede stater set i forhold til befolkningstallet. Denne beregning tager endda ikke hensyn til den store flåde. Men i modsætning til så mange andre stater foregik der ikke yderligere oprustning i de følgende årtier, og ved udgangen af 1700-tallet havde monarkiet en gennemsnitsplacering i det europæiske hierarki, når det drejer sig om oprustning.²

Selv om den tidlige enevælde primært satsede på hvervede tropper, levede udskrivningssystemet videre. Allerede i 1621 var landet blevet inddelt i lægd, bestående af ni bøndergårde, der hver især skulle stille og underholde en soldat. Systemet blev justeret ved forordninger af 1664 og 1670, men efter 1680 blev de udskrev-

1700-tallets soldater brugte størstedelen af tjenestetiden til vagt og eksercits. Ved større troppesamlinger koncentrerede man sig om at udføre geværgreb, opstillinger og parademarcher. Feltøvelser i moderne forstand var derimod stort set ukendte. P.I. Grønvolds kobberstik fra 1749 viser Frederik V's mønstring af to rytterregimenter i forbindelse med et besøg i Slagelse samme år.

ne regimenter efterhånden opløst. Efter en kortvarig krig i 1700 blev udskrivningssystemet dog genoplivet – denne gang under betegnelsen landmilitsen. I modsætning til tidligere blev nu ikke blot krongodsets bønder, men også adelens bønder inddraget i ordningen, hvorimod købstadsbefolkningen fremdeles var fritaget. Efter den nye ordning skulle der udpeges en militssoldat for hver 20 tdr. htk. (dvs. 2–6 gårde), og han skulle stå til tjeneste i seks år. Tjenesten bestod almindeligvis i en måneds eksercits om året, hvoraf halvdelen foregik som søndagstjeneste hjemme i sognet og den anden halvdel ved samlinger af større enheder. Militssoldaterne udgjorde selvstændige enheder, men under Store Nordiske Krig (1709–20) blev de hvervede regimenter suppleret med soldater, der var udskrevet gennem landmilitsen.³

Militsen, der i alt talte 15.000 soldater – dvs. næsten halvdelen af den danske hær – blev opløst i 1730. Med dette skridt imødekom den nyligt tiltrådte konge, Christian VI, den kritik, der havde rejst sig mod godsejernes udnyttelse af udskrivningssystemet. De stabile udenrigspolitiske forhold kan have været en medvirkende

faktor til beslutningen. Tre år senere følte kongen sig dog – af militære såvel som statsfinansielle årsager – nødsaget til at genetablere den billige landmilitis, men den nye militis bestod kun af 5.000 (siden 7.500) mand. De hvervede soldater inden for artilleriet var knyttet til fæstningerne, og det samme gjaldt for hovedparten af fodfolket. Også de øvrige fodfolksregimenter har steds været indkvarteret i købstæder. Rytteriet, derimod, oplevede markante ændringer i 16–1700-årene. I slutningen af 1600-tallet blev de hvervede ryttere indkvarteret enkeltvis hos bønder spredt over hele landet. Dette system gav anledning til store administrative problemer, og rytteriet blev derfor i årene 1715–20 koncentreret til 12 såkaldte rytterdistrikter. I disse områder blev bønderne fritaget for at erlægge de sædvanlige skatter og afgifter mod til gengæld at betale for rytteriets underhold. Det var hensigten, at officererne skulle indlogeres på de kongelige hovedbygninger og ladegårde i distrikterne, mens mandskabet skulle anbringes i barakker på landet. Af mangel på egnede bygninger blev mange kompagnier dog indkvarteret i de nærmeste købstæder, og her forblev de fleste af dem. I årene 1737–40 blev de øvrige rytterkompagnier også overført til købstæder, og kort efter begyndte man at bortsælge de første ryttergodser.

Fæstningsbyggeri og fæstningsbyer i 16–1700-årene

Ved middelalderens slutning var en stor del af de danske købstæder forsynet med en borg eller i det mindste et voldanlæg. Den stærke udvikling inden for artilleriet stillede krav om en væsentlig forstærkning af fæstningerne, men der var ikke råd til at modernisere dem alle. Da Sverige blev anset som hovedfjenden, blev fæstningsbyggeriet i årene 1536–1625 fortrinsvis koncentreret til Øresundsregionen, navnlig Skåne, Halland og Blekinge. Der blev dog også investeret store midler i enkelte befæstninger på øerne – som f.eks. Nyborg (Fyn) og Nakskov (Lolland).⁴

Efter at Danmark i 1627 var blevet angrebet sydfra, fik Jylland også en væsentlig plads i overvejelserne. Således blev der anlagt et fort – Christianspris – ved Kielerfjorden, og rigsrådet ytrede ønske om et større fæstningsanlæg ved Kolding, hvorimod kongen var mere stemt for at etablere en befæstet by ved Ballum i Vestslesvig. I 1643 blev Jylland på ny løbet over ende af en fjendtlig hær.

Anders Bille's generalplan fra 1646 indeholder forslag om oprettelse af nye fæstninger og om forstærkning af flere af de gamle. Sidstnævnte er anført i parentes. Dog var også København, Landskrona og Malmø befæstet før 1646. (Vilh. Lorenzen: Vore Byer. Studier i Bybygning, bd. II (1600–1660), s 89)

Allerede mens krigen rasede, blev der truffet beslutning om at anlægge eller forstærke en række fæstningsværker på Fyn, Langeland, Sjælland og Falster, og i 1646 fremlagde rigets marsk Anders Bille Danmarkshistoriens første generalplan for befæstning af hele landet. Bille ønskede at etablere et sammenhængende system af fæstninger, der kunne bistå og korrespondere med hinanden, samtidig med, at det var muligt for flåden at undsætte den enkelte fæstning ad søvejen. Overfartsstederne nød i særlig grad marskens bevågenhed. Således foreslog han, at der blev anlagt hele tre fæstninger ved nordenden af Lillebælt og to ved indsejlingen til Limfjorden. Sidstnævnte skulle anvendes som støttepunkt for forsvaret af Nordjylland og sejladsen mellem Jylland og Norge. Desuden skulle Limfjordsfæstningerne korrespondere med den norske by Marstrand, der havde fået stor strategisk betydning, efter at Halland var blevet afstået til Sverige i 1645.⁵

Bille's betænkninger opnåede kongelig approbation d. 31.5.1646, og få år senere blev der sat anlægsarbejder i gang ved både Lillebælt og Limfjorden. Samtidig blev der arbejdet på fæstningerne i Øresundsregionen. Men arbejdet skred ikke så hurtigt frem pga. den vanskelige økonomiske situation. Så da krigen brød ud på ny i 1657, var de nye anlæg ikke til megen nytte.

I de følgende år etablerede svenskerne fæstningsværker i flere byer, og andre steder blev det eksisterende voldanlæg forbedret. Der har utvivlsomt været en langsigtet hensigt med disse aktiviteter: befæstningerne skulle tjene som støttepunkter til at føre kontrol med den danske befolkning, når Danmark var blevet underlagt Sverige. Nogle af de svenske anlæg blev opført på steder, som Anders Bille havde udpeget som strategisk vigtige, og disse anlæg blev derfor vedligeholdt efter 1660; det gælder bl.a. for fæstningerne i Korsør og Nyborg ved Storebæltsoverfarten. I andre byer blev de svenske volde sløjftet, eller de fik lov til at forfalde.

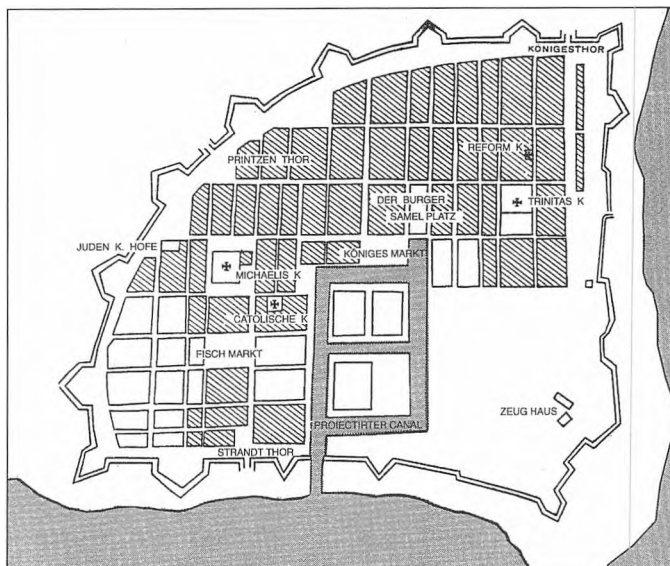
Også i årtierne efter 1660 blev der gjort en stor indstats for forbedring af det danske fæstningssystem. København, der nu var blevet en grænseby, blev således genstand for et omfattende udbygningsprojekt, der blev afsluttet i 1690'erne. Men der blev også udført en del fæstningsarbejder ved sydgrænsen; således blev der anlagt en ny fæstning – Frederiksort – ved Kiel i årene 1663–67, og i 1670'erne blev Rendsburg i Slesvig forstærket. Disse arbejder skyldtes frygten for et svensk angreb sydfra. Efter Skånske krig (1675–79) regnede man med, at Østersøen ville komme til at spille en vigtig rolle i den næste krig; derfor blev der i 1680'erne opført en stor fæstning på Ærtholmene (Christiansø og Frederiksø) ved Bornholm, og der var også planer om befæstning af Rønne. Andre landsdele blev derimod nedprioriteret. Således blev den stærke fæstning i Nakskov opgivet i 1682.

1600-årenes mange fæstningsprojekter gav stødet til to nye bydannelser inden for grænserne af det nuværende Danmark. Det drejer sig om Fredericia og Fladstrand. De to byer gennemløb en vidt forskellig udvikling. Fredericia blev anlagt i et vejknudepunkt ved Lillebælt, og det var fra starten af hensigten, at byen skulle blive til noget stort, ja i 1650'erne var der måske endda overvejelser om at gøre den til landets hovedstad. Men da købstadsprivilegierne blev udarbejdet i 1650, var der endnu blot tale om en ubeboet odde (byens oprindelige navn var da også Frede-

Danmark var en betydelig militærmagt under enevælden, men det har kun sat sig få varige bygningsmæssige spor. Det mest markante monument er Kastellet i København, der blev anlagt i 1660'erne. Det er en fæstning med fem bastioner, omgivet af to grave. Bag de høje jordvolde blev der opført seks kasernelænger og to magasiner. I begyndelsen af 1700-tallet blev der endvidere bygget en kirke og en kommandantbolig på hver side af eksercerpladsen i midten af anlægget. (Københavns bymuseum)

riksodde), og der blev derfor gjort usædvanlige anstrengelser for at tiltrække beboere. For det første blev de nærmeste tre landsbyer nedlagt og befolkningen derfra tvunget til at slå sig ned i købstaden. Samme skæbne var nær overgået indbyggerne i købstæderne Vejle og Kolding. For det andet blev der i 1650 givet tilladelse til, at udlændinge bosatte sig i byen, og i 1682 blev denne bestemmelse udvidet til også at omfatte personer af anden trosretning end den lutheranske. Desuden var Fredericia frem til 1821 fristad for fallenter og udenlandske drabsmænd. For det tredje fik byen særlige økonomiske privilegier såsom 50 års skattefrihed og toldmæssige begunstigelser. Pga. religionsfriheden har byen langt op i tiden haft et stort islæt af jødiske, katolske og fransk-reformerte befolkningsgrupper, og navnlig de reformerte har sat et stærkt præg på næringslivet. Således har byen haft en ret betydelig tobaksproduktion, og nye afgrøder såsom kartofler og roer blev indført på et relativt tidligt tidspunkt. Byen havde også flere industrier i 1700-årene. Med sine 3.500 indbyggere var Fredericia

Fredericia, kortskitse fra 1700-tallet (moderne rentegning). Kortet viser bl.a. beliggenheden af den katolske og den reformerte kirke samt den jødiske kirkegård. Midt i billedet ses det projekterede kanalsystem, der dog aldrig blev realiseret. (Preben Andersen: Fredericia, 1964, s 3).

omkring 1800 landets sjette største provinskøbstad, men endnu henlå en meget stor del af arealet bag de store volde som ager og eng. I 1807 blev byen da også af en rejsende karakteriseret som "en velfortificeret landsby". Den forholdsvis langsomme befolkningsudvikling hænger utvivlsomt sammen med de vanskelige vilkår for handelen og håndværket - med et lille opland og adskillige konkurrerende købstæder inden for ganske kort afstand.⁶

Hals ved Limfjorden fik købstadsrettigheder i 1656, men byen, der endnu kun bestod af et meget uafsluttet befæstningsanlæg, mistede en væsentlig del af sin eksistensberettigelse to år senere, da Marstrand blev en del af Sverige. I stedet blev der i de følgende årtier opbygget en ny korrespondenslinie mellem fiskerlejet Fladstrand i Vendsyssel og Stavern i Syd Norge. Ved udbruddet af Skånske krig i 1675 blev der anlagt to små redoute-skanser i Fladstrand, og i årene 1686-90 fik byen en egentlig befæstning. Fæstningen blev væsentligt udvidet i 1710'erne, hvor byen fungerede som base for krigsskibe, der dels jagtede svenske orlogsskibe og dels konvojerede handelsskibe mellem Danmark og Norge. I disse år blev der også overført en del tropper mellem Fladstrand og Stavern. Fladstrand noterede en stor demografisk og erhvervsmæssig udvikling i krigsårene. Omkring 1715 havde byen således en civilbefolkning på omkring 580 indbyggere og en gar-

Resterne af Fladstrand fæstning omkring 1900. Den civile byudvikling gnavede sig i løbet af 1800-tallet ind på resterne af 1600-tallets fæstninger. Her er det skibsværft og havn, der har fortrængt fæstningsværkerne. Dog ses endnu i dag kanontårnet. Tårnet er et af de fire kastelstårne, der blev opført i Danmark i 1680'erne. De andre blev bygget på Christiansø og Frederiksø samt i Rønne. Tårnene, der har kanonporte i alle retninger, havde primært til formål at beskytte de respektive havneanlæg. Byggestilen kan være inspireret af befæstede tårne langs Middelhavs-kysten. (Foto fra Bangsbo Museum, Frederikshavn)

nison på godt 200 indbyggere. Men i de følgende årtier faldt befolkningstallet, og ved folketællingen i 1787 var det nede på 339 civile og 150 militære personer. Herefter kom der atter gang i byen. De småhandlende blev suppleret af egentlige købmænd, der drev engros- og detailhandel på Norge, og disse borgere formåede at udnytte forholdene under Napoleonskrigene, da Fladstrand på ny blev en vigtig udskibningshavn. Betydningen blev dog ikke så stor som under Store Nordiske Krig, fordi Danmark ikke rådede over krigsskibe til konvojering (England havde beslaglagt den danske flåde i 1807), og der derfor ikke var grund til at koncentrere den nordjyske trafik til én havn alene. Endelig i 1818 – efter næsten 150 år med en købstadsagtig erhvervsstruktur – fik Fladstrand fulde købstadsprivilegier (under navnet Frederikshavn). Til gengæld havde byen ikke længere militær betydning efter tabet af Norge i 1814.⁷

De militære reformer efter 1760

I 1760'erne og de følgende årtier gennemgik det danske landmilitær en række reformer. Den franske officer Saint Germain, der blev tilknyttet den danske hær i 1761, satte et stærkt fingeraftryk på de første reformer i 1763. Han mente, at det var nødvendigt at have fæstninger for at kunne sikre våbenmagasinerne. Men Danmark havde adskillige dårligt vedligeholdte fæstninger, og de havde ingen militær værdi, fremhævede han. Der var nemlig kun blevet ofret ganske små summer på vedligeholdelse af fæstningerne siden 1720. Nu blev anlæggene inddelt i rangklasser, og de ringeste af dem – deriblandt Korsør og Nyborg – blev stillet til offentlig auktion og solgt. I Korsør blev fæstningsområdet opkøbt af byens storkøbmand, der brugte det til varemagasiner og skibsværft. Bortsalget var et absolut brud på Anders Bille's korrespondensprincip, og det mødte derfor en del kritik. Flere af anlæggene blev da også tilbagekøbt, efter at Saint Germain (af andre grunde) var blevet afskediget i 1767. Således blev Nyborg genoprettet som fæstning i 1770, og i 1773 – da det trak op til krig med Sverige – kom bl.a. Korsør tilbage på kronens hænder.⁸

Saint Germain rettede også kritik mod hærens sammensætning. Som tidligere nævnt havde den danske hær i første halvdel af 1700-tallet en to-strengt struktur, idet de hvervede soldater og milittssoldaterne havde hver sine regimenter. I 1764 ophørte skellet mellem de to grene; nu blev der knyttet en landmilitsenhed til hvert af de hvervede regimenter. Milittssoldaterne skulle fungere som en slags reserve, der kunne komplettere det hvervede regiment i krigstid. Efter Saint Germain's afskedigelse vendte man dog tilbage til den gamle ordning.

Efter afsættelsen og henrettelsen af den tyskfødte geheimekabinettsminister J.F. Struensee i 1772 blev dansk politik i en årrække præget af en stærkt national – og specielt antitysk – stemning. Dette gjaldt ikke mindst for de militære forhold. Således blev dansk i 1772 gjort til kommandosprog i de hvervede regimenter, og ved den vigtige hærreform i 1774 blev skellet mellem hvervede og udskrevne udvisket på ny.⁹ Fra nu af skulle næsten 2/3 af soldaterne i det enkelte regiment være udskrevne. Disse soldater blev pålagt at gøre 21 dages tjeneste om året i 12 år. Reformen betød en væsentlig nedsættelse af antallet af hvervede soldater, og

det blev samtidig besluttet at begrænse hverveaktiviteterne uden for landets grænser. En oversigt over nationalitetsforholdene i hæren i 1773 viser, at der på dette tidspunkt var 7.034 udlændinge (heraf ca. 5.900 tyskere), 3.551 danskere, 813 nordmænd og 1.283 slesvig-holstenere blandt de hvervede menige og underofficerer i infanteriet. I rytteriet var der på samme tid kun 614 udlændinge, men 2.512 danskere, 769 nordmænd og 507 slesvig-holstenere. Artilleriet bestod derimod udelukkende af kongens undersåtter, og det samme var tilfældet med garden til fods. Danskerne dominerede også garden til hest. Opgørelsen fra 1773 viser endvidere, at det udskrevne mandskab endnu kun bestod af 1.576 ryttere, 1.638 infanterister og 100 artillerister.¹⁰ På denne baggrund er 1774-reformen intet mindre end en revolution.

Den militære struktur blev justeret igen i 1776, 1785 og 1789. I 1785 blev de "almindelige" udskrevne soldater (fra nu af benævnt som landsoldater) suppleret med de såkaldte landrekrutter, der blev udskrevet til otte års tjeneste på samme vilkår og med samme løn som hvervede soldater. Landrekrutordningen havde til formål at fremme nationaliseringen af hæren, men den viste sig at være meget dyr og blev derfor opgivet i 1803. Samme år blev hvervningen reduceret endnu en gang, og i 1808 foregik den allersidste hvervning. Den udvikling, der blev påbegyndt med Christian IV's forordning i 1614, havde hermed fundet sin afslutning.

Garnisonsbyen og "den lange fred"

Perioden 1720–1801 er blevet kaldt "den lange fred", fordi det gang på gang lykkedes Danmark at undgå at blive inddraget i de store europæiske krige. Det er også den fredsperiode, hvor de danske købstæder har mærket mest til militærets tilstedeværelse. Den militære koncentration var stærkest i årene fra 1740 – hvor alt rytteriet blev placeret i byerne – til reformen i 1774. Som det fremgår af tabel 1 udgjorde militæret endnu i 1787 10 % af den samlede danske købstadsbefolkning, men der var store forskelle fra by til by (jvf. tabel 2). Tallene omfatter dog ikke blot de aktive militærfolk, men også hustruer og børn samt officerernes tjenestefolk, og disse grupper kunne være temmeligt store, selv om der var snævre grænser for, hvor stor en del af soldaterne i et kompagni, der måtte være gift (normalt lå grænsen omkring 30 %). Punkt-

undersøgelser af soldaterbefolkningen i Odense 1787 og Fladstrand 1696, 1715, 1749 og 1787 viser imidlertid begge en klar overvægt af gifte soldater.¹¹ I øvrigt foregik der til stadighed ændringer i garnisonernes størrelse, for en stor del af de hvervede soldater var frimænd. Det betød, at de i en kortere eller længere periode (i visse tilfælde op til 11 måneder om året) ikke stod til rådighed for militæret, men frit kunne søge civilt arbejde i byen eller andetsteds.

Folketællingen 1787 blev til, mens hærplanen af 1785 var i kraft. Tabel 7 viser, hvordan tropperne blev fordelt ved denne ordning. Mens artilleriet var koncentreret i København og to fæstninger ved grænsen til Tyskland, blev infanteriet fordelt på 13 lokaliteter og rytteriet på 22 (heraf 15 i kongeriget og 7 i Slesvig-Holsten). 20 år tidligere havde 25 kongerigske købstæder – ud af i alt 67 – rytterindkvartering. Og tilbage i 1747 var hele 47 byer i kongeriget og hertugdømmerne hjemsted for kavallerister.¹² De fleste rytterregimenter var fordelt på flere byer for ikke at påføre den enkelte købstad en unødigt stor belastning. Men af hensyn til fælles øvelser var det også nødvendigt at begrænse afstanden mellem de enkelte enheder i et regiment så meget som muligt. Dette betød, at visse landsdele - Sjælland, Fyn og Østjylland – blev stærkt belastet af rytteri, mens andre – Nord-, Midt- og Vestjylland, Lolland-Falster og Bornholm – stort set gik fri.

Langt op i 1800-tallet foregik hovedparten af indkvarteringen privat. Mange købstadsborgere indrettede et værelse til "rytterkammer". Det var også almindeligt at inddrage små ubeboede rum til soldaterboliger. Og nogle steder blev et større bygningskompleks ombygget til militært formål. Det gjaldt bl.a. for "Provstegården" i Odense, der i begyndelsen af 1700-tallet blev indrettet til 20 lejligheder samt stalde til ca. 50 heste. Det var dog langt fra tilstrækkeligt til at dække byens behov for soldaterboliger; de øvrige soldater blev indkvarteret privat.

Der er også eksempler på egentligt kasernebyggeri i 1700-tallets provinsbyer. Således blev to af landets mindste og fattigste købstæder, Præstø og Skanderborg, forsynet med store rytterbarakker i 1720'erne; staten betalte udgifterne til såvel opførelse som vedligeholdelse.¹³

I købstæder med militær var indkvarteringskatten langt den største af de kommunale skatter. Skatten blev opkrævet blandt grundejerne og de næringsdrivende, og provenuet gik til de hus-

Tabel 7. Hærens garnisonering 1785**Infanteri**

København	Livgarden til Fods, Danske Livregiment, Norske Livregiment, Kongens Livregiment til Fods, Kronprinsens Regiment til Fods, Prins Frederiks Regiment til Fods samt Sjællandske Infanteriregiment. 1. og 2. Frederikshavnske Bataljon (Kastellet).
Helsingør	Sjællandske Jægerkorps. Kronborgske Bataljon (Kronborg).
Nyborg og Svendborg	Fynske Infanteriregiment.
Fredericia	Jyske Infanteriregiment.
Aarhus	Aarhusiske Infanteriregiment.
Ribe	Riberske Infanteriregiment.
Viborg	Viborgske Infanteriregiment.
Aalborg	Aalborgske Infanteriregiment.
Slesvig (by)	Slesvigske Infanteriregiment.
Glückstadt	Dronningens Livregiment.
Rendsburg	Oldenburgske Infanteriregiment og Holstenske Infanteriregiment.
Kiel	Holstenske Jægerkorps.

Rytteri

København	Livgarden til Hest.
Hørsholm og Jægersborg	1. Husarkorps.
Roskilde og Hillerød	2. Husarkorps.
Slagelse og Kalundborg	Sjællandske Rytterregiment.
Næstved, Vordingborg og Køge	Sjællandske Dragonregiment.
Odense	Fynske Dragonregiment.
Randers	Jyske Dragonregiment.
Horsens og Vejle	Slesvigske Rytterregiment.
Haderslev og Kolding	Holstenske Rytterregiment.
Slesvig, Flensborg og Husum	Livregimentet Ryttere.
Itzehoe, Plöen og Kiel	Livregimentet Dragoner

Artilleri og Ingeniørkorps

København	Artillerikorpsets stab, 10 artillerikompanier og Fyrværkerkompagni. Ingeniørkorpsset.
Rendsburg og Glückstadt	3 artillerikompanier.

Fyrværkerkompagniet og Ingeniørkorpsset var i begrænset omfang fordelt til fæstningerne i begge riger. Foruden de nævnte enheder eksisterede der: 1) Bornholms milits (4 infanteri-, 2 dragon- og 1 artillerikompani) samt 2) Garnisonskompagnier i Nyborg, Korsør, Fladstrand og Helgoland. Garnisonskompagnierne bestod af ældre, veltjente soldater, der kun var i stand til at udføre lettere vagttjeneste. Disse kompagnier kan reelt betragtes som en social foranstaltning. Kilde: Jens Johansen: Frederik VI's hær 1784-1814, 1948, s 34f.

ejere, der stillede rum til rådighed for militæret (til soldaterkamre, stalde til rytterheste, sygestuer, munderingskamre m.v.) samt til de personer, der leverede havre, høg og halm. I praksis betjente man sig af et billetsystem: magistraten udleverede en billet til den enkelte soldat, og her kunne soldaten se, hvor han skulle bo. Han gav billetten videre til sin vært, og værten modtog sin godtgørelse, når han leverede billetten tilbage til magistraten.¹⁴ En konkret sag fra Helsingør 1765 viser også, at det – i alt fald i denne by, der var en af landets største – var ret almindeligt, at borgere "*som ey selv dertil har behøvende Bequemmelighed*" skaffede "*Qvarteer for de dem til Indqvartering anviiste, hos andre*".¹⁵

Op gennem 1700-tallet var indkvarteringen genstand for en stadigt mere detaljeret lovgivning. Reglementerne satte minimumsstandarder for indretningen af de militære kvarterer, men de understregede samtidig, at underofficererne og de menige måtte lade sig nøje "*med de Logementer dem af Verten kand anviises, naar de kun ere tette paa Tag og Fag, Vinduer og Dørre*" (23.6.1740, §5). De ugifte menige soldater måtte dele seng to og to. Underofficererne, derimod, fik lov til at råde over egen seng, og det samme gjaldt naturligvis for de gifte soldater. Sengene skulle "*bestaae udi et Stand-Sengestæd med en Under-Dyne, en Over-Dyne eller Senge-Dekken, en Hoved-Pude og maanedlig et Par Blaargarns Lagen, saavelsom og et Blaargarns Haandklæde, hver Maaned reent leveret*". Når en soldat blev indkvarteret i et hus for sig – og det var gerne tilfældet med gifte soldater – skulle værten endvidere stille bord, bæk og træstol til rådighed, ligesom der skulle være en kakkellovn, en jerngryde, en lerpande og to lerpotter (panden og potterne skulle udskiftes en gang om året). For de soldater, der delte hus med værten, var kravene begrænset til en bestemmelse om, at dersom "*Værten har afdeelt et Kammer hos sig selv til Indqvartering, og derudi dog ingen Skorsteen eller Ildsted findes, da skal Rytteren eller Soldaten ... have Frihed at benytte sig af Værtens Varme og Ildsted*" (8.5.1775, §12). Hvis en borger bespiste en underofficer eller menig, kunne han søge sine tilgodehavende penge hos kompagni- eller eskadronscheffen.¹⁶ Indkvarteringsreglementerne forbød derimod militærfolkene at udøve marketenderi; dette blev anset som en borgerlig næring og var derfor forbeholdt byens borgere.

Reglementerne påbød i øvrigt også de indkvarterede at være tilbage i deres kvarterer "*hver Aften Klokken 8te eller naar Tappen-*

Alle garnisoner havde brug for et vagthus. Militæret måtte ofte stille sig tilfreds med ydmyge bindingsværkshuse, der tidligere havde været udlejet til daglejere el. lign. Men der blev også – især i 1700-tallet – bygget en del huse specielt til vagttjeneste. Corps de garderne blev gerne opført på iøjnefaldende steder, f.eks. torvepladser. Et karakteristisk træk for disse huse er det åbne arkadeparti, der gav læ for den vagthavende soldat. Foto af hovedvagten i Nyborg, 1890'erne. (Rigsarkivet, Forsvarets billedsamling, 35C, billednr. 8186)

streg slages ... hvis det ikke skeer, skal Verten give det den næste Officer tilkiende” (23.11.1716, §3). Desuden skulle vagten patruljere hver nat ”paa det alle Insolentier og U-lejlighed kand forekommes”.

Officererne havde naturligvis krav på ganske andre faciliteter end deres underordnede. En subaltern (underordnet) officer havde ret til eget kammer, en kaptajn til et kammer med alkove (eller til *”et lidet Sovekammer”*), en major eller en oberstløjtnant til endnu et kammer og en regimentschef til yderligere *”et stort Kammer eller Sahl”*. Desuden skulle officererne have rådighed over køkken, spisekammer og kælder. Reglementerne giver også anvisninger om kamrenes indretning, men det understreges samtidig, at officererne måtte *”rette sig efter Stedets Leylighed”*. (21.4.1764,

§3ff) Reglementet af 8.5.1775 åbnede dog mulighed for en alternativ løsning: Hvis en officer ikke var tilfreds med det anviste kvarter, kunne byens øvrighed i stedet tilbyde ham en bestemt sum penge, for hvilken han kunne skaffe sig en passende bolig.

Endelig indeholder reglementerne en række bestemmelser om opbevaring af militært udstyr og om indretning af rytterstalde. I 1740 fik staldejerne pålæg om at fremvise deres stalde for officererne én gang om året. Visitationspligten overgik siden hen til indkvarteringskommissionerne. Disse kommissioner blev oprettet i henhold til reglementerne fra 1764 og 1775, og de havde til opgave at forestå al den lokale administration af indkvarteringsvæsenet. Kommissionerne bestod af den lokale øvrighed samt en officer og *"tvende af Byens beste Borgere"* (typisk to købmænd), og *"hvad de ikke kunde blive eenige om, imellem sig at afgjøre, skal af Stift-Amtmanden og den commanderende Chef decideres"*.

En analyse af indkvarteringskommissionernes forhandlingsprotokoller fra to sjællandske købstæder – Køge og Slagelse – viser, at kommissionerne først og fremmest beskæftigede sig med at fordele soldater og heste på byens husstande, men at de også behandlede en del klager over kvarterer, stalde og sygestuer. Kommissionerne formåede ikke altid at stille noget op. I 1815 modtog kommissionen i Slagelse således en klage fra eskadronen over, at indkvarteringsværterne ofte anbragte tjenestefolk i samme rum som soldaterne. Kommissionen kunne ikke forbyde disse handlinger, men blot henstille, at *"Rytterne erholde behørig og tilstrækkelig Plads i Kammerne til at ophænge deres Tøj paa"*.¹⁷

Værre forholdt det sig i Køge i 1805. Eskadronschefen klagede over købmand Christian Permins rytterbarak, der husede fire mand. Kommissionen besigtigede stedet d. 26.2 og erfarede, at *"paa hele Indkvarterings Gulvet stoed toe a tre Tomer høit Vand"*, og at *"Taget saavel som Loftet var ... utæt og Vinduerne aabne"*. Soldaterne *"forsikkrede at naar det regner kan de ikke paa noget Sted i Værelset ligge tørre i deres Seng"*. Kommissionen besluttede, at mandskabet straks skulle flyttes, og den pålagde Permin at tilbyde et bedre logi inden kl. 4 samme dag. Vi må håbe, at de stakkels soldater fandt en bedre bolig. Derimod kom det til at trække ud med istandsættelsen af Permins barak. Ved kommissionsmødet d. 1.4 meddelte eskadronschefen, at købmanden endnu ikke havde taget *"det allermindste"* skridt til en forbedring. Kommissionen besluttede derfor at tilsen-

de ham et skriftligt pålæg om at udbedre skaden inden for tre uger. Herefter hører vi ikke mere til denne sag.¹⁸

De byer, der ikke selv havde indkvartering, svarede hjælpeskat til de øvrige købstæder. Byer med rytteri modtog fra og med 1740 1 rigsdaler (rdl) 2 mark (fra 1745: 1 rdl) årligt for hver "*bereden rytter*". Dette beløb var dog for intet at regne mod de reelle omkostninger, at dømme efter et sæt indberetninger, som Sjællands stiftamtmand modtog fra de sjællandske magistrater og byfogeder i efteråret 1740.¹⁹ Magistraten i Slagelse vurderede således, at udgifterne til leje af hus- og staldrum, seng og kakkellovn samt anskaffelse af brænde, lys, hestefoder, staldrekvisitter og jerngryder beløb sig til næsten 10 rdl om året, og myndighederne i Holbæk, Kalundborg og Skælskør nåede frem til nogenlunde det samme resultat. Hertil kom udgifterne til soldaterkoner og -børn samt "*uberedne*" soldater (frimænd, der ikke rådede over en personlig hest).

Alligevel afslører indberetningerne fra 1740 stærkt delte meninger om, hvorvidt det var mindst ufordelagtigt at have indkvartering eller at betale indkvarteringsskat. I Køge delte borgerskabet sig ligefrem i to lejre. Magistraten støttede mindretallet, der var positivt indstillet over for indkvartering. For det første – mente magistraten – ville soldaternes tilstedeværelse give byen et økonomisk afkast. For det andet havde borgerne vanskeligt ved at skaffe rede penge til skattebetaling (endnu i 1700-årene var pengeøkonomien ikke særligt veludviklet i de danske købstæder).

Magistraterne og borgerne i Holbæk og Næstved havde et ganske andet syn på militærets økonomiske rolle. De pegede på, at rytterne købte en stor del af deres fornødenheder fra omegnens bønder, og at bønderne derfor ofte opnåede en bedre salgspris, end det ellers ville have været muligt. Blandt bybefolkningen havde kun marketenderne egentlig fordel af indkvartering, hævdede magistraten i Holbæk. Den noterede også, at indkvarteringen var til skade for daglejerne, som måtte konkurrere med soldaterne om de løse tjanser.

Indkvarteringen og dens konsekvenser omtales i mange andre magistratsbreve fra 1700-årene, men det er ofte vanskeligt at vurdere deres udsagnsværdi. Det er dog værd at bemærke, at der ikke blot forekommer beklagelser over indkvartering, men også over fraværet af samme. I 1799 ansøgte magistraten i Helsingør

således om en styrkelse af byens garnison. Helsingør, der på dette tidspunkt havde godt 5.000 indbyggere, havde tidligere haft en meget betydelig militær besætning, men i slutningen af 1790'erne var der kun 320 soldater tilbage, og det gav angiveligt problemer med at få portvagterne og hovedvagten besat.²⁰

Nogle magistratsbreve giver også et billede af, hvordan den militære tilstedeværelse ændrede byens bebyggelsesmønster. I en indberetning fra 1771 noterede Næstved magistrat således, at en stor del af borgerne havde forsynet sig med stalde og barakker, "som endog er skeed paa den Maade, at adskillige smaa GrundEjere, have kiøbt, indrættet og benøtte sig af samme i Fællig, for, in natura at give Inkvarteringen, som ellers vilde falde Eendeel af Indbyggerne alt for besværlig samme med reede Penge at betale".²¹

Indberetningerne giver ligeledes et indtryk af, at det kunne være særdeles vanskeligt at efterkomme reglementernes påbud

Hestestalde har langt op i dette århundrede udgjort en væsentlig del af det militære beredskab. Her bliver stalden ved Artillerivejs kaserne (Christianshavn) fremvist af to officerer og en fejemand. Foto fra omkring 1900. (Rigsarkivet, Forsvarets billedsamling, 35A, billednr. 8032)

om at skaffe officererne ordentlige boligforhold. Der blev foretaget en større omfordeling af tropperne i 1764, og det betød, at Randers fra nu af ikke blot skulle være hjemsted for to eskadroner, men også for regimentets stab. Magistraten protesterede; den gjorde opmærksom på, at alle byens gårde blev anvendt til handel eller håndværk, og at den militære plan derfor uundgåeligt ville skade byens næringsliv. Ved samme lejlighed gav magistraten i Fredericia en lidt anden variant af samme problem. Magistraten oplyste, at den ikke kunne skaffe de fornødne senge og andet møblement hos borgerne – og tilføjede: "*om vi end ville tage Borger-nes Senge, de selv ligger paa, saa ere de dog saa slette, at Officererne ey samme for anstændige kand antage*".²² Det skal hertil bemærkes, at 1764-reglementets krav om, at garnisonsbyerne stillede senge (med omhæng af silke, ulden eller linned og med fjerdyner og madrasser) til rådighed for officererne, bortfaldt i 1775. Fra nu af måtte officererne skaffe senge til dem selv og deres husstande. De øverste officerer havde dog fremdeles krav på en alkove.

Sammenfattende må det siges, at militæret modtog en stor ydelse af garnisonsbyen i form af husly, brændsel og dyrefoder, men at byen også fik tilført nogle penge i kraft af militærfolkernes lønninger – omend disse var ganske små for de menige soldaters vedkommende. Indkvarteringen medførte uden tvivl også en vis omfordeling af de økonomiske ressourcer i garnisonsbyen. Mest givtig har indkvarteringen formentlig været for de personer, der kunne udleje husrum, sælge øl og brændevin samt levere foder og ikke mindst brændsel (et produkt, der var en mangelvare i store dele af Danmark i 1700-årene).

Konflikt eller fredelig sameksistens? Relationer mellem militæret og civilbefolkningen

I sin disputats om hæren og magten i Danmark 1614-1662 har Gunner Lind fremhævet den stærke kulturforskel mellem civilbefolkningen og de hvervede soldater i 16-1700-tallet. Soldaterne repræsenterede en international krigerkultur, skriver han. De havde egne ritualer og normer, og de sorterede – også i fredstid – under krigsartiklerne, der bl.a. indeholdt en udførlig straffelovgivning.²³

Kulturforskellen mellem civile og militære kom naturligvis klarest til udtryk i krigstider, men selv i de fredelige 1700-år, hvor

mange hvervede soldater opholdt sig i samme by i en længere årrække, bestod der en forskel. Selv om man levede side om side, tilhørte man grundlæggende hvert sit miljø. Det forholdt sig helt anderledes med de udskrevne, der dels ikke selv havde valgt at gå ind i militæret og dels ikke stod i tjeneste i så lang en periode.

Kirkebøgerne kaster på flere måder lys over relationerne mellem de to befolkningsgrupper. Soldater var fritaget for kirkens straf, første gang de fik et barn uden for ægteskab. Dette særlige privilegium kan betragtes som en slags kompensation for den strenge ægteskabsregulering i de militære enheder. Soldaterne indtager da også en særdeles fremtrædende rolle blandt de personer, der blev udlagt som fædre til uægte børn. Der er næppe tvivl om, at udlægningen var falsk i nogle af tilfældene, men dette kan ikke sløre helhedsindtrykket. På den anden side viser en punktundersøgelse, at langt de fleste af de soldaterbørn, der kom til verden i Skælskør i perioden 1764-84, blev født inden for ægteskab.²⁴ Formentlig vil man se et tilsvarende billede i andre garnisonsbyer.

I nogle købstæder havde soldaterne deres egen del af kirkegården; præsten i Skælskør skelnede således mellem den "*bedste*", "*mellemste*" og "*dårligste jord*" samt "*de fattiges jord*" og "*rytterjorden*".

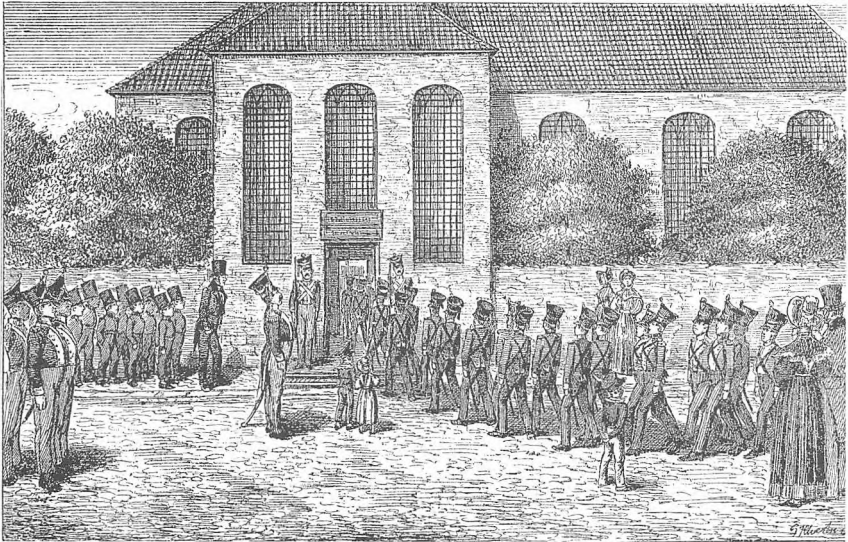
En analyse af dåbslisterne fra Slagelse og Køge (hvert tiende år op gennem 1700-tallet) viser desuden, at der i begge byer var en udpræget tendens til, at rytterne og underofficererne skaffede faddere blandt deres kolleger, hvorimod der meget sjældent forekom menige soldater blandt fadderne ved dåbshandlinger hos civilbefolkningen. Men der er også markante forskelle mellem de to byer. I Køge var det almindeligt at se officerer, håndværkere og værtshusmænd som faddere hos rytterne. I Slagelse forekom det derimod temmeligt ofte, at hele fadderkredsen bestod af ryttere og korporaler.²⁵

Der foreligger ingen systematiske undersøgelser af soldaterbefolkningens aktiviteter efter aftakningen. Men der er mange eksempler på, at underofficerer og ryttere giftede sig med lokale piger fra jævne sociale lag og blev boende på stedet, efter at de havde forladt militæret. Nogle af dem blev småhåndværkere, andre daglejere eller konsumtionsbetjente. Tidligere underofficerer, der havde gjort tjeneste gennem en længere årrække, fik i 1803 fortrinsret til en række stillinger inden for retsvæsenet, toldtaten og posttjenesten.²⁶

I løbet af 1700-tallet blev det almindeligt, at vordende officerer gennemførte 3-6 års kadetuddannelse (der bl.a. omfattede en grundig indføring i historie, geografi og andre realfag), og i 1799 blev Kadetkorpsets afgangseksamen obligatorisk for alle nye officerer.²⁹ Det forekommer sandsynligt, at denne skoling har virket fremmende på de sociale kontakter mellem officererne og garnisonsbyernes civile overklasse, først og fremmest embedsmændene.

Den danske købstadshistoriske litteratur giver indtryk af, at forholdet mellem militær- og civilbefolkningen under enevælden generelt var temmeligt konfliktfyldt. Det må dog hertil bemærkes, at harmoniske relationer sjældent giver anledning til skriftlige nedslag. Når man ser på antallet af klager og retssager, må man også have for øje, hvor stor en del militæret udgjorde af den samlede bybefolkning. På den anden side viser indkvarteringsreglementernes forbud og påbud – indirekte, ganske vist – at konflikter må have hørt til dagens orden. I reglementet fra 23.6.1740 finder vi denne passus: "*Skeer Verterne nogen Fortræd eller Overlast af hans Indquarterede, skal han strax klage det for hans Compagnie Officierer, bliver det ikke saa strax remedert, da skal de give det an for den commanderende Officierer, og om det endda ikke bliver remedert eller straffet ... saa skal det angives for General-Commissariatet, og Officieren efter Beskaffenheden, svare dertil*" (§16). Og blandt de nye bestemmelser i reglementet fra 21.4.1764 ses følgende: "*Hos de Borgere, som, formedelst deres Handel eller Nærings Bruug, ikke kand have deres Sager under Laas og Lukke, bør indlegges saadanne stille og troe Folk, som Escadrons eller Compagnie Chefen kand være ansvarlig for*" (§15) og "*Ingen Militair maa egenraadig affordre eller paabyde Borgerne og Indvaanerne de allermindste Onera [byrder] videre, end hvis de, efter dette Reglement, ere pligtige*" (§22).

I litteraturen er der gjort meget ud af soldaternes tyverier og voldshandlinger – ikke mindst i forbindelse med værtshusbesøg. Flere steder omtales også særdeles hårdhændede forsøg på hvervning af nye soldater. Nogle regimenter har fået et særligt dårligt eftermæle. Det gælder bl.a. det delmenhorstske infanteriregiment, hvis ene bataljon blev stationeret i Viborg i 1772. I de følgende år var regimentets soldater involveret i et utal af episoder, og i 1778 gik det rigtigt galt. Der blev stjålet altersølv, alterklæder og pengeblok fra en af byens kirker. Det viste sig senere, at hele seks soldater havde været involveret, enten som tyve eller som hælere.

Soldaterbefolkningen satte naturligvis også præg på det kirkelige liv i garnisonsbyerne. Nogle steder (som f.eks. i Viborg) blev der i 1700-tallet jævnligt afholdt gudstjenester på tysk. Og i København blev der i begyndelsen af århundredet opført hele to kirker til den militære befolkningsgruppe: den lille Kastelskirke og den store Garnisonskirke. Her er skoledrenge og landkadetter under indmarch til gudstjeneste i Kastelskirken. (Københavns bymuseum)

Hovedmanden blev henrettet, den nærmeste hjælper blev dømt til kagstrygning og fæstningsarbejde på livstid, mens de sidste fire "slap" med at løbe 16 gange spidsrod igennem 300 mand i to dage. Det berygtede regiment forlod byen et år senere (måske som følge af en klage fra Viborg magistrat til de centrale myndigheder). Kort efter modtog Viborg et nyt infanteriregiment, men at dømme efter politi- og indkvarteringskommissionsprotokollerne gav det kun anledning til små kontroverser i løbet af de ni år, det opholdt sig i byen.³⁰

Tilsyneladende var soldaterkriminaliteten væsentligt mindre i 1800-tallet end i 16-1700-årene. Det er almindeligt at tolke dette i lyset af de forbedrede levevilkår for den menige soldater. Men det bliver ofte overset, at 1800-tallets soldater havde en ganske anden baggrund end deres forgængere. De var ikke professionelle soldater uden større fremtidsudsigter, men unge karle fra landet, for hvem soldatertiden kun skulle være en kortvarig parentes i deres liv.

Også næringssspørgsmål kunne give anledning til konflikter mellem garnisonsbyernes militære og civile befolkning. I 1732 fik underofficerer og menige, der efter mange års tro tjeneste ikke længere formåede at udføre militærtjeneste, ret til at nedsætte sig som håndværkere (frimestre) hvor som helst i landet. De måtte dog ikke holde svende eller lærlinge, hvad der var tænkt som et forsøg på at begrænse deres produktion – og dermed også den konkurrence, de måtte påføre de øvrige håndværkere. I 1739 blev der også givet tilladelse til, at aktive soldater kunne udføre håndværksarbejde – dog kun med militærfolk som kunder.³¹ 1739-bestemmelsen kan betragtes som en slags kompensation for de lave soldaterlønninger.

Men at dømme efter 1700-tallets magistratsbreve gik soldaternes næringsaktiviteter langt videre end som så. Soldaterne betjente også civile kunder med håndværksprodukter, mange soldaterkoner overtrådte indkvarteringsreglementernes forbud mod marketenderi, og iflg. en indberetning fra Næstved 1740 var det ikke ualmindeligt, at rytterne bryggede øl til dem selv og deres kammerater. Endelig klagede stadsmusikanten i Helsingør over, at garnisonens tambourer og pibere gjorde indgreb i hans rettigheder.³²

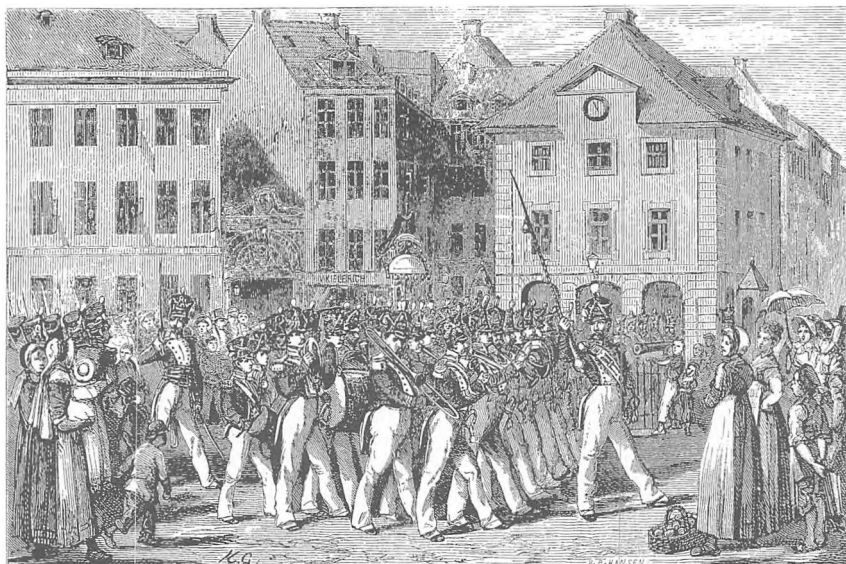
Før industrialiseringen var en stor del af de danske købstæder forsynet med en ganske betragtelig bymark, og mange steder var landbruget en af de vigtigste næringsgrene. På den baggrund kan det ikke overraske, at byernes "grønne områder" var genstand for mange konflikter mellem militæret og det civile samfund. I Fredericia var fæstningskommandanterne stærkt misfornøjede med de mange løsgående svin, kvæg, heste og får på byens volde. I 1690 lykkedes det kommandanten at overtale magistraten til at udstede et forbud mod græsning på voldene. Men borgerne sad det overhørigt, og kommandanten svarede igen med at indlede en klapjagt på svinene. Hestene og køerne blev derimod indfanget og bundet til pæle, hvor ejermændene kunne få dem udleveret mod at betale en bøde. Den barske fremfærd fik dog ingen langsigtede konsekvenser. Og garnisonen fik heller ikke megen glæde af et kongeligt reskript fra 1710, der indeholdt et strengt forbud mod græsning af heste og kvæg. For i 1739 måtte stiftamtmanden gribe ind på ny, og 10 år senere blev der indfanget 450 stk. kvæg på voldene.³³

Sagen om fæstningsvoldene i Fredericia er et eksempel på en konflikt, der gik i hårdknude pga. manglende vilje til at forstå

hinandens interesser. Ganske anderledes gik det, da eskadronschefen i Køge i maj 1802 beklagede sig til indkvarteringskommissionen over, at der var blevet anlagt en grøft hen over eksercerpladsen. Dette hindrede eskadronen i at formere såvel "*Kegle Attaqven*" som "*4 gelieder Attaqven*", ja end ikke "*2 gelieder Attaqven*" lod sig gennemføre. Borgmesteren og de to købmænd, der havde sæde i kommissionen, anførte, at "*Grøften er opkastet for at lede Vandet fra den vestre Deel af Lyngen som afvigte Aar er opdreven til Agerland og nødvendig maae have sit Udløb lige for Slusen under Veien*". De oplyste, at grøften afvandede et areal på ikke mindre end 135 tønder land. Løjtnant Funch vurderede nu, at de militære behov til nød kunne opfyldes ved blot at tildække 60 favne. De civile medlemmer af kommissionen, der ikke ville "*udsætte sig for Klage over at have hindret Eskadronen i at udføre dens Øvelser*", sagde ja tak til tilbuddet. Men det økonomiske aspekt synes nu også at have spillet en væsentlig rolle; en tildækning af 60 favne ville nemlig kun koste byen 9–10 rdl. Og så blev det i øvrigt besluttet at retablere grøften, når årets militærøvelser var overstået.³⁴ Det fremgår desværre ikke, om der også blev foretaget tilkastning og opgravning de følgende år!

Naturligvis foreligger der også en del udsagn om problemer i forbindelse med selve indkvarteringen. I 1780'erne og 90'erne modtog indkvarteringskommissionen i Køge gentagne klager over eskadronschefens omkvarteringer; han flyttede soldater fra det ene kvarter til det andet uden på forhånd at indhente tilladelse fra kommissionen. Mere bemærkelsesværdig er en konflikt mellem obersten og latinskolerektoren i Viborg i 1770'erne. Obersten krævede at flytte ind i den nyligt istandsatte latinskolebygning, der var byens største gård, og han opnåede også tilladelse til det – dog på den betingelse, at musikerne kun måtte spille, når skolen var lukket. Få måneder senere kunne rektoren dog – med henvisning til en ny forordning – opsige obersten og flytte tilbage til sin embedsbolig.³⁵

Offentlige bygninger kunne også på anden vis blive udnyttet til militære formål. I 1768 fik rytterskadronen i Horsens tilladelse til at benytte byens rådhus til eksercits, når vejret var dårligt. Tilladelsen blev trukket tilbage et par år senere efter gentagne klager fra magistrat og borgere, der bl.a. hævdede, at lofterne og gulvene blev ødelagt, og at byens sprøjter under rådhusalen blev beskadiget pga. gulsandet.³⁶

I 1800-tallet var det ret almindeligt, at garnisonernes musikere gav offentlige koncerter. Militærmusikken synes i høj grad at have styrket garnisonernes popularitet hos den lokale befolkning. Her ses vagtparaden og interesserede københavnere foran Hovedvagten på Kongens Nytorv. Efter uniformerne at dømme stammer motivet fra årene før hærordningen af 1842. Denne ordning betød i øvrigt en væsentlig reduktion i antallet af militære musikere. Antallet blev yderligere reduceret ved hærreformerne i 1867, 1880, 1909 og 1932. Siden har der på ny været fremgang på dette felt. (Københavns bymuseum)

Enevældens militær blev sjældent anvendt til at løse politimæssige opgaver i større målestok. Men på det lokale plan var der mange politiopgaver til det tjenstgørende mandskab, hvilket skal ses i lyset af, at de fleste byer havde et meget begrænset politiberedskab. Soldaterne brugte langt det meste af deres tid til vagttjeneste, og det har tilsyneladende været almindeligt at tilkalde vagten til bekæmpelse af slagsmål el.lign. Vi ved også, at militæret har været brugt til skatteopkrævning i Ribe, og at vagtmændene på voldene i Fredericia havde til opgave at hindre indsmugling af varer uden om byportene, hvor der skulle betales konsumtionsafgift til staten.³⁷ Formentlig har noget tilsvarende været tilfældet i andre byer. Det var dog ingenlunde uproblematisk at anvende militær til disse opgaver; flere steder meldes om modsætningsfor-

hold mellem civile og militære betjente, og i Fredericia gjorde militæret undertiden forsøg på at tvinge civile arrestanter ind under krigsrettens bestemmelser.³⁸

Alt i alt er der næppe tvivl om, at forholdet mellem den civile og den militære befolkning ofte har været ret så konfliktfyldt i tiden før 1814, men det er ikke så overraskende i betragtning af kulturforskellene og de store økonomiske byrder, som militæret påførte købstæderne. Imidlertid tyder det på, at der også har været store forskelle over tid og sted og fra regiment til regiment. I særdeleshed synes det, som om relationerne mellem militær- og civilbefolkningen blev væsentligt bedre i 1800-tallet. Dette hænger klart sammen med militærets ændrede sammensætning, men måske spiller indkvarteringskommissionerne også en vis rolle. Under alle omstændigheder vil det være interessant at få gennemført en systematisk analyse af kommissionernes virke og især af deres funktion som forum for udveksling af militære og civile synspunkter.

III. Garnisonsbyen 1814–1997

Tiden fra 1814 til 1864

Efter freden i Wien i 1815 var tiden inde til at omstille den danske hær og flåde oven på de opslidende krigsåre 1807–14 og følgerne heraf. I 1816 fastsatte kongen en ny hærordning. Med denne forlod man definitivt den stående hær og gik over til en kadrehær baseret på udskrivning blandt monarkiets landbefolkning. Det betød, at kun enhedernes befalingsmænd, beholdninger osv. var til stede i fredstid, hvorimod den egentlige krigsstyrke af menige først skulle indkaldes ved mobilisering forud for en krig. For at kunne opstille denne krigsstyrke foregik der en løbende uddannelse af mandskab hertil. Hæren skulle kunne opstilles ved at mobilisere otte årgange af mandskabet, hvorfor der årligt blev udskrevet omtrent 1/8 af enhedernes krigsstyrke, omkring 3.500–4.000 værnepligtige. Uddannelsen varede 24 måneder, hvilket indebar at fredstidshæren i alt talte omkring 11.000 mand.³⁹

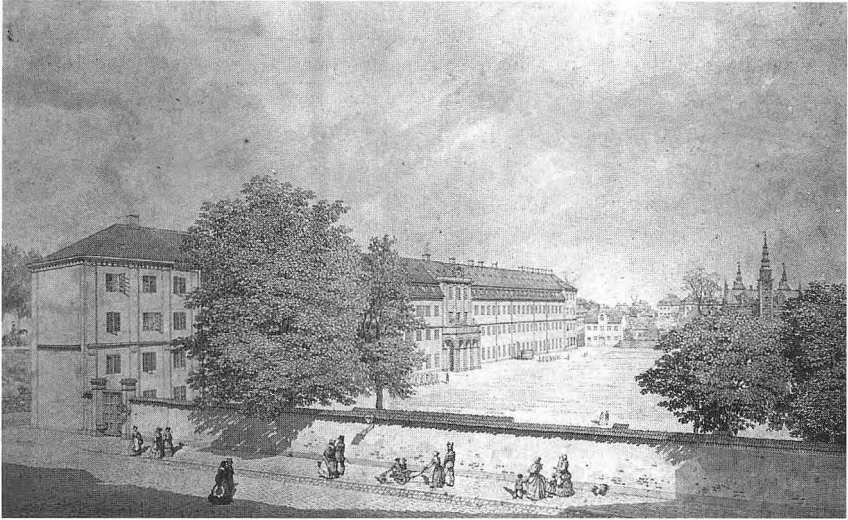
Sikkerhedspolitisk var opmærksomheden rettet mod at opretholde det danske monarkis neutralitet. Truslen herimod så man

især i det spændte forhold mellem Storbritannien og Rusland. Særligt frygtede man en britisk landgang på Sjælland som led i et flådefremstød ind i Østersøen, muligvis i form af et pludseligt overfald på København. I mangt og meget var det uden tvivl erfaringerne fra krigshandlingerne i 1801 og 1807, der lå bag. Ligeledes holdt man et vågent øje med Sverige, som man frygtede ville udnytte en sådan situation til et overfald, ligeledes mod Sjælland. København var som følge heraf monarkiets største fæstning og garnisonsby. Hele flåden var placeret her, og det samme var tilfældet med næsten hele den del af hæren, der befandt sig på Sjælland. I øvrigt var hæren fordelt på følgende måde: Lidt over halvdelen befandt sig på Sjælland, mellem en femte- og en sjettedel opholdt sig i Jylland eller på Fyn, og mellem en tredje- og en fjerdedel var placeret i hertugdømmerne.

Derimod betragtede man forholdet til de tyske stater med relativ tryghed. Som hertug af Holsten og Lauenburg var den danske konge medlem af det tyske forbund og således dækket af en fælles sikkerhedsgaranti. Medlemskabet betød, at monarkiet måtte stille et kontingent til forbundshæren. Dette var garnisoneret i hertugdømmerne, hvor Rendsburg var rigets næststørste fæstning og garnisonsby. Kontingentet udgjorde hovedparten af hæren i Slesvig-Holsten.

Resten af monarkiets garnisonsbyer husede kun små garnisoner, fra en enkelt eskadron rytteri til et infanteriregiment; særligt rytteriet var spredt ud på et stort antal byer. I alt væsentligt var den geografiske fordeling af garnisoner, som den havde været siden slutningen af 1700-tallet. Samtidig var monarkiets byer inde i en stærk vækst i 1800-tallets første halvdel, hvilket gjorde garnisernes "relative" størrelse endnu mindre.

I København var garnisonen siden 1800-tallets begyndelse indkvarteret i statslige kaserner. Bystyret havde i 1764 indgået en aftale med staten om at slippe for indkvarteringen mod at betale en årlig sum penge. For denne sum, 45.000 rdl. i ti år og derefter 35.000 rdl. årligt, skulle staten bygge kaserner. Den første af disse, Sølvgades Kaserne, var færdig i 1771. Den sidste indkvartering hos borgerne i København fandt sted i 1802. I Rendsburg var der ligeledes bygget statslige kaserner, men her måtte en del soldater stadig indkvarteres privat. I de øvrige byer blev soldaterne indkvarteret hos borgerne.

Livgardens Kaserne i København i 1853. Kasernen blev indrettet i årene 1785–86 i nogle ældre gartnerbygninger hørende til Rosenborg Slot. Den var et led i opførelsen af kaserner i København i slutningen af 1700-tallet som følge af aftalen mellem bystyret og staten om at opgive indkvarteringen hos borgerne. (Akvarel af H.G.F. Holm, Københavns Bymuseum)

Hærordningen af 1816 blev fulgt op af en forordning om den ordinære indkvartering i provinskøbstæderne (15.11.1816). Der var dog ikke tale om en nyordning, men om en opsummering og ajourføring af de gældende regler. Garnisonsbyerne havde således stadig pligt til at skaffe kvarterer til officerer, underofficerer og menige – foruden sygestuer, vagtbygninger, stalde, visse depoter og magasiner samt eksercerplads. Og mange af de gamle bestemmelser (om hjælpeskat, indretning af kvarterer, bespisning, soldaternes pligt til at søge kvarter inden kl. 8 osv.) blev gentaget i lettere revideret form. Derimod var det nødvendigt at foretage en kraftig justering af de beløb, som indkvarteringsværterne skulle modtage som godtgørelse. Fra nu af skulle der udbetales 6 rbd. 8 sk. pr. person for indkvartering af menige soldater og soldaterkoner m. fl. For underofficerer var beløbet dobbelt så stort, og for officerer – der jo havde rådighed over flere rum – varierede det fra 38 rbd. for en løjtnant til 160 rbd. for en general.

Reglerne for indkvarteringsøkonomi blev ændret ved love af 20.6 og 29.12.1850. Hjælpeskatten blev nu afskaffet, idet staten

påtog sig at yde den nødvendige godtgørelse. Og i tilfælde af, at de reelle omkostninger til indkvartering i en by oversteg den fastsatte godtgørelse, skulle staten også dække halvdelen af dette ekstrabeløb. Loven fastslog endvidere, at "*alle Præstationer og Gjenstande*", som det ikke udtrykkeligt var blevet købstæderne pålagt at tilvejebringe ved forordningen af 15.11.1816, skulle anskaffes og bekostes af militær-etaten. Dette betød bl.a., at byerne var fri for udgifter til ride- og eksercerhuse, hvilket dog allerede var almindelig praksis.

Herefter forblev reglerne i alt væsentligt uændret frem til 1924. Det kan dog bemærkes, at der i 1861 blev indført forbud mod tomandssenge. Fra nu af havde alle soldater krav på egen seng. Indkvarteringskommissionerne blev nedlagt i 1868 - ligesom det var tilfældet med andre kommunale kommissioner (jvf. kap. I).

I praksis kunne bystyret løse indkvarteringsopgaven på tre måder: 1) ved at fordele indkvarteringen mellem borgerne som en personlig pligt, 2) ved at "*udlicitere*" indkvarteringen til lavestbydende eller 3) ved selv at fremskaffe lokaler i byen. I løbet af 1800-tallet blev det almindeligt, at byen udliciterede opgaven til borgere, der gav tilbud fra enkeltkvarterer til særligt indrettede kaserne-lignende bygninger. Disse "*borgerkaserne*" rummede op til hele kompagnier.

Garniseringen af godt halvdelen af hæren på Sjælland indbar, at der måtte udskrives en hel del jyder og fynboer til tjeneste her. Til gengæld blev en del slesvigere udskrevet til tjeneste i Nørrejylland og på Fyn. Indtil 1849 var kun bondebefolkningen omfattet af værnepligt. For mange af disse unge landboere var soldatertiden uden tvivl deres første virkelige møde med bykulturen.⁴⁰

Overgangen fra 1700-tallets stående hvervede hær til 1800-tallets værnepligtige kadrehær medførte, at relationerne mellem garnison og garnisonsby skiftede karakter. Hæren blev mere en etat på linje med andre statslige etater. Garnisonerne havde næppe længere den samme sociale og kulturelle betydning for garnisonsbyerne, som de havde haft i 1700-tallet. Hærens "*stedfaste*" element bestod nu kun af de relativt små befalingsmandskorps. "*Soldaterkulturen*", som havde præget garnisonsbyerne på godt og ondt, forsvandt med de hvervede soldater. Derimod fik garnisonerne i løbet af 1800-tallet en positiv økonomisk betydning for byerne.

1820'erne og 1830'erne var præget af, at det danske monarki kun langsomt rejste sig oven på krigsårenes økonomiske sammenbrud. Samtidig var der tale om en stabil fredsperiode. For at bedre lidt på de knappe lønninger fik soldaterne fri en del af tiden, for at de kunne tjene noget ved civilt arbejde. Ligeledes havde underofficererne tilladelse til at have civilt arbejde ved siden af tjenesten.

Hærens organisation blev justeret i 1842. De væsentligste ændringer var, at rytteriet blev reduceret, samt at hærens linje fremover for hovedpartens vedkommende skulle kunne opstilles med fem årgange samt suppleres med en reserve. Herved blev den årlige udskrivning noget forøget, til omkring 6.000 mand. Uddannelsesperioden blev nedsat til 13–24 måneder. Til gengæld bortfaldt friheden til arbejde ved siden af. Hele tjenestetiden skulle for fremtiden bruges til uddannelse og øvelse. Groft taget blev fordelingen mellem landsdelene fastholdt.⁴¹ Hærens garnisonering tog udgangspunkt i den eksisterende fordeling af tropperne; dog faldt en række af de mindste garnisonsbyer bort som følge af rytteriets reduktion.

I 1848 udbrød der oprør blandt den tysksindede befolkning i hertugdømmerne. Stort set alle garnisonerne i Slesvig-Holsten sluttede sig til oprøret, der udviklede sig til en krig mellem Danmark og det tyske forbund, særligt Preussen, i årene 1848–50. Hermed var der skabt en ny situation. Der var ikke mere tale om nogen sikkerhedsgaranti fra det tyske forbund, men om en alvorlig trussel. Krigstilstanden endte i 1851, uden at der var nået en løsning på problemerne.

Som en følge af krigen blev der i 1849 indført almindelig værnepligt. Spørgsmålet havde været debatteret i en række år, men først hærens mobilisering i 1848 gjorde det absolut nødvendigt at tage dette skridt. Herefter skulle også bybefolkningen udføre soldatertjeneste.

For at undgå en gentagelse af begivenhederne blev der efter krigen flyttet rundt på garnisonerne, således at otte infanteribataljoner blev forlagt fra Sjælland til hertugdømmerne, mens fire blev flyttet den modsatte vej. Ligeledes byttede rytteriet i hertugdømmerne garnisoner med enheder fra Sjælland og Jylland. Omflytningen indebar, at hærstyrken i hertugdømmerne blev omtrent lige så stor som styrken på Sjælland.⁴²

Tabel 8. Linjehærens garnisonering 1845

<i>Garnisonsby</i>	<i>Garnison</i>	<i>Udskrevet af</i>
1. Generalkommando (Sjælland og øerne)		
København	12 bataljoner	Sjællandske øgruppe (4), Fyn (1), Nørrejylland (5), Slesvig (1) og hele monarkiet (1) (garden)
	3 eskadroner	Hele monarkiet (garden)
	8 batterier	Kongeriget
	1 ingeniørkompagni	Kongeriget
Helsingør	1 bataljon	Sjælland
Næstved	2 eskadroner	Sjælland
Slagelse	1 eskadron	Sjælland
Vordingborg	1 eskadron	Sjælland
2. Generalkommando (Nørrejylland og Fyn)		
Odense	4 eskadroner	Fyn
Nyborg	1 bataljon	Fyn
Fredericia	2 bataljoner	Slesvig
Aarhus	4 eskadroner	Nørrejylland og Slesvig
Randers	4 eskadroner	Nørrejylland
Aalborg	1 bataljon	Nørrejylland
3. Generalkommando (Slesvig-Holsten)		
Rendsburg	3 bataljoner	Holsten
	4 batterier	Slesvig og Holsten
	1 pontonerkompagni	Slesvig og Holsten
	1 ingeniørkompagni	Slesvig og Holsten
Glückstadt	1 bataljon	Holsten
Slesvig (by)	1 bataljon	Slesvig
	4 eskadroner	Slesvig og Holsten
Kiel	1 bataljon	Lauenburg
	1 eskadron	Holsten
Itzehoe	2 eskadroner	Holsten
Plöen	1 eskadron	Holsten

Kommandantboligen i Rendsburg. Rendsburg var indtil midten af 1800-tallet monarkiets næstsvigtigste fæstning og garnisonsby samt sæde for den kommanderende general i hertugdømmerne. Efter krigen 1848–51 nedlagdes fæstningen, men byen var stadig garnisonsby frem til 1864. (Rigsarkivet, Forsvarets billedsamling, 35C, billednr. 8200)

Det kom dog ikke til en generel fornyelse af forsvaret eller værnerne. Rigsfællesskabet med hertugdømmerne og det usikre forhold til Tyskland udelukkede, at der blev taget fat på dette.

I 1816 havde Danmark følgende fæstninger: København, Kronborg og Korsør på Sjælland, Nyborg på Fyn, Fladstrand i Jylland, Rendsburg og Frederiksort i Slesvig-Holsten og Ærtholmene ved Bornholm. Heraf var København og Rendsburg monarkiets "hovedfæstninger" og hærens primære arsenaler. I store træk var det Anders Billes fæstningssystem fra 1600-tallet, der endnu stod ved magt. I løbet af krigsårene 1848–51 kom der nye befæstninger til i Slesvig, ligesom Fredericia blev genoprettet og sat i stand efter at have ligget hen i en lang årrække.

Efter krigen tog man fat på en revision af fæstningsforsvaret. Kronborg, Korsør, Nyborg, Fladstrand, Frederiksort, Rendsburg og Ærtholmene blev mere eller mindre opgivet. I København blev befæstningen mod landsiden opgivet, hvorimod man i slutningen

af 1850'erne begyndte en udbygning af befæstningen mod søsiden. I et meget beskedent omfang blev befæstningerne Danevirke og Dybbøl i Slesvig samt Fredericia udbygget frem mod krigen i 1864. Fredericia blev officielt først nedlagt i 1909, men efter 1864 tabte den al militær betydning. Fæstningsforsvaret bestod herefter frem til 1880'erne kun af Københavns søbefæstning.

Krigen 1848–51 og 1800-tallets nationale bølge gav hær og flåde en hidtil uset popularitet i befolkningen. På en række afgørende områder var der dog også langt til forholdene i 1700-tallet. Den økonomiske konjunktur var opadgående, byerne var i vækst, soldaterne blandede sig ikke mere i den civile næring – for at nævne nogle eksempler.

Tiden fra 1864 til 1945

Nederlaget til Preussen og Østrig i 1864 betød, at Danmark måtte afstå samtlige hertugdømmer, dvs. omkring 2/5 af monarkiets befolkning og landområde. Hermed blev der dog løst op for den hårdknude, som Danmark politisk havde befundet sig i siden 1840'erne.

Sikkerhedspolitisk kastede nederlaget i 1864 en lang skygge. Der var frem til 1890'erne næppe mange der tvivlede på, at truslen primært lå i en ny isoleret dansk-tysk konflikt. I 1867 vedtog Rigsdagen en ny hærlov og i 1868 en ny søværnslov. Begge lå i nøje forlængelse af begivenhederne i 1864. Bag dette lå forhåbninger om udefra kommende hjælp; især satte man sin lid til Frankrig, der i 1860'ernes anden halvdel var kommet i modsætning til Tyskland. Grundtanken i ordningen var en offensiv indsats af den danske hær og flåde sammen med allierede forstærkninger. Med dette for øje var målet primært at skabe en mindre, men veløvet og veludrustet mobil hærstyrke, der skulle kunne samvirke med de allierede forstærkninger.⁴³ Efter 1864 blev det store problem i planlægningen af forsvaret, at Danmark ikke længere var Tyskland overlegen til søs. Hermed kunne forsvaret af Sjælland ikke, som det tidligere havde været tilfældet, i hovedsagen overlades til flåden. Tilsvarende kunne man ikke med sikkerhed flytte tropperne over Storebælt og dermed koncentrere hæren i Jylland eller på Sjælland, alt efter situationen. Løsningen blev to adskilte hærdele på Sjælland og i Jylland-Fyn – stort set i overensstemmelse med

udskrivningsgrundlaget. Hæren blev fordelt med omtrent halvdelen hvert sted. Heraf lå lidt over halvdelen af infanteriet og rytteriet i Jylland og på Fyn, mens hele artilleriet og ingeniørkorpset lå i København. Den årlige udskrivning til hæren lå på 5.000-7.000 mand. Uddannelsestiden reduceredes betydeligt, til 4-20 måneder. Fredstidshærens styrke svingede herefter mellem få tusinde og en halv snes tusinde mand afhængig af årstiden, idet hovedparten af uddannelsen fandt sted i sommerhalvåret.

Den hærorganisation, der var fastlagt i 1867-loven fik en ganske lang levetid.⁴⁴ Derimod stod det efter Frankrigs nederlag i 1871 klart, at der måtte et nyt strategisk grundlag til. I 1870'ernes og 80'ernes forsvarsdebat, både den militære og politiske, var hovedspørgsmålet hvor stor en del af landet forsvaret kunne omfatte. Forsvarsspørgsmålet blev ofte inddraget i den hede politiske kamp mellem Højre regeringerne og Venstreoppositionen, der udgjorde flertallet i Folketinget. Højre ønskede et forsvar baseret på en koncentration af hær og flåde i og omkring København. Venstre ønskede derimod et kystforsvar af Sjælland. I årene 1885-1894 blev København – mod Folketingsflertallets ønske – forsynet med en ny befæstning mod landsiden, bl.a. den ca. 15 km lange Vestenceinten. Dette cementerede forsvarrets koncentration om et enkelt punkt på Sjælland. I forhold til denne ordning var hærens garnisonering (med et betydeligt antal soldater vest for Storebælt) dybt problematisk. Der dukkede da også forslag op om at flytte enheder til Sjælland. På grund af den politiske kamp var det dog ikke muligt.

Officererne hørte politisk til i 1800-tallets højrebevægelse. Efter 1849, hvor Danmark fik en demokratisk forfatning, var officerskorpset stærkt repræsenteret i Rigsdagen og deltog aktivt i det politiske liv. Officererne så det i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet stadig som sin opgave ikke alene at forsvare staten mod ydre fjender, men også at beskytte den bestående politiske og sociale orden mod indre fjender. Trods dette opfattede officererne sig som upolitiske og som hævet over politiske stridigheder. "Upolitisk" opfattedes som lig med opretholdelsen af det bestående. Militærets indenrigspolitiske rolle blev aktualiseret i 1880'erne under forfatningskampen mellem Højre og Venstre. Eksempelvis kan nævnes en kommissionsbetænkning fra 1883. I begyndelsen af 1880'erne var det under overvejelse at opgive Kastellet, den sidste rest af Københavns gamle landbefæstning som militært område.

I den anledning nedsatte Krigsministeriet i 1882 en kommission med fem hærofficerer som medlemmer, der bl.a. skulle overveje anlæggets betydning under indre uroligheder.⁴⁵ Kommissionen fremhævede med hensyn til Kastellets betydning "som fast Punkt under indre uroligheder ... under de nuværende Forhold" dets stærke befæstning, men påpegede som svage punkter, at det krævede en meget stor besætning samt at det lå i byens udkant fjernt fra alle "Regjeringsetablisementer, Tøihuset, Banken m.m., som det under indre uroligheder er af Vigtighed at dække". Kommissionen fandt, at Kastelet kun vanskeligt kunne bruges i denne rolle. Mest ønskeligt var det, om Slotsholmen "kunde omdannes til et fast Punkt af samme

Norgesporten i Kastellet (København) – som Illustreret Tidende så den i 1876. Billedet giver indtryk af en gemytlig omgangstone mellem soldaterne og hovedstadens civilbefolkning. Derimod får man ikke nogen fornemmelse af, at Kastellet var en af hærens større kaserner, hvilket det faktisk var helt frem til tiden mellem 1. og 2. verdenskrig. Herefter har Kastellet primært været sæde for stabe o.lign. (Københavns bymuseum)

defensive Styrke som Citadellet. Man vilde herved opnaa at sikkre alle Regjeringsbygninger og Tøihuset, ligesom man med lethed herfra kunde støtte Afdelinger, hvis Opgave var at pacificere andre, navnlig de mere tæt sammenbyggede, Kvarterer af den indre By." Særligt vigtigt var det at sikre Tøjhuset med hærens geværbeholdning. Af flere årsager var en befæstning af dette omfang dog ikke mulig, bl.a. var Københavns garnison for lille som besætning hertil. Kommissionen foreslog i stedet, at der oprettedes en "*Defensivkaserne*" ved Tøjhuset samt et nyt kastel til en mindre del af byens garnison i nærheden. Man fremhævede dog tillige, at en "*Foranstaltning, der i høi Grad vilde formindske Faren ved at miste Tøihuset under indre uroligheder*" var at flytte de vigtigste dele af dets beholdninger til det nye kastel. Hvis hele Tøjhuset kunne flyttes, foreslog kommissionen at bygge en større befæstning omkring det nye Tøjhus samt et indre kastel omkring de vigtigste dele.

I 1901 fik Danmark sin første Venstreregering, og samtidig forsvandt officererne ud af politik på landsniveau. I 1900-tallet har der så godt som ikke siddet officerer i Rigsdag/Folketing. Lokalpolitisk har befalingsmænd dog markeret sig, særligt efter 1945, som repræsentanter for et bredt spektrum af politiske partier. Også militærets indenrigspolitiske rolle blev revurderet i løbet af 1900-tallet. Under besættelsesårene 1940–45 fik hærens rolle som garant for det politiske system ny aktualitet. Hærens ledelse var dog nu afvisende overfor, at det var hærens opgave at bekæmpe indre fjender.

Nederlaget i 1864 og den politiske kamp mellem Højre og Venstre, hvor officererne engagerede sig fuldt og helt på Højres side, medførte, at værnenes popularitet gradvist dalede i befolkningen uden for de stadigt mindre konservative miljøer. I disse år i slutningen af 1800-tallet blev grunden lagt til en dansk tradition for skepsis over for alt militært.

I Randers havde bystyret i 1850'erne opført en kaserne til brug for det indkvarterede dragonregiments rekrutter. I løbet af 1870'erne og 80'erne lykkedes det Krigsministeriet at opnå aftaler med flere jyske og fynske garnisonsbyer om opførelse af kommunale kaserner som afløsning for den private indkvartering. Som et resultat heraf blev der fra slutningen af 1870'erne til begyndelsen af 1890'erne opført kommunale kaserner i Odense, Randers og Aarhus. I Odense og Aarhus var det hermed slut med den private

Rytterkasernen i Randers omkring 1. verdenskrig. Det kommunale kasernebyggeri i Danmark blev indledt af Randers i 1855–56. Der blev frem til 1915 opført tre kommunale kaserner i byen, hvorved den private indkvartering i samme periode gradvist ophørte. (Postkort, privateje)

indkvartering, hvorimod denne fortsatte i en række andre garnisonsbyer.⁴⁶

Efter 1864 bortfaldt byernes pligt til at yde kvarterer til officererne. Ligeledes blev pligten til at yde underofficererne kvarterer efterhånden i praksis afløst af en pengeydelse, der blev udbetalt den enkelte, der så selv sørgede for bolig. Denne ydelse bortfaldt i 1909. Efter 1. verdenskrig skulle befalingsmændene endvidere betale kommuneskat, hvilket de tidligere havde været stort set fri for. Befalingsmændene blev eftertragtede skatteydere.

Den private indkvartering gav hele sin levetid anledning til problemer. De forhold soldaterne blev budt levede langt fra altid op til intentionerne bag indkvarteringsforordningen. Under en Folketingsdebat i 1899 fremhævede en folketingsmand, at forholdene som oftest var under al kritik. Et sted "var det Rum, Soldaterne sov og opholdt sig i, ikke en Gang ved noget Panel adskilt fra Skænkestuen, et andet Sted var det anbragt lige over Hestestalden og ved Siden af Latrinerne, et tredje Sted i en Vadskekælder med Cementgulv, Huller til Afløbsrender og lignende, som høre til et Vadskehus; et fjerde

Fodfolkskasernen i Odense, Vinterkasernen.

Bykasernens glansperiode: fodfolkskasernen i Odense kort før 1. verdenskrig. Odense var en af de første danske byer, der bragte den private indkvartering helt til ophør. Det skete, da kommunen i begyndelsen af 1890'erne opførte to kaserner til byens garnison. (Postkort, privateje)

Sted havde de kun et tyndt Hestedækken udleveret til at have over sig o.s.v." Man kunne endog komme til "under Aftjenelsen af sin Værnepligt at blive indkvarteret paa Steder, hvor der er løse Kvinder o.s.v." Krigsministeren mente, at forholdene var farvet lidt for stærkt. Han lovede dog at undersøge, om man kunne undgå indkvartering hos værtshusholdere. Derimod nævnte han ikke noget om de løse kvinder. Omvendt gav indkvarteringen også fra tid til anden anledning til beklagelser fra borgerne.

Soldaternes aflønnings- og forplejningsforhold var i alt væsentligt uændret igennem hele 1800-tallet. Lønnen bestod af et ganske lille pengebeløb samt en brødration, som blev udbetalt eller udleveret hver femte dag. Soldaten skulle selv holde sig med kost samt anskaffe pudsesager m.m. Mange steder fandtes der marketenderier, hvor soldaterne kunne købe mad. Ellers var man henvist til private spisesteder, hvilket oftest ville sige knejper og lignende. Kun for de færreste slog lønnen til.

I 1880'erne begyndte man at oprette "fælleshusholdninger" på kasernerne, hvor soldaterne mod et fradrag i lønnen fik en delvis

forplejning. Fælleshusholdningerne blev afløst af "Kostforplejning" i årene op til 1. verdenskrig. Herved overtog staten fuldt og helt forplejningen af soldaterne. Efterhånden blev der indrettet kostforplejning på alle kaserner, de sidste steder omkring 1930. Der, hvor mandskabet endnu var indkvarteret hos borgerne, fortsatte det gamle system med marketendere osv.

I 1890'erne ændrede den internationale politiske situation fuldstændigt karakter. Et Europa præget af konsensus mellem stormagterne blev afløst af en blokdannelse med Tyskland på den ene side og Frankrig-Rusland på den anden. Disse blokke stod efterhånden alt mere stejlt over for hinanden. Med baggrund i denne situation begyndte den danske Generalstab midt i 1890'erne at overveje, hvilke konsekvenser denne udvikling havde for Danmark. Generalstaben kom frem til, at den primære trussel ikke længere lå i en isoleret dansk-tysk konflikt. Faren lå snarere i at blive inddraget i en krig mellem stormagtsblokkene som følge af Danmarks placering ved indsejlingen til Østersøen. Som følge heraf kunne der blive tale om et overraskende overfald fra den stormagt, der ønskede at sikre sig kontrol over passagen; særligt var der fare for et overfald på København.

Over for en sådan trussel slog den eksisterende forsvarsordning ikke til. Dels ville det næppe blive muligt at flytte hærenheder fra Jylland og Fyn til Sjælland. Dels var hæren på Sjælland ikke organiseret med henblik på et overraskelsesangreb, hverken mod København eller Sjælland generelt. I Generalstabens planlægning begyndte en ny hærordning at tage form. De centrale punkter heri var: 1) En garnisonering af jysk-fynske hærenheder på Sjælland og 2) en ændring af udskrivnings- og garnisoneringsforholdene på Sjælland. Sigtet med det første var at muliggøre en mobilisering af hæren alene med sjællandsk mandskab, idet både de sjællandske og de jysk-fynske enheder skulle optage sjællandsk mandskab af et større antal årgange end normalt påregnet. Sigtet med det andet var at opdele hæren på Sjælland i to dele: Dels en styrke i København, der skulle kunne mobiliseres her og umiddelbart sikre byen mod en overrumpling. Dels en styrke uden for København, der kunne mobiliseres og organiseres lokalt og om nødvendigt kæmpe sig vej til København. I dette forsvar ville Københavns befæstning spille en vigtig rolle. Udgangspunktet for Generalstaben var en modernisering af det traditionelle forsvar.

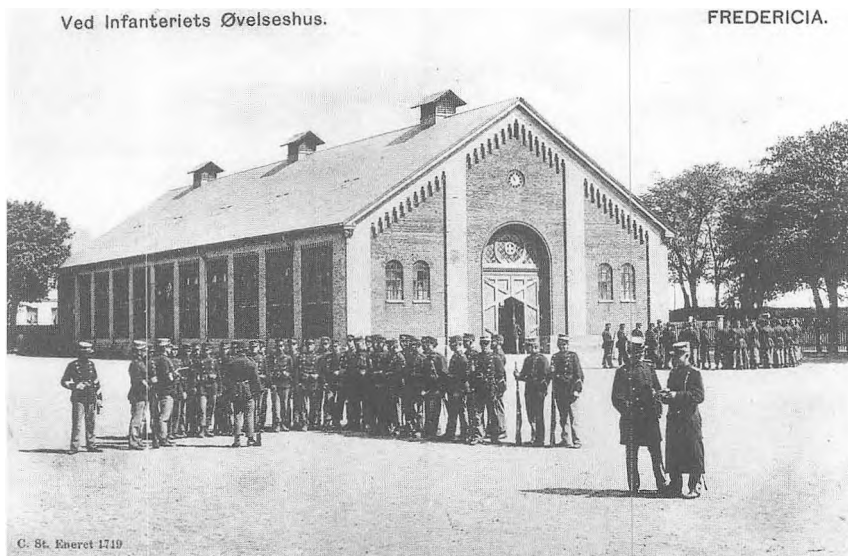
Med hensyn til hærstyrken uden for København skulle den garnisoneres således, at de enkelte enheder var placeret midt i et ikke alt for stort udskrivningsområde. Herved ville mobiliseringen kunne foregå så hurtigt som muligt. Samtidig måtte garnisonsbyerne ikke ligge for tæt på invasionsegne kyster eller havne, hvorfra fjenden ville kunne gribe ind og hindre mobiliseringen.

Af eksisterende garnisonsbyer havde Generalstaben kig på Fredericia, Nyborg, Helsingør og Aarhus, der lå ved ubeskyttede kyster og/eller tæt ved landegrænsen. I forbindelse med omgarnisoneringen burde disse, i nævnte rækkefølge, opgives. I 1903 var Generalstaben så langt, at man kunne foretage en undersøgelse af mulige nye garnisonsbyer på Sjælland, nemlig Hillerød, Holbæk, Næstved, Ringsted, Slagelse og Vordingborg.⁴⁷

I 1909 vedtog Rigsdagen en ny forsvarsordning efter et større kommissionsarbejde i årene 1902–08. Hensigten med ordningen var at opstille et neutralitetsforsvar for hele Danmark, dog med særlig vægt på et kystforsvar af Sjælland. Grundtanken heri var, at Danmark ved at afvise neutralitetskrænkelser mod sit territorium måske kunne undgå at blive inddraget i en krig. Heri skulle flåden og den mobile hær spille hovedrollen, mens Københavns befæstning skulle nedlægges efter en omstillingsperiode.⁴⁸

Forsvarsordningen af 1909 indebar, at tyngden i hærens fredstidsgarnisonering atter blev forlagt til Sjælland. På Sjælland garnisonerede således 3/4 af hæren. Derimod var tanken om at samle hele hæren på Sjælland i krigstid opgivet. Ordningen betød, at der skulle forlægges 10 infanteribataljoner fra Jylland-Fyn til Sjælland uden for København. Den årlige udskrivning lå herefter på ca. 11.000 mand, mens uddannelsestiden blev forkortet en smule.⁴⁹

Der var ikke i selve loven om hærens ordning fastsat noget med hensyn til garnisonsbyer. Af bemærkningerne til lovforslaget fremgik det dog, at følgende var tænkt som garnisonsbyer, "*for saa vidt der kan opnaas tilfredsstillende Overenskomster med de paagældende Byer*": Aalborg, Aarhus, Randers og Viborg i Jylland, Odense på Fyn og Hillerød, Holbæk, København, Næstved, Ringsted, Slagelse og Vordingborg på Sjælland. Det bemærkedes om de nye enheder på Sjælland, at kommunal indkvartering skulle anvendes i størst mulig udstrækning. Soldaterne skulle med andre ord indkvarteres hos borgerne eller i kommunalt byggede kaserner. Det fremgik indirekte, at garnisonerne i Fredericia, Nyborg og Helsingør skulle flyttes.

Fredericia ca. 1907–10. En del af garnisonen er samlet ved eksercerhuset. Eksercerhusene var blandt de bygninger, som staten var forpligtiget til at opføre i garnisonsbyerne. (Rigsarkivet, Forsvarets billedsamling, 35B, billednr. 8156)

Med enkelte ændringer blev garnisonsbyerne som forudsat ved 1909-ordningens vedtagelse. Efter en storm af protester fra borgerne i Fredericia valgte forsvarsministeren i 1911 dog at opretholde garnisonen her. I 1912 blev de nye garnisonsbyer på Sjælland definitivt fastlagt, nemlig Holbæk, Næstved, Ringsted, Roskilde, Slagelse og Vordingborg. Hillerød blev ikke garnisonsby, idet man valgte at beholde garnisonen i Helsingør. Hermed blev kun Nyborg nedlagt.

I de følgende par år blev der opført kommunale kaserner i alle de nye garnisonsbyer på Sjælland, bortset fra Næstved, hvor de nytilkomne enheder blev indkvarteret hos borgerne.

Garnisonen i København kunne rummes på de eksisterende kaserner. Derimod viste det sig i begyndelsen af 1900-tallet stadig vanskeligere at finde egnet øvelsesplads i og omkring København. Dels på grund af den voksende bebyggelse i omegnen. Dels som følge af, at fælledeerne i 1908 overgik til kommunen og garnisonernes brugsret hertil bortfaldt. Rekrutstyrken måtte derfor lægges

*Wildersgades Kaserne
i København omkring
århundredskiftet.
Indtil begyndelsen af
1900-tallet kunne en
stor del af soldaternes
uddannelse klares i
kasernegården og på
byernes fælleder.
Hærens pladsbehov
kunne holdes inden
for byernes rammer.
(Postkort, privateje)*

ud i uddannelseslejre uden for byen. Artilleriet rådede allerede over en lejr tæt på byen.⁵⁰ Til brug for infanteriet blev der i 1910 oprettet tre nye lejre i Nordsjælland.⁵¹ Foreløbig var der tale om teltlejre, men i årene op til 1. verdenskrig blev der i alle fire lejre bygget de nødvendige murstensbygninger. Hermed var en udvikling begyndt; garnisonerne flyttede længere og længere ud fra byerne.

Efter 1. verdenskrig blev Slesvig delt og den nordlige del genforenet med Danmark. Straks herefter blev flere danske garnisoner forlagt til Sønderjylland. De nye garnisonsbyer blev Haderslev og Sønderborg (hvor der fandtes tyske kaserne) samt Tønder (hvor der fandtes en tysk lejr). Politisk var de nye garnisoner et vigtigt signal om Danmarks vilje til at forsvare Sønderjylland.

Efter krigen var den direkte trussel mod det danske område borte. Som følge heraf blev både hær og flåde kraftigt reduceret i mellemkrigsårene. Forsvaret omformedes til et begrænset neutralitetsforsvar. Den sikkerhedspolitiske situation vendte i løbet af 1930'erne, hvor det blev klart, at Danmark atter stod over for den velkendte trussel fra syd. Det var let at erkende denne fare, men vanskeligt at opstille realistiske metoder til at imødegå den. Den nye situation førte derfor ikke til en sikkerhedspolitisk kursændring.

I mellemkrigsårene blev hæren igen fordelt nogenlunde ligeligt mellem landsdelene. Dette indebar, at en række gamle og utidsvarende kaserne i det centrale København blev opgivet i begyndelsen af 1920'erne. Det samme gjaldt for Næstved, som var det sidste sted med privat indkvartering på Sjælland. Endelig blev Danmarks uden tvivl smukkeste kaserne, Kronborg Slot i Helsingør, overgivet til andet formål i 1923.

D. 29.3.1924 blev der vedtaget en ny lov om indkvartering. Loven var en modernisering af 1816-forordningen, men fulgte nøje principperne heri. Det pålagdes således garnisonsbyerne at tilvejebringe kvarterer til de værnepligtige, stalde, magasiner osv. samt eksercerpladser. Loven nævnte tre måder, hvorpå indkvarteringen kunne organiseres: 1) ved at opføre kommunale kaserne, 2) ved at udbyde opgaven i licitation eller 3) ved "*paa anden Maade*" at "*afslutte Overenskomster med private om Tilvejebringelse af de fornødne Kvarterer*". I tilfælde af, at mandskabet var indkaldt i mindre end en måned, havde kommunen desuden ret til ved ligning at pålægge indehavere af beboelseslejligheder at afgive de fornødne kvarterer. I alle tilfælde blev der ydet godtgørelse af staten. Hvis kommunen således valgte at bygge kaserne, ville staten yde et årligt beløb, der svarede til en vis procentdel af opførelsesudgifterne. Det blev dog også pålagt kommunerne at holde kaserne vedlige og at betale ejendomsskatter. Til gengæld skulle alle driftsomkostninger bestrides af staten. Tilsvarende regler gjaldt for de militære staldrum, vagtlokaler m.v.

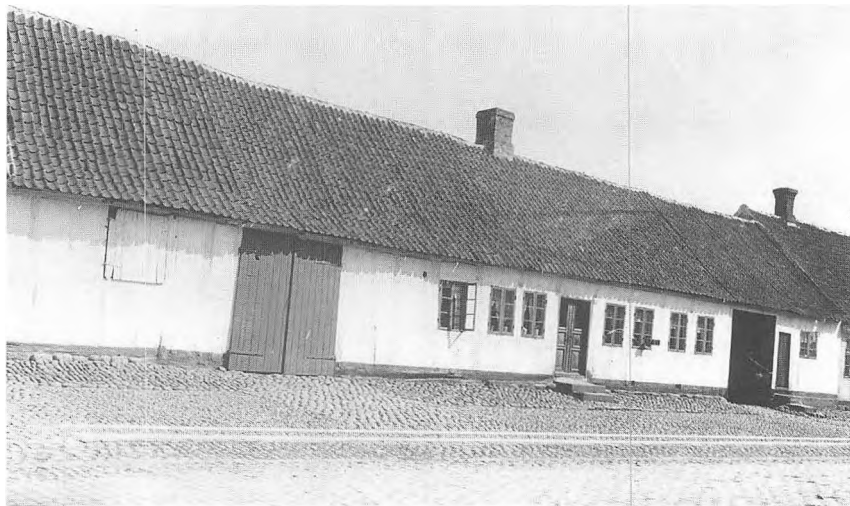
Om kvartererne hed det, at de skulle være "*sunde og gode, vel vedligeholdte og i det hele byde de indkvarterede fuldt forsvarlige hygiejniske Forhold*". Hver soldat skulle have mindst 15 kubikmeter luftrum og 4,25 kvadratmeter gulvflade til rådighed, og i forbindelse med kvarterer til brug for mere end 12 mand skulle der "*afgives særlige Samlingsstuer til Ophold om Dagen, Pudsestuer, Vaske-*

Bådsmandsstrædes Kaserne 1928. Glimt fra mandskabets samlingsstue. I slutningen af 1800-tallet begyndte man at interessere sig for mandskabets forhold også uden for tjenestetiden. Der blev indrettet opholdslokaler på kaserne, og i garnisonsbyerne skød der soldaterhjem op, drevet på idealistisk basis. (Rigsarkivet, Forsvarets billedsamling, 35A, billednr. 8051)

rum og Tørrerum samt Nødtørftsanstalter". Kaserne skulle endvidere være "forsynet med de nødvendige Kakkellovne (Varmeapparater)", og der skulle være indlagt "Vand, Elektricitet og saavidt muligt Gas samt være tilvejebragt den fornødne Vandafledning". Det er meget tvivlsomt, om alle borgerkaserne eller -kvarterer kunne honorere disse krav. En del af de eksisterende kommunale og statslige kaserne kunne i al fald næppe!

Der foregik i perioden 1924-40 et større kasernebyggeri i både statsligt og kommunalt regi. Det lykkedes derved at komme både den private indkvartering og de dårligste kaserne og lejre til livs.⁵² Endnu i 1920'erne var der privat indkvartering i tre byer: Viborg, Fredericia og Aalborg. I Viborg kunne soldaterne flytte ind på den nybyggede kaserne i 1929. I Fredericia fandt den sidste

I Fredericia blev den private soldaterindkvartering først afskaffet i 1930'erne. På billedet, der stammer fra begyndelsen af dette århundrede, ses – helt til højre ved siden af porten – indgangen og vinduet til et soldaterkammer. (Fredericia museum)

indkvartering hos borgerne sted i 1935, og de sidste borgerkaserer blev rømmet i 1938, da den nye kaserne blev indviet. I Aalborg blev en ældre fabriksbygning indrettet til kaserne i 1926, men den viste sig hurtigt at være for dårlig, så garnisonen blev forflyttet til Viborg i 1938.

De traditionelle bykaserer – placeret centralt i byerne – var efter 1. verdenskrig kraftigt på retur. De nye kaserer blev placeret i byernes udkant eller helt uden for bymæssig bebyggelse.

Værnenes popularitet i befolkningen nåede et lavpunkt i 1930'erne. Der var reelt tale om en isolation fra det øvrige samfund. Kontakten var begrænset til de værnepligtiges kortvarige uddannelse og garnisonernes fysiske placering.

Tiden efter 1945

Efter befrielsen i 1945 blev neutralitetspolitikken gradvist opgivet som grundlaget for landets sikkerhed. Efter strandede forhand-

linger om et nordisk forsvarsforbund tilsluttede Danmark sig i 1949 NATO. Med amerikansk og canadisk våbenhjælp begyndte opbygningen af et dansk allianceforsvar i slutningen af 1940'erne – samtidig med, at den kolde krig "afklarede" trusselsbilledet.

Hjørnesteinen i denne opbygning var forsvarsordningen af 1950/51. Ved siden af hæren og søværnet blev der oprettet et selvstændigt flyvevåben, mens der allerede i 1949 var oprettet et hjemmeværn af frivillige.

Hæren blev igen delt i to selvstændige dele henholdsvis i Jylland-Fyn og på Sjælland. Hæren var primært en kadrehær med en række mobiliseringsenheder. Men herudover blev der også tale om en – efter danske forhold – betydelig stående styrke; i begyndelsen af 1950'erne lå den på ca. 19.000 mand. Herfra faldt den til ca. 16.000 mand i løbet af 1950'erne og 13.000 i 1960'erne. Ved siden af den stående styrke stod en uddannelsesstyrke af omtrent samme størrelse.

Søværnet havde indtil 1945 været stationeret på Holmen i København, værnets eneste flådestation. Men herefter begyndte man at oprette marinestationer i en række havne over hele landet. I 1950'erne begyndte opførelsen af to større flådestationer i Korsør og Frederikshavn, til supplement af Holmen. Flyvevåbnet opbyggede en række flyvestationer på tidligere tyske anlæg, primært i Jylland.⁵³

Som følge af den forsvarspolitiske nyorientering blev uddannelses-tjenestetiden sat kraftigt op. Den toppede med 18 måneder i begyndelsen af 1950'erne, men blev et par år senere nedsat til 16 måneder. Her holdt den sig til ind i 1960'erne, hvorefter den over en årrække kom ned på 12 måneder.

De betydelige indkaldelser og den lange tjenestetid gjorde – sammen med meget nyt og tungt materiel – at kaserne blev fyldt til det yderste med soldater og materiel. Som midlertidige garnisoner tjente endvidere de større skydeterræner, hvor der var eller blev opført barakker, samt tidligere tyske lejre m.v.

I løbet af en kun fem års periode fra 1952 til 56 blev der opført syv store kaserneanlæg.⁵⁴ Der var allerede i årene 1946-47 opført et stort kaserneanlæg på Bornholm.⁵⁵ Ved denne lejlighed kom der to nye garnisonsbyer til, nemlig Holstebro og Varde. Afgørende med hensyn til placeringen af de nye kaserneanlæg var adgang til tilstrækkeligt store øvelses- og skydeområder.

Tabel 9. Hærens garnisonering 1955

Østre Landsdelskommando (Sjællandske øgruppe)

Nordsjælland	2 infanteriregimenter og 1 telegrafregiment
København	2 artilleriregimenter, 1 ingeniørregiment og 1 trænregiment
Holbæk	1 artilleriregiment
Næstved	1 panserregiment
Roskilde og Slagelse	1 infanteriregiment
Vordingborg	1 infanteriregiment

Bornholms Region

Rønne	1 infanteribataljon og 1 artilleriafdeling
-------	--

Vestre Landsdelskommando (Jylland-Fyn)

Odense	1 infanteriregiment
Tønder	1 infanteriregiment
Haderslev	1 infanteriregiment
Fredericia	1 infanteriregiment
Varde	1 artilleriregiment
Aarhus	1 artilleriregiment, 1 telegrafregiment og 1 trænregiment
Randers	1 ingeniørregiment
Holstebro	1 panserregiment
Viborg	1 infanteriregiment
Aalborg	2 infanteriregimenter og 1 artilleriregiment

Efter 2. verdenskrig erkendte regeringen, at kasernebyggeri var en statslig opgave. Efterkrigstidens store byggeri skete derfor for statslige midler.⁵⁶ Samtidig var den eksisterende ordning genstand for stigende kritik fra garnisonsbyerne, især fordi prisudviklingen udhulede statens godtgørelser. I 1959 blev indkvarteringsloven ophævet (bortset fra bestemmelserne om ekstraordinær indkvartering), og hermed ophørte definitivt de kommunale indkvarteringsforpligtigelser. Staten overtog samtidig de kommunalt ejede kaserner og øvelsespladser m.v.⁵⁷

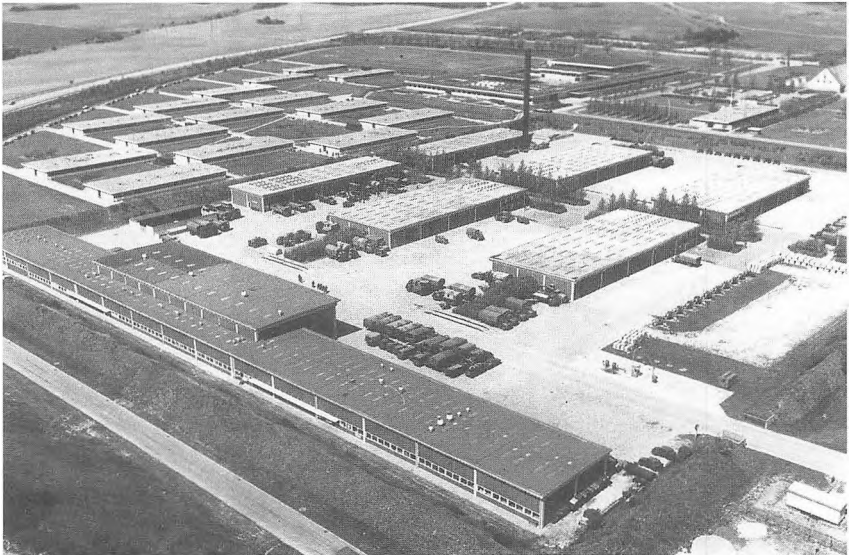
Efter 1945 blev soldater igen en del af bybilledet i garnisonsbyerne. Værnene nød i efterkrigsårene en meget stor popularitet i befolkningen. 1930'ernes isolation blev afløst af en integration i garnisonsbyerne.

Efter at garnisonsbyernes indkvarteringsforpligtigelser faldt bort i 1959, var garnisonerne forbundet med store økonomiske fordele for byen.

Den massive udbygning af forsvaret kulminerede i løbet af 1950'erne. I slutningen af 1950'erne og i 1960'erne faldt hærens styrketal og de værnepligtiges tjenestetid. Der blev i 1960'erne og 70'erne kun opført to nye kaserneanlæg, nemlig Skive og Antvorskov (Slagelse), der var færdige i henholdsvis 1969 og 1975. Baggrunden for begge var ønsket om at opgive utidssvarende bykaserne, henholdsvis i Aarhus og Slagelse.

I løbet af 1960'erne og 70'erne forlod hæren efterhånden København og Aarhus, der havde været efterkrigstidens største garnisonsbyer. Helt lykkedes det ikke at afvikle arven af utidssvarende kaserne. Løsningen blev ofte, at der blev opført anneks-kaserne på øvelsespladserne langt fra garnisonsbyen.

Der er i nogle tilfælde opstået mindre bydannelser omkring de mest isolerede militære anlæg. Et eksempel er flyvestation Karup, der er placeret midt på den jyske hede. Heromkring er der opstået en egentlig bydannelse, Kølvrå, der næsten udelukkende bebos af det militære personel.

Antvorskov Kaserne ved Slagelse, opført i begyndelsen af 1970'erne. Hærens mekanisering og pansring efter 2. verdenskrig har sprængt bykaserneernes fysiske rammer og tvunget garnisonerne uden for byerne. (Foto: Sjællandske Livregiment)

Forsvarsordningen af 1950/51 åbnede op for hvervning af stampersonel. Det blev dog aldrig nogen succes. Ordningen blev i 1960 fornyet som konstabel-ordningen. Denne hvervning af specialister var grundlaget for, at tjenestetiden kunne nedsættes.

I 1973 blev der vedtaget en ny forsvarsordning, der på en række punkter brød med det hidtidige grundlag. Ordningen indebar, at fredstidshæren skulle sammensættes af en stående styrke af konstabler på 8.500 mand samt af en uddannelsesstyrke af værnepligtige på ca. 5.000 mand. Den stående styrke skulle udgøre indsatsberedskabet, mens de værnepligtige skulle uddannes for at indgå i mobiliseringsstyrken. Værnepligtige skulle herefter ikke mere indgå i beredskabet, og deres tjenestetid blev sat ned til 9 måneder. Søværnet og flyvevåbnet bemandedes overvejende med konstab-

Tabel 10. De primære danske garnisonsbyer 1816–1997

Sjælland

Farum (1956–), Fredensborg (1854–64), Helsingør (1816–1923), Hillerød (1816–42, 1852–59 og 1864–66), Holbæk (1913–82), Hørsholm (1816–44 og 1856–68), Korsør (1962–), København (1816–), Næstved (1816–1923 og 1940–), Ringsted (1914–), Roskilde (1816–42 og 1913–1974), Slagelse (1816–66 og 1913–) og Vordingborg (1816–67 og 1913–).

Bornholm

Rønne (1945–).

Fyn

Nyborg (1816–1913) og Odense (1816–52 og 1859–).

Nørrejylland/Jylland

Aalborg (1816–1938 og 1945–), Aarhus (1819–1991), Esbjerg (1945–54), Fredericia (1816–), Frederikshavn (1962–), Haderslev (1920–), Hjørring (1971–), Holstebro (1953–), Horsens (1816–42), Kolding (1816–42 og 1864–66), Randers (1816–), Skanderborg (1819–26), Skive (1969–), Sønderborg (1920–), Tønder (1920–), Varde (1953–), Vejle (1816–42) og Viborg (1864–).

Slesvig-Holsten

Altona (1852–63), Eckernförde (1816–42 og 1852–63), Flensburg (1816–42 og 1851–63), Glückstadt (1816–59), Haderslev (1816–42), Husum (1816–42 og 1852–55), Itzehoe (1816–42 og 1852–64), Kiel (1816–63), Neumünster (1852–63), Oldeslohe (1852–53 og 1856–63), Plöen (1816–48), Ratzeburg (1852–63), Rendsburg (1816–1863), Slesvig (1816–1864), Sønderborg (1861–63) og Wandsbeck (1852–63).

I 1997 er kaserneerne i Odense og Randers under afvikling.

ler. I 1980'erne er billedet vendt. Indslaget af stampersonel i værnene er blevet markant mindre, mens andelen af værnepligtige er blevet forøget. Siden 1970'erne har alle værns styrketal været faldende.

Blandingen af professionelle soldater og værnepligtige fik den konsekvens, at man i 1977 besluttede i nogen grad at sidestille de to grupper økonomisk ved at indføre soldaterløn til de værnepligtige. Værnepligtsydelseerne havde hidtil befundet sig på et "lommepenge"-niveau.

Ordningen betød dog også en øget integration. Hvor garnisonsbyen for den værnepligtige betød et midlertidigt ophold, var den for stampersonellet et blivende tjenestested. I vid udstrækning valgte stampersonellet at slå sig ned i garnisonsbyen.

Udviklingen i 1970'erne og 80'erne medførte, at hærens behov for kaserneplads faldt markant, og flere ældre kaserner blev efterhånden opgivet. Nedlæggelse af militære tjenestesteder i opgangstiderne i 1960'erne og begyndelsen af 70'erne forløb uden de helt store reaktioner. Derimod har tilsvarende nedlæggelser i 1980'erne og 90'erne udløst massive protester fra de berørte lokalsamfund.

IV. Sammenfatning og konklusion

Allerede i middelalderen blev Danmark særdeles velforsynet med købstæder, og en stor del af dem blev udrustet med en borg eller et voldanlæg. I 1500-tallet og især i 1600-tallet foregik der en kraftig udbygning af det danske fæstningsvæsen, men af økonomiske årsager måtte man koncentrere sig om et fåtal af de eksisterende værker. Efter afslutningen af Store nordiske krig i 1720 gik fæstningsbyggeriet i stå, og i 1760'erne begyndte man at afvikle de mest forsømte anlæg. Krigshandlinger – eller frygten for samme – kunne dog give anledning til retablering af allerede opgivne fæstningsværker. Det var bl.a. tilfældet i 1773 og 1848–51. Men efter 1851 blev hovedparten af de danske fæstninger stort set opgivet, og efter tabet af Slesvig-Holsten i 1864 var København reelt den eneste befæstede by i Danmark. Til gengæld foregik der en omfattende nybefæstning af hovedstaden i 1880'erne og 90'erne.

Fæstningsbyggeriet siden 1600 har kun givet anledning til to købstadsdannelse inden for de nuværende landegrænser. Det drejer sig om Fredericia og Fladstrand (Frederikshavn). Fredericia er uden tvivl den by i landet, der er blevet præget stærkest af den militære tilstedeværelse.

Der har næppe på noget tidspunkt været mere end en halv snes byer med bemandede befæstninger i kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig-Holsten. Derimod har landet haft et betydeligt antal garnisonsbyer af mere civiltilsnit. Højdepunktet blev nået i midten af 1700-tallet, hvor

- 1) Danmark–Norge relativt set var en af de stærkest rustede stater i Europa,
- 2) ikke blot artilleriet og fodfolket, men også rytteriet var koncentreret i købstæderne, og
- 3) størstedelen af den danske hær bestod af hvervede soldater, der havde en tjenestetid på 7 år eller derover.

I 1700-tallet blev langt de fleste soldater indkvarteret privat, og denne indkvarteringsform var visse steder i brug helt frem til 1930'erne. I 1800-tallet blev det dog almindeligt, at kommunerne udliciterede opgaven til borgere, der gav tilbud på kasernebygninger: borgerkaserne. Og efter 1864 blev der opført kaserne for kommunale midler i adskillige byer. Forsvarordningen af 1909 gav også anledning til opførelse af en række kommunale kaserne, og der blev bygget flere i perioden 1924–40.

Frem til midten af 1800-tallet var indkvartering et rent kommunalt anliggende, når man ser bort fra enkelte statslige kaserne som f.eks. Sølvgades Kaserne. De byer, der ikke havde garnison, skulle dog svare en relativt beskedent hjælpeskatt til de øvrige. Hjælpeskatten bortfaldt i 1850, idet staten påtog sig at yde den nødvendige godtgørelse. Staten fik flere forpligtelser ved indkvarteringsloven i 1924, men først efter 2. verdenskrig blev indkvarteringsspørgsmålet som sådan anset for en statslig opgave. Siden 1959 har alle kaserne m.v. været i statsligt regi.

Der har været garnisoner i alle de større landsdele lige siden 1600-tallet. Derimod har de mindre øer såsom Lolland, Falster og Bornholm som oftest været fritaget. Men garnisoneringen har naturligvis været stærkest i grænseområderne.

De skiftende tiders sikkerhedspolitiske forhold har dog givet anledning til mange forskydninger. Således blev der foretaget et omfattende fæstningsarbejde i Skåne, Halland og Blekinge i tiden frem til 1625, mens de dystre krigserfaringer i 1620'erne og 1640'erne dannede baggrund for anlæggelse af flere fæstninger på den jyske halvø. København blev stærkt befæstet, efter at hovedstaden var blevet grænseby i 1660, men samtidig blev der dog også arbejdet videre på fæstningerne i Slesvig. Efter Napoleonskrigene, hvor man frygtede for nye fjendtlige angreb på Sjælland, blev en stor del af hæren samt hele flåden koncentreret i København. Men efter 1. slesvigske krig (1848–51) blev hærstyrken i hertugdømmerne forøget, så den blev lige så stor som den sjællandske. Hærordningen af 1867 – der blev til i en tid, hvor man frygtede for en ny isoleret dansk-tysk konflikt – betød, at halvdelen af hæren blev placeret i Jylland og på Fyn og den anden halvdel på Sjælland. Ved forsvarsordningen af 1909 blev 3/4 af hæren derimod henlagt til Sjælland, idet man mente, at der var størst risiko for et angreb på København og Øresunds- og Storebæltsregionerne.

Der er også sket en del ændringer, for så vidt angår den nøjere placering af garnisonerne. For Anders Bille var det af afgørende vigtighed, at fæstningerne lå ved havet, hvor de kunne undsættes af flåden. Man kan derimod ikke pege på særlige årsager til, at 1700-tallets soldater blev indkvarteret, hvor de blev – bortset fra, at det overvejende foregik i større byer, der havde lettest ved at imødekomme soldaternes fysiske behov. Til gengæld spillede de strategiske forhold en væsentlig rolle ved placeringen af de kaserne, der blev opført i henhold til forsvarsordningen af 1909. Der blev her lagt vægt på, at garnisonerne blev placeret i nogen afstand fra invasionsegne kyster, hvor fjenden ville kunne hindre mobilisering. Desuden sørgede man for at anbringe den enkelte kaserne nogenlunde centralt i det pågældende udskrivningsområde. Endelig har praktiske militære behov været udslagsgivende ved de senere kasernebyggerier, idet garnisonerne er blevet anbragt nær ved store åbne strækninger, der er velegnet til øvelser.

I det hele taget er militæret gennem dette århundrede i stigende grad søgt bort fra byen. Grænsen mellem by og land er blevet sprængt – ligesom det er sket på det civile område. Og der er en interessant parallel mellem Kølvrå, der er opstået omkring flyvestationen i Karup og de bebyggelser, der er skabt omkring store

industrivirksomheder såsom Lego og Danfoss. Man kan imidlertid også sige, at kasernerne er blevet indhentet af byerne gennem kommunalreformen i 1970. I dag kan man tale om "garnisonskommuner", og i disse kommuner er kasernen i flere tilfælde den største arbejdsplads.

Der er ikke forsket meget i forholdet mellem den civile og militære befolkning i Danmark. Men den eksisterende litteratur giver et klart indtryk af, at forholdet mellem de to parter har været væsentligt bedre i 18–1900-årene end i den foregående periode. Dette hænger uden tvivl sammen med ændringen i soldaterklientel fra hvervede soldater, der havde tilegnet sig en international krigerkultur, til udskrevne soldater, for hvem militærtjenesten kun skulle være en kort parentes i deres liv.

Men det er også vigtigt at pointere, at soldaterne udgjorde en væsentligt større del af bybefolkningen i 1700-tallet, end det blev tilfældet siden hen. Desuden var 1700-tallet en kriseperiode for de fleste danske købstæder. Det var derfor en stor belastning for befolkningen i 1700-tallets byer at svare indkvarteringskat. Indkvartering kunne dog også være til fordel for visse byboere – navnlig dem, der kunne udleje husrum, sælge øl og brændevin samt levere foder og brændsel. Militæret var knap så populært blandt de næringsdrivende og daglejere, der oplevede, at soldaterne "tog arbejdet fra dem". At dømme efter de talrige indkvarteringsreglementer kunne der også let opstå konflikter i forbindelse med indkvarteringen, der bragte den civile og militære befolkning så tæt på hinanden.

På nogle punkter var der udpræget kontinuitet mellem tiden før og efter 1800. Således levede 1700-tallets indkvarteringsreglementer videre (om end i let justeret sprogdragt) indtil 1924. Og mange udsagn fra 1800-tallet tyder på, at den private indkvartering ofte lod meget tilbage at ønske.

Den ringe soldaterløn har også givet anledning til mange problemer. Ligesom i 1700-tallet var det i 1820'erne og 30'erne tilladt de menige at udføre civilt arbejde ved siden af deres militærtjeneste. Denne rettighed bortfaldt dog i 1842. Først i 1977 blev der indført egentlig soldaterløn til de værnepligtige.

I 1880'erne blev der oprettet "fælleshusholdninger" på en del kaserner, og i årene omkring 1. verdenskrig blev dette system afløst af "kostforplejning", hvorved staten overtog hele forplej-

ningen af de soldater, der boede på egentlige kaserner. De soldater, der boede privat eller i borgerkaserner, var imidlertid helt frem til 1930'erne henvist til marketenderier eller private spisesteder – ligesom det havde været tilfældet siden 1700-tallet.

Hans Christian Bjerg har inddelt den danske garnisonsbys historie siden 1600 i en række faser.⁵⁸ Tiden frem til 1850 beskrives som parasitperioden, hvor købstæderne underholdt militæret uden at få ret meget til gengæld. Dog opstod der en bedre balance mellem de statslige og lokale interesser i slutningen af perioden. De næste hundrede år skildres som en fase med disintegreret symbiose – altså en vis form for samliv mellem to selvstændige organismer til gavn for dem begge. Årene fra 1950 til 70 får prædikamentet associativ symbiose, mens tiden herefter betegnes som en periode med egentlig integration.

Bjerg har ret i sin prægnante karakteristik af den ældste periode. Det er også rigtigt, at tiden omkring 1850 havde skelsættende betydning for forholdet mellem civile og militære, for i disse år opnåede hæren for første gang bred opbakning i den danske befolkning. Derimod kan periodiseringen af udviklingen i det 20. århundrede diskuteres, ligesom man kan rejse tvivl om, hvorvidt udviklingen går i retning af en stadigt større integration af den militære og den civile befolkning. Et tilbageblik på det 20. århundrede giver snarere indtryk af et cyklisk udviklingsforløb, hvilket bl.a. skal ses i sammenhæng med militærets stærkt svingende popularitetskurve.⁵⁹ Men Bjergs tese kan under alle omstændigheder tjene som en god inspirationskilde for fremtidig forskning i garnisonsbyens historie.

Noter

- ¹ Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark 1614–1662*, 1994, s. 109f.
- ² Gunner Lind: Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering, *Historisk Tidsskrift* 1986, s. 26–73 (især s. 28ff).
- ³ Lind (se note 2), s. 37ff og Hans Chr. Bjerg: "Til fædrelandets forsvar". *Værnepligten gennem tiderne*, 1991, s. 34f og 37ff.
- ⁴ Vilh. Lorenzen: *Vore byer. Studier i bybygning*, bd. I (1536–1660), s. 77–100 (især s. 87ff) og E. Ladewig Petersen: Christian IV's skånske og norske fæstningsanlæg, *Historisk tidsskrift*, 1995, s. 328–341.
- ⁵ Lorenzen (se note 4), bd. II (1600–1660), 1952, s. 69–122 (især 89ff).
- ⁶ Hugo Matthiessen: *Fredericia 1650–1760. Studier og omrids*, 1911, samme: *Fæstning og fristed. Fredericia interiører med figurer 1760–1820*, 1950 samt Claus C. von Barnekow og Kaare E. Janson: Pro pace armatus. Fæstningsbyen Fredericia og dens rolle i det faste forsvar, *Krigshistorisk tidsskrift*, 1977:1, s. 3–15.
- ⁷ Jens Ole Christensen: Fladstrand - fæstning og by (I–II), *Vendsyssel Årbog* 1989, s. 45 - 76 og 1992, s. 53 - 94.
- ⁸ Lorenzen (se note 4), bd. IV (1720–1814), s. 61–79.
- ⁹ Bjerg (se note 3), s. 43ff.
- ¹⁰ K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede*, bd. III (1709–1808), 1926, s. 279.
- ¹¹ Christensen 1992 (se note 7), s. 59 og Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre. Odense 1700–1789*, 1983, s. 189.
- ¹² Hans Chr. Bjerg: Hvorfor byer bliver garnisonsbyer. Samspillet mellem staten og lokalsamfundet, Sven Hellström och Kari Selén (red.): *Garnisonsstaden Uppkomst och avveckling*, 1994, s. 53.
- ¹³ Johansen (se note 11), s. 185 og Chr. Holtet: *Blade af Skanderborgs historie*, 1933, s. 94ff. Se også Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: *Middelfart – fra fæргеby til broby*, 1996, s. 102.
- ¹⁴ Erik Husted: *Til rigernes forsvar, gavn og bedste. Fredericia som garnisonsby i 300 år 1679 – 25. november 1979*, 1979, s. 131.
- ¹⁵ Rigsarkivet, Danske kancelli, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 464/1765.
- ¹⁶ Soldaterne modtog gratis brød af regimentet, men de måtte selv skaffe sig den øvrige forplejning.
- ¹⁷ Landsarkivet i København (LAK), Slagelse rådstue, Indkvarteringskommissionens forhandlingsprotokol 1775–1843, s. 53b.
- ¹⁸ LAK, Køge rådstue, Indkvarteringskommissionens forhandlingsprotokol 1780–1816, s. 35f.
- ¹⁹ LAK, Sjællands stiftamt, Korrespondance om købstædernes indkvartering 1740–63.
- ²⁰ Laurits Pedersen (red.): *Helsingør i Sundtoldtiden 1426–1857*, bd. II, 1929, s. 346.
- ²¹ LAK, Sjællands stiftamt, Korrespondance om indkvarteringen 1764 - 75.
- ²² Rigsarkivet, Danske kancelli, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 463/1764.

- ²³ Lind (se note 1), s. 136 m.v. Se også Gunner Lind: Krigsmænd og borgere i København 1600–1855, Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København gennem 800 år*, 1996, s. 55–67.
- ²⁴ LAK, Skælskør pastorat, Kirkebog 1760–1815.
- ²⁵ LAK, Diverse kirkebøger fra Køge, Skt. Mikkel og Skt. Peders pastorater (sognnr. 287, 427 og 428).
- ²⁶ Jens Johansen: *Frederik VI.s hær 1784–1814*, 1948, s. 152.
- ²⁷ Lind (se note 1), s. 136.
- ²⁸ Jens Clausen m.fl.: *Aarhus gennem tiderne*, bd. III, 1941, s. 43.
- ²⁹ Lind (se note 2), s. 49ff.
- ³⁰ Otto von Spreckelsen: *Viborg som garnisonsby 1660–1875, Viborg købstads historie*, bd. I, 1940, s. 203–265 (især 229ff).
- ³¹ I forvejen var der knyttet smede og sadelmagere til de enkelte regimente.
- ³² LAK, Sjællands stiftamt, Korrespondance om købstædernes indkvartering 1740–63 og Pedersen (se note 20), s. 344.
- ³³ Matthiessen 1911 (se note 6), s. 225ff.
- ³⁴ LAK, Køge rådstue, Indkvarteringskommissionens forhandlingsprotokol 1780–1816, s. 31b.
- ³⁵ Spreckelsen (se note 30), s. 225.
- ³⁶ Sv. Aage Bay: *Di Haassens Hæjstfolk. Horsens som garnisonsby fra 1724 til 1842, Vejle Amts Årbog* 1981, s. 122.
- ³⁷ Hugo Matthiessen m.fl.: *Ribe bys historie 1660–1730*, s. 242 og Husted (se note 14), s. 139.
- ³⁸ Matthiessen 1911 (se note 6), s. 235.
- ³⁹ Ud over den egentlige hær – linjehæren – skulle der i krigstid opstilles en forstærkning af ældre årgange. Der blev dog aldrig for alvor taget fat på opbygningen heraf.
- ⁴⁰ Nogle pragtfulde eksempler på mødet med bykulturen findes i Lind 1996 (se note 23).
- ⁴¹ Nyordningen indebar, at linjehæren i krigstid skulle suppleres med en reserve, hvortil, som før, kom en forstærkning. Reservens organisation var til dels fastlagt, mens spørgsmålet om forstærkningen indtil videre helt stod hen.
- ⁴² Der skete i årene frem mod krigen i 1864 nogle ombytninger af enhederne, men i praksis ingen ændring i fordelingen mellem landsdelene.
- ⁴³ I modsætning til tidligere blev reservens og forstærkningens kadre organiseret i fredstid, omend de var svage, særligt forstærkningen.
- ⁴⁴ Med justeringer i 1870, 1880 og 1894 helt frem til 1909.
- ⁴⁵ Betænkning fra kommissionen af 28/10 1882 (Rigsarkivet, Krigsministeriet, 4. kontor 1869–99, pakke 4–218).
- ⁴⁶ I Randers varede den private indkvartering indtil opførelsen af en tredje kaserne i 1914–15.
- ⁴⁷ Næstved havde allerede en garnison bestående af et dragonregiment, den "nye" garnison skulle bestå af et antal infanteribataljoner.
- ⁴⁸ Hæren skulle bestå af en linje og en reserve. Reservens fik en fastere organisation, end det tidligere havde været tilfældet.
- ⁴⁹ Ordningen fulgte ikke de tanker, som Generalstaben havde skitseret for forsvaret. Som et led i kystforsvaret af Sjælland valgte man dog at følge det garniserings- og mobiliseringssystem, som Generalstaben havde plan-

lagt. Med hensyn til de nye garnisonsbyer på Sjælland, var det netop dem, som Generalstaben havde peget på.

⁵⁰ Ved Avedøre tæt syd for byen.

⁵¹ Ved Høvelte, Sandholm og Værløse. Lejrene lå langt uden for bymæssig bebyggelse.

⁵² I perioden 1924–41 blev der bygget nye kaserner i Fredericia, Høvelte (i Nordsjælland), Næstved, Randers, Tønder og Viborg. Kasernerne i Høvelte og Tønder var statslige, de øvrige kommunale.

⁵³ Flyvestationerne er placeret ved Aalborg, Karup, Skrydstrup, Tirstrup og Vandel i Jylland og Værløse på Sjælland. På nær Aalborg lå de på så stor afstand af større bymæssig bebyggelse, at de ikke kan betegnes som garnisoner.

⁵⁴ Ved Aalborg (en ved Hvorup og en ved Nr. Uttrup), Farum, Fredericia, Holstebro, Sjælsmark (i Nordsjælland) og Varde.

⁵⁵ Ved Rønne.

⁵⁶ Øvelsespladser blev tilvejebragt af købstæderne, mens enkelte købstæder blev pålagt at tilvejebringe byggegrunde til kasernerne.

⁵⁷ Lov om ændring i indkvarteringsloven; lov nr. 137 af 20/4 1959.

⁵⁸ Bjerg (se note 12), især s. 56ff

⁵⁹ Jvf. Knud J.V. Jespersen: Garnisonering og garnisonsby: den militærpolitiske referenceramme, Gunnar Artéus og Kari Selén (red.): *Den nordiska garnisonsstaden*, 1988, s. 9 - 22. Jespersen er i modsætning til Bjerg af den opfattelse, at forsvaret efter 1970 "lukkede sig inde i isolerede enklaver" (s. 19).

Supplerende bibliografiske data m.v.

Der findes ingen større fremstilling, der på et videnskabeligt niveau behandler den danske garnisonsby. Ligeledes findes der ingen samlet oversigt over den danske hærs garnisonering gennem tiden eller over danske garnisonsbyer. Som en udmærket introduktion til den spredte litteratur om emnet kan dog nævnes:

P.I. Liebe og Erik Borgstrøm: *Hærens garnisoner, indkvartering, kaserner og arealer samt særlige militære bygninger. Litteraturfortegnelse*. Det kongelige Garnisonsbibliotek 1976, 2. rev. udg. 1986.

P.I. Liebe og Erik Borgstrøm: *Litteraturfortegnelse til de danske hærafdelingers samt militære korps', institutioners, skolers, arkivers og museers historie*. Det kongelige Garnisonsbibliotek 1973, 5. rev. udg. 1993.

En del oplysninger om hærens garnisonering og danske garnisonsbyer kan hentes gennem følgende:

Rigsarkivet. Forsvarets Arkiver, Protokol P60(B), Rytteriets og infanteriets garnisoner fra c. 1720.

Jesper Gram-Andersen, red.: *Den danske øgruppes landmilitære domiciler*, bd. I–II, Ringsted, Østre Landsdelskommando 1980 og 1982. [Aldrig færdiggjort]

Jesper Gram-Andersen, red.: *Bornholms militære domiciler*, Ringsted, Østre Landsdelskommando 1985.

Palle Bolten Jagd, red.: *Danske Forsvarsanlæg i 5000 År*, bd. I–III, København 1984 og 1986.

Niels Lunn m.fl.: *De jysk-fynske styrkers domiciler*, bd. I–III, Århus, Vestre Landsdelskommando 1975 og 1976.

Tre rikens garnisoner: fallet Finland

Lokaliseringen av garnisoner

När den svenska statsmakten sedan 1200-talet ville få ett fast grepp om sina nya områden i Finland befäste den Åbo och Viborg som var urgamla handelscentra och som enligt sakens natur fick stadsrättigheter. I ljuset av de senaste arkeologiska fynden synes även i närheten av Tavastehus ha funnits en betydande vikingatida handelsbosättning. I Åbo byggde man slottet skilt från stadscentrum, men det bevakade farleden till staden. Viborg blev allt från början en gränsstad som utom själva slottet redan under medeltiden fick stadsmur samt på 1500-talet vallar och bastioner.

Vid de medeltida Tavastehus och gränsfästningen Nyslott samt vid de i början av 1600-talet byggda Uleåborg och Kajana grundlade överheten på 1600-talet embryoniska "städer" som länge hade svårigheter att kunna kallas för en rejäl stad. Under stormaktstiden kallade man dem ofta bara för "hackelverk" som var tidens benämning för en vid slottet uppvuxen "inofficiell" bosättning.

Alla medeltida slott samt också Uleåborg och Kajana byggdes ursprungligen på en ö. När ön där Tavastehus låg växte ihop med fastlandet fick slottet i början av 1600-talet vallgrav och vall. Motsvarande hände senare också i Åbo.

Ingen av dessa städer kan anses som en varaktig garnisonsstad. Även på gränsslott hölls under fredstiden bara en tiotal "slotts-knektar" med några artillerister. Slottet fungerade huvudsakligen som artilleri- och proviantförråd, förvaltningscentrum och statsmaktens symbol. I krigstid var det mest Viborg som bar en tung inkvarteringsbörda.

Under stormaktstiden höll man i rikets nya gränsslott, de av Novgorod på medeltiden byggda Kexholm och Nöteborg, en till två kompanier som garnison. Också den med bastioner befästa medeltida Kexholms stad låg ännu på 1600-talet på en ö. Nöteborg å sin sida hade fött ett "hackelverk" på fastlandet på Nevaflodens norra strand. Riket hade garnisoner även i Ingermanland, Estland och Livland. En tid var Riga den största garnisonsstaden med finskt manskap.

Att ingenting är evigt, gäller garnisonsstäder i allra högsta grad. Bara några av landets garnisonsstäder har varit detta kontinuerligt, t ex ända från 1700-talet till dags dato.

Strategiska motiv har inverkat mest vid grundandet av garnisoner i Finland. Visserligen har även traditioner haft sin betydelse, t ex då Tavastehus har fått behålla sin status som garnisonsstad. Efter freden i Nystad (1721) flyttades gränsen västerut. Sverige behövde nya gränsgarnisoner vilka förlades i Fredrikshamn och Villmanstrand. Efter Åbofreden 1743 följde en sex decennier lång, intensiv byggnadsperiod. Den största svenska satsningen var Sveaborg. Mindre fästningar tillkom i Lovisa och Svartholm. Ryssland förstärkte erövrade garnisoner samt inledde en febril byggnadsverksamhet i sydöstra Finland efter Gustav III:s krig, med tyngdpunkten i Svensksund. Egentligen var garnisonernas betydelse för sin omgivning klart större i Gamla Finland än i den del av landet som fortfarande hörde till det svenska riket. Dessa satsningar blev snart förgäves då riksgränsen flyttades 1809 till Bottniska viken och Torne älv.

Fram till Rysslands expansion västerut var de fåtaliga garnisonsstäderna i Finland typiskt svenska. Åren inom ryska riket betydde en tydlig brytning med det gamla. Garnisonerna började i Finland få annorlunda prägel, en utveckling som fortsatt även i det självständiga Finland.

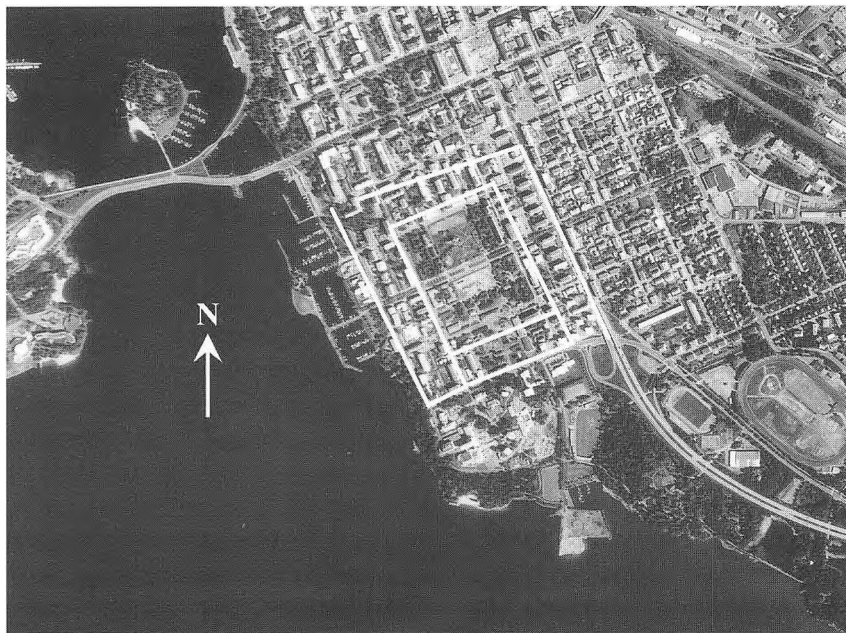
Strategins betydelse vid lokaliseringen minskade under ryska tiden. Riket använde en del gamla svenska anläggningar vilkas läge hade blivit mindre strategiskt efter gränsflyttningarna. Finland fick 1881 åtta nationella skarpskyttebataljoner vilka lokaliserades till läns huvudstäderna, dvs strategiska synpunkter spelade en helt underordnad roll. Deras roll blev däremot avgörande då kejsardömet uppsatte fem nya garnisoner 1909–1912 för att skydda S:t Petersburg. De lokaliserades till Kouvola by som var

I Villmanstrand finns tre gamla militära områden nära varandra. På det höga näset mot norr i Saimen ligger en fästning från 1700-talet. Sydväst om fästningen uppfördes i slutet av 1800-talet dragonregementets kaserner. Söder om kasernerna hade dragonerna sitt övningsområde. Tillsammans hindrade dessa områden staden att växa åt väster. På östra sidan mötte den växande staden Lauritsala köping, som sedermera införlivats med staden. (Topografkåren 1996)

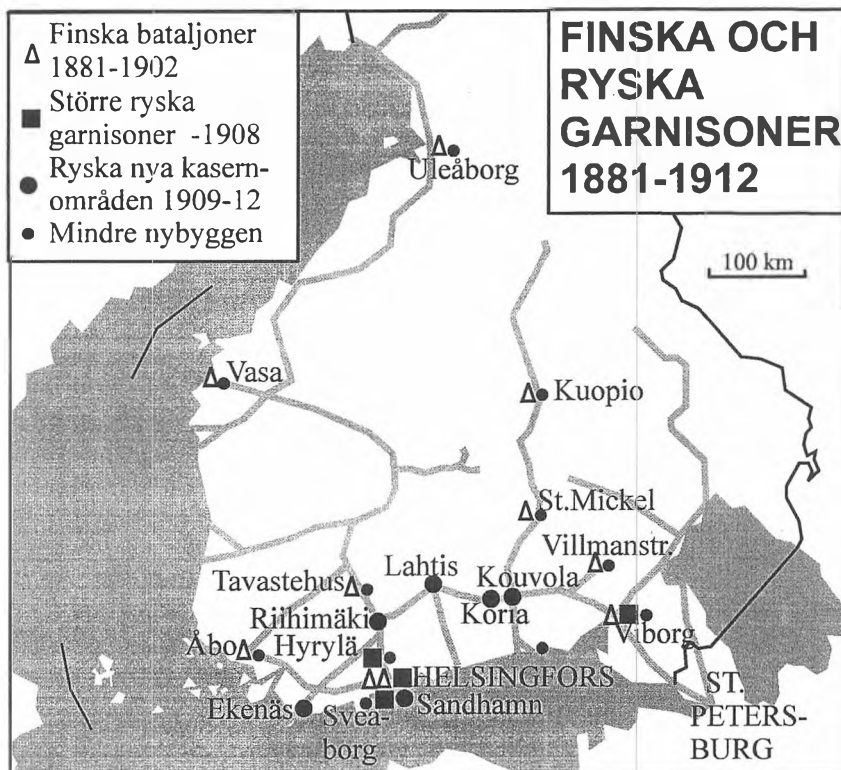
Riihimäki–S:t Petersburgbanans viktigaste järnvägskorsning; Korja stationsby, några kilometer från Kouvola vid Kymmene älvs västra bank; Hennala nära Lahtis vid samma bana och med järnvägsförbindelse till Lovisa; Riihimäki by samt Ekenäs vid Hangö-Hyvingebanan. Ryssland säkrade att ingen potentiell angripare kunde använda järnvägen från Finland till S:t Petersburg.

Finlands stadsväsen var anspråklöst och sent utvecklat. Bara tre av landets länshuvudstäder hade över 15 000 invånare vid sekelskiftet. De nya ryska garnisonsorterna hade ännu mycket lägre invånarantal. Garnisonernas betydelse blev stor för de flesta pla-

Vasa fick sin skarpskyttebataljon i början av 1880-talet i stadens utkant. Stadens snabba tillväxt gjorde att kasernområdet snart kringgärdades. Det blev en integrerad del av staden, även så att en parkgata klöv området, vilket inte var vanligt i andra "gamla militära" garnisoner. Numera ligger militärens med staket slutna områden på parkgatans södra (nedre) sida, men den har rätt att använda en liten täppa (420 m²) norr om esplanaden för övningar i slutna ordning. (Topografkåren 1996)

ceringsorterna. I synnerhet gällde detta de 1910–1912 uppsatta ryska garnisonerna. Här gav en omfattande byggnadsverksamhet arbetsmöjligheter för både byggare och leverantörer. Kasernerna blev tomma 1918 då den ryska militären lämnat landet, men de stod kvar och det fattiga självständiga Finland tog dessa mycket asketiska byggnader i bruk. Detta betydde att Kouvola fortfarande var en garnisonsort med ett regemente, medan Korja fick en bataljon och Lahtis och Riihimäki var sitt regemente. Bara Ekenäs blev utan truppförband. Dess kaserner förvandlades till ett fängelse både för 1918 års röda fångar och för vanliga brottslingar. Staden fick militären tillbaka först efter vinterkriget 1940. Finland hade blivit tvungen att hyra ut Hangö till Ryssland, och då steg Ekenäs' strategiska värde högt.

Vid 1800-talets slut fanns det i Finland både nationellt och främmande krigsfolk. Den nationella delen bestod av finska skarpskyttebataljoner i länshuvudstäder samt Gardet i Helsingfors och Dragonregementet i Villmanstrand. Större ryska trupper fanns då enbart i Helsingfors, Viborg och Hyrylä, som kan anses som Finlands första "skogsgarnison". År 1902 upplöste tsarväldet den älskade finska militären, och under åren just före första världskriget byggde ryssarna ett nytt nät av kasernområden för St. Petersburgs försvar.

Det unga Finland hade dock inte glömt strategiska synpunkter vid lokaliseringen av truppförband, även om landets skrala ekonomi tvingade det att anlita redan existerande anläggningar. När den ekonomiska konjunkturen började tillåta nybyggnadsverksamhet även för försvarets behov under 1930-talets senare hälft, skapade staten några garnisoner i Karelen och ett centrum för repetitionsutbildning i Niinisalo i västra Finland. Av de varierande starka östfinska garnisonerna (förlorade i Moskvafreden 1940)

låg två i städer, Kexholm och Sordavala, medan andra låg i byar eller köpingar. Niinisaallogarnisonen för sin del fick en anseelig betydelse för landskommunen Kankaanpääs utveckling till stad.

Gamla garnisoner har ursprungligen legat i städernas utkanter. Urbaniseringen har medfört en radikal förändring då kasernområden har blivit kringgärdade av civil bebyggelse. Samtidigt har teknikens utveckling ställt större krav på övningsområden som låg utanför den tätbebyggda staden. Stadsmiljön blev så småningom olämplig som garnisonsställe för moderna förband. Man har med början från 1950-talet upprättat några "skogsgarnisoner" relativt långt borta från befolkningscentra, och några med kortare avstånd men med tillräckliga övningsmarker. Tyngdpunkten har legat i östra Finland och i Lappland där Sodankylä garnisons första skede blev färdigt 1964. Denna garnison har haft stor betydelse för Sodankyläs utveckling.

Några gånger har även slump eller olycka öppnat möjlighet att bygga ett garnisonsområde. Väinö Linnas *Okänd soldat* inleds med följande ord:

Gud är som var och en vet allsmäktig, allvetande och fjärrsynt i sin vishet. Sälunda hade han en gång i tiden låtit bränna ner tiotal hektar kronoskog på en sandmo nära staden Joensuu. [...] Den förste som upptäckte den allsmäktiges förtänksamhet var en överste [...] som] fann det avbrända området utomordentligt väl skickat till förläggningsplats.

I Säskylä togs däremot den allsmäktiges roll år 1947 av en fånge som deserterat från Kjulö reservfängelse. Han försökte förminska sitt hunger genom att grädda skogsfågelägg i en nying. På den höga och torra sandmon blev följden en enorm skogsbrand som förhärjade hela 1 500 hektar. När en ministergrupp sommaren 1959 såg den svindlande tomma vidden beslöt den omedelbart att förlägga Björneborgs brigad till Säskylä – oaktat att den några timmar tidigare hade praktiskt taget lovat garnisonen åt Yläne som är lägre och sumpigare.

Lokaliseringen av garnisoner har genom århundradena huvudsakligen bestämts av centralmakten. Lokala aktiviteter har knappast kunnat påverka utgången. Sodankylä är kanske ett undantag, ty den alternativa kommunen, Kittilä, tog ställning mot den planerade garnisonen, vilket den sedermera bittert ångrat. Ett annat undantag var den hårda kampen mellan Yläne och Säskylä om

Björneborgs brigad. Frånvaron av flera hårda strider mellan hugade kommuner och städer har inte betytt att de alltid har fått sina garnisoner gratis. Staten har ställt krav på presumtiva garnisonsmottagarorter vad gäller t ex infrastruktur och mark. Som helhet har garnisonens betydelse för mottagarkommunen varit så stor att man kan tala om jättevinst.

Garnisonstadens fysiska miljö

Efter förlusten av stormaktsväldet representerade Sveaborg och Fredrikshamn ett nytt tänkande. Sveaborg med sina kaserner var ett rent militärt samhälle som var tämligen oberoende av det lilla Helsingfors. Dess arkitektur tog sina förebilder från den franska klassicismen medan Helsingfors' stad samtidigt ännu byggdes enligt senbarockens mönster. Senare blev den gustavianska stilen förhärskande i staden. Sveaborg, som senare också fick gustavianska drag, var den enda garnison under 1700-talet som i fredstid hade hela regementen som manskap.

Fredrikshamn, som byggdes på platsen för en 1600-talsstad, var med sin civilbefolkning allt från början en, med bastioner befäst, åttkantig garnisonsstad – den enda stad i Finland vars regularitet med sina radiala gator helt formats av militära synsätt. Efter Åbofreden 1743 ersattes det förlorade Fredrikshamn med en ny gränstad, Lovisa, vars befästningar dock aldrig blev fullbordade och vars betydelse som handelstad inte heller motsvarade förhoppningarna.

Tavastehus å sin sida ombyggdes för en tenaljbefästning och var tänkt som place d'armes för finska trupper inne i landet. Den lilla staden fungerade först som reservfästning, men efter stadens förflyttning förblev den utan skydd: staden hade inte längre vallar eller vallgravar, bara tullstaket.

Medan militären enligt indelningsverket bodde på sina boställen och soldattorp, begränsade sig de egentliga garnisonsorterna till dessa tre. I närheten av Helsingfors fanns det övningsfält, Malm och Kampementsplatsen, de nuvarande stadsdelarna Malm och Kamp; ett par mil utanför Tavastehus övades soldater på Parolamo som fortfarande är i militärt bruk.

Samtidigt utvecklade ryssarna starkt Viborg och Fredrikshamn i Gamla Finland och byggde – utan gränsskansar – i Davidstad och

Mest verkade militära synpunkter i Frederikshamns stadsplan mellan havet och Kirkkojärvi i öster. Stadens åttakantiga gamla centrum ligger inom bastionen från 1700-talet. (Topografikåren 1996)

senare även i Ruotzinsalmi (Svensksund) militärbaser som redan hade kaserner samt en betydande civilbefolkning.

Den ryska militärens – och även de små finska värvade enheter – stora stenkaserner i nya garnisonsstäder spred till södra Finland den sanktpetersburgska klassicismen vars mästare i Finland blev C L Engel. Byggnadernas påfallande sociala hierarki reflekterade den ryska stormaktens pompösa anda och tidens strikta rangordning. Perioden speglas i Helsingfors fortfarande av Gardeskasernen i stadens hjärta och av Sjökasernen – numera utrikesministeriet – på Skatudden.

I 1880-talets början färdigställdes de egenartade träkasernområden som byggdes i alla länshuvudstäder för den nya lilla finska värnpliktiga armén efter värnpliktslagen 1878. Kasernerna byggdes med identiska ritningar dessutom och enligt ett isoleringssystem, dvs alla kompanierna bodde inte längre i en och samma kolossalbyggnad såsom förr. Bättre hygien eftersträvade man

Bilden av skarpskyttebataljonens kasernområde i Uleåborg skulle lika väl kunnat vara tagen i Kuopio, St Michel, Åbo etc, ty de byggdes med lika ritningar. I början var blockhusen utan fodring som dock var nödvändig mot kyla och drag. (SA-foto)

även på det sätt att också kasernområdet fick uttrycka något av den nya "trädgårdsstadsidén", som var ett nytt element i tidens geometriska stadsplan. De flesta garnisoner fanns i början utanför staden, men när staden växte blev det lummiga kasernområdet snabbt en naturlig del av själva trähäusstaden. Bara Nylands kasern i Helsingfors' Kronohag och dragonkasernen i Villmanstrand var byggda i tegel.

Tankar på hygien och ändamålsenlighet härskade också i den tegelarkitektur som den ryska militären använde när den byggde nya kaserner på 16 orter just före och under första världskriget. En del av dem byggdes på träkasernområdena, men alldeles nya var hela kasernområden i Ekenäs, Sandhamn strax utanför Helsingfors, Riihimäki, Lahtis, Kouvola och Korja.

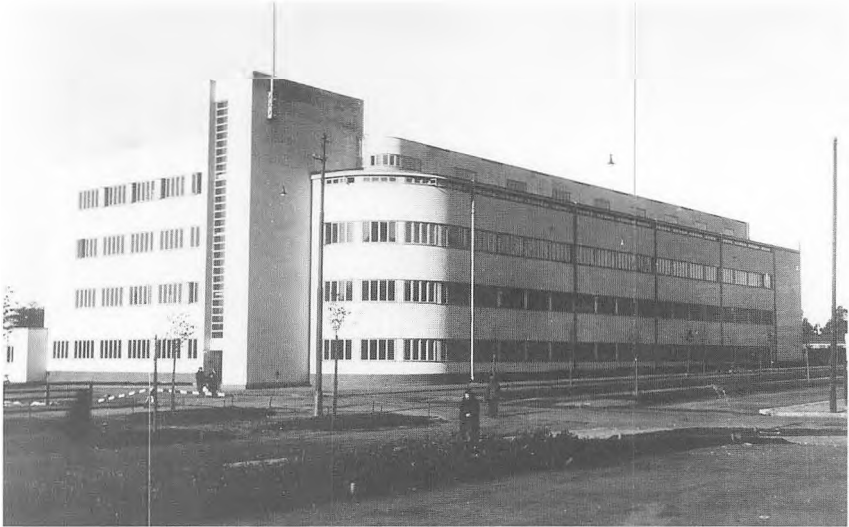
Man har kallat den nya arkitekturen för "den ryska rationalismen". Den verkställdes inte av arkitekter utan av militära ingenjörer. För sin ändamålsenlighet hade den rationalistiska stilen – på ett sätt något slags "förfunktionalism" – vida ideologiska anknyt-

"Den ryska rationalismen" verkställdes i början av 1900-talet av militäringenjörer, inte av arkitekter. Bataljonskasernen i Ekenäs var nog i sin tid ändamålsenlig men ingen attraktiv sevärighet, idag ännu mindre attraktiv p.g.a. den misslyckade moderniseringen av fönstren. (SA-foto)

ningar i medelklassens uppkomst, byggnadsteknikens utveckling samt idéer om fri stadsplanering, konstruktiv arkitektur och standardisering. Byggnadernas allmänna proportioner speglade ännu klassicistiska ideal men deras återhållsamma utsmyckning tog sina förebilder närmast från gotiken.

Det självständiga Finlands militär fick länge nöja sig med ryska kaserner som utan större reparationsarbeten var i bruk ännu på 1960-talet, då helt föråldrade. När det militära nybyggandet kunde startas igen, följde det – och har fortsättningsvis följt – tidens civila arkitektur. På 1930-talet slog funktionalismen igenom: släta vita eller grå betong- eller stenväggar, vida fönster samt också pulpettak. Senare har man alltmera betonat horisontala linjer och vida fönstermassor samt använt olika element och varierat betong- och träkonstruktioner i samma byggnad. I synnerhet på 1960-talet apade militären kritiklöst efter den civila arkitekturen, också i valet av platta tak – i Finlands klimat ett svårt konstruktionsfel (som det har krävt stora kostnader att ersätta med sadeltak).

Helsingfors automobilkompani fick en splitterny funktionalistisk kasern 1935. Den låg avskides, ca 1,5 km från järnvägsstationen i Tölö vid havet. Sedermera har försvarsministeriet sålt en del av kasernområdet, där en stor kontorsbyggnad uppfördes och mark hyrdes för två bostadsfastigheter. Idag disponerar militären i stort sett bara byggnaderna och den lilla gårdsplanen. (SA-foto)

Brist på övningsområden vid de växande städerna har sedan 1950-talets slut tvungit militären att flytta trupperna bort från städerna. I deras nya kasernområden som för det mesta byggdes "högt bland moar" har arkitekterna ännu mer gått in för den fria placering av byggnaderna i terrängen som ryssarna tillämpade redan i sina tegelkasernområden på 1910-talet.

Skyddskårsorganisationen (1918–1944), med slutligen över 100 000 medlemmar i egna uniformer, var en del av rikets försvarsmakt. De flesta lokala skyddskårer ägde egna hus, i städer t o m mycket representativa sådana, ofta väl belägna, icke sällan med krigiska prydnader som kanoner vid ingången. Beväpnade uniformsklädda skyddskårister förstärkte på övningsdagar, oftast under helgerna, den synliga militära närvaron i garnionsstäderna. Synligast var militären under fortsättningskriget (1941–1944) då en stor del av befolkningen gick i uniform, arméns, skyddskårernas eller Lotta Svärd-organisationens. Då kunde man även se tyska uniformer i några städer med en liten tysk garnison, kallad "Lilla Berlin".

Garnisonernas sociala och kulturella inflytande

Förhållandet mellan garnisonerna och civilbefolkningen har varierat starkt både lokalt och genom tiderna. På 1700-talet hörde de adliga officerarna till samhällets toppskikt och umgicks med stadens högsta ståndspersoner som de också hade nära familjeförbindelser med – på samma sätt som officersfamiljerna i sina boställen på landsbygden var socknarnas självskrivna grädda vid sidan av prosten och kronofogden. Underofficerare hade på samma sätt sin egen umgängeskrets i stadens lägre borgerskap eller bland förmodna bönder, och de meniga till sist hörde naturligt till sällskap av stadsarbetare eller till bonde- och torparbefolkningen.

Den ryska militärens ankomst till landet 1808 innebar i början inte någon så stor förändring som man skulle kunna tro. Politiken och nationaliteten var en sak, förhållandena mellan likvärdiga människor en annan. Finländska ståndspersoner kunde förstås inte tala ryska, men med ryska officerare hade de ett gemensamt "civiliserat" språk, franskan, som gjorde det möjligt för de ryska officerarna att fritt umgås i bättre finländska kretsar. Politiska och ideologiska motsättningar mellan finska nationella strävanden och kejsardömet imperialistiska krav reducerade dock umgänget i slutet av autonomitiden

Ryska trupper betydde ett främmande kulturellt inslag i det finska samhället. Men man måste komma ihåg att militären inte var ensam. Ryska handelsmän och andra ryska näringsidkare följde i deras spår. Ryssland hade även viss civilförvaltning i Finland, men numerärt var militären den största icke-nationella gruppen. Ryska soldater talade ett främmande språk, och deras trosbekännelse var en annan. Deras seder och traditioner avvek från den finska befolkningens. Visserligen bildade Gamla Finland, som 1812 återförenats med det nyligen erövrade Finland, ett undantag. I Viborg var det ryska inslaget inget nytt fenomen. Ryssland hade även byggt flera helt nya ryska militärsamhällen i sydöstra Finland.

Kaserneringsmöjligheterna var otillräckliga i början, och ryska soldater måste inkvarteras hos ortsbefolkningen. Detta var en annorlunda men tung militärbörda. Enligt rysk lag var städer – eller stadsborna – ända till 1874 skyldiga att utan någon ersättning logera "sina" militära enheter. Detta gällde också finska städer. Detta betydde otaliga kontakter mellan ortsbefolkning och ryssar

inom de gränser språksvårigheterna utstakade. Men vi vet inte, hur intima dessa kontakter var. Sannolikt var de huvudsakligen "korrekta" men inte särskilt nära. Även äktenskapsstatistiken pekar ditåt. Finsk-ryska äktenskap var inte vanliga men de förekom, särskilt under 1800-talets första hälft. Men som helhet vet vi fortfarande ganska litet om den ryska militärens och den finska omgivningens inbördes relationer.

Med tiden isolerades den ryska militären alltmer, då nya kaser-
ner uppfördes. Helsingfors fick tre nya kasernområden vid 1830-
talens mitt. Nya kaserner byggdes före Krimkriget även i
Tavastehus, Åbo, Vasa och Tusby, ca tre mil norr om Helsingfors.
I samma riktning verkade också att Ryssland från och med 1800-
talet började rotera sina i Finland stationerade trupper. Några
förband tycks ha fungerat som utbildningsenheter, där man bytte
ut manskap med täta mellanrum. Mot slutet av den ryska perioden
blev denna militära flyttningsrörelse ännu livligare. En stor del av
de ryska soldaterna rent av saknade alla praktiska möjligheter att
knyta mer varaktiga kontakter med omgivningen. Situationen var
en helt annan än under 1800-talets förra hälft, då samma ryska
soldater kunde förbli stationerade många år i storfurstendömet.

Det ryska inslaget var synligast i huvudstaden Helsingfors som,
tillsammans med Sveaborg, bildade landets största militära cent-
rum. Dessutom var generalguvernörsämbetet placerat i Helsing-
fors, och den lokala ryska kolonin var manstark. Sveaborg, mili-
tärbyggen och trupper hade lockat ryska entreprenörer och leve-
rantörer till staden. Generalguvernörens baler och bjudningar var
viktiga evenemang, där främmande och finska ståndspersoner
möttes. Motsvarande rysk påverkan förekom i alla garnisonsstä-
der med ryska trupper, fastän i mindre skala. Först kom marketen-
tare och andra småföretagare. De måste anpassa sig till finska
förhållanden och skaffa sig burskap. Det lönade sig, ty ryska
garnisoner brukade ofta favorisera ryska leverantörer och
entreprenörer. I och för sig var det inte fråga om stora skaror. En
del stannade i landet och tog finskt medborgarskap, andra lämna-
de landet. Antalet ryskspråkiga finska medborgare uppgick vid
sekelskiftet till nästan 6 000 personer, 0,2 % av befolkningen. Av
dessa bodde en dryg fjärdedel i Viborg och nästan lika många i
Helsingfors, medan t ex i Åbo eller i Kuopio (med finska bataljo-
ner) antalet var så lågt som 92 respektive 28.

Under normala förhållanden var antalet ryska soldater i Finland mindre än 20 000 man. Det steg starkt under kris- och krigsåren. Den högsta siffran, ca 125 000, nåddes under första världskriget.

Garnisoner spridde den rysktalande populationen även till områden där man inte var van att höra ryska, som t ex Österbotten. Den rysk-ortodoxa kyrkan följde efter. Ortodoxa kyrkor byggdes på orter vilka tidigare varit helt och hållet luteranska. Den ortodoxa församlingen kunde bli kvar, även om förbandet drogs bort, som i Vasa där man 1900 hade så många som 35 rysktalande finska medborgare.

Men inte bara ryssar. Finland har den ryska militären att tacka för sina judiska och tatariska kolonier. Judiska och tatariska soldater fick efter fullgjord tjänstgöring välja sin bostadsort. Denna blev

Trångmålet i Vasa är påtagligt. Kanonmynningen pekar mot den ortodoxa kyrkan som ligger strax på andra sidan av staketet. Nedläggningen av Vasa garnison har varit aktuell flera gånger men är en het potatis för politiska beslutfattare, då det nästan permanenta regeringspartiet, Svenska Folkpartiet, vill ha garnisonen kvar mitt i partiets bästa valkrets. (SA-foto)

Rysk kompanikasern i Sandhamn. (SA-foto)

för de flesta, som stannade i Finland, Helsingfors. Så fick Finland två nya trosbekännelser, den judiska och den muslimska.

Den ryska militären lämnade varaktiga spår i Finland. Dess påverkan var påtagligast i garnisonsstäder. Den skapade nya ryska kolonier samt förstärkte den ortodoxa kyrkans ställning och utvidgade dess verksamhetsområden. Den introducerade två nya etniska grupper i Finland. Den lämnade tydliga fysiska spår i flera städer: ryska militärbyggnader i rött tegel.

De egna finska skarpskyttebataljonernas officerare såg det på 1880- och 1890-talen som outhärligt att på bred front delta i sin garnisonsstads liv. Översten hörde självfallet till stadens fadersgestalter. Officerarnas deltagande i det kommunala livet var viktigt: så var det t ex Kadettskolans officerare som upprätthöll den svenska hegemonin i Fredrikshamn. När Kadettskolan upplöstes 1903, flyttade en tredjedel av stadsfullmäktige bort från staden; de svenskspråkiga förlorade sin majoritet i fullmäktige, och kort efteråt blev finskan stadens enda officiella språk.

Det självständiga Finlands militär försökte länge bevara ståndsamhällets sociala normer och beteendemönster. Översten var skyldig att introducera stadens unga damer av "bättre" familj för sina unga officerare, med sikte på ståndsmässiga giftermål. Officerarna å sin sida måste få sin utkorade godkänd av kamraterna. Om denna på grund av sin bakgrund inte syntes godtagbar – vi måste t ex komma ihåg att efter inbördeskriget var officerskåren ytterst allergisk mot allt som aldrig så litet luktade "rött" – då hade den unge officeren framför sig ett svårt val mellan hjärtat och yrket. Så sent som 1926 utsträckte försvarsmaktens befälhavare bestämmelsen till underofficerare och civilmilitära tjänstemän. En olämplig hustru kunde avskilja officeren från kamraternas "stora familj" och allvarligt hindra hans karriär. Å andra sidan avancerade några som var på detta sätt handikappade snabbt under kriget, då det var fråga om militär förmåga och inte om social konvens. Ett annat fenomen som ännu på 1950-talet dröjde kvar och irriterade unga officerare var att de även privat förväntades resa på tåg i andra klass (motsvarande första idag), något som inte alls passade deras ytterst magra plånbok.

På 1920- och 1930-talen var kasernområden i stort sett en sluten miljö, som försökte hålla avstånd till det civila livet. Beväringarna hade all möda att få kvällspermission, och patruller bevakade på gatorna strikt deras beteende. Arméns fanfest eller regementets årsdag, då militären i parader visade flaggan, gav dock stadsborna möjlighet se "sina" soldater. Den politiska vänstern hyste länge djupa tvivel mot militären och omvänt. Misstron började upplösas efter andra världskriget – men även då gick utvecklingen långsamt och krävde att militären medvetet öppnade sig mot sin omgivning. Man kan säga att det var huvudstabens konsekventa åtgärder som på 1960-talet skapade för militären en sådan popularitet att den sedan dess har bevarats och fördjupats. Numera kan man verkligen i Finland tala om "hela folkets armé".

I tidigare decenniers militär var också klyftan mellan officerare och underofficerare stor, även på så sätt det ansågs olämpligt för officersbarn att leka med underofficersbarn. Å andra sidan höll alla kasernens pojkar tätt ihop när det gällde att slåss med stadens grabbar. Numera har förhållandena "demokratiserats"; i synnerhet i avsides belägna garnisoner utformas kamratkretsar inte längre efter rang utan hellre efter vars och ens intressen, som för övrigt under de senaste åren har blivit mycket varierande.

Konkurrens om flickor orsakade ännu på 1960-talet då och då konflikter mellan beväringar och civila pojkar, i synnerhet i medelstora städer. På 1970-talet behövde beväringar inte längre nöja sig med garnisonsortens flickor, ty med sina egna bilar – vilkas parkering vållade huvudvärk på truppförbanden – kunde de under sin kvällspermission åka ända till den närmaste staden. Också den nya möjligheten att utanför kasernen kläda sig civilt har starkt påverkat förhållandena mellan beväringar och civila.

Så länge militären ville isolera sig, hade civilbefolkningen svårt att förstå dess krav på övningsmark, skjutfält o dyl. Även förbud att höra till politiska partier fjärmade militären från kommunalpolitiken. Dock började befälet på 1930-talet i växande grad återigen kandidera för fullmäktige. Detta var väsentligt för samhällsutvecklingen. Utvecklingen i Kouvola och Riihimäki, vilka hade stora bangårdar och stor järnvägspersonal, var specifik. Militärer och järnvägsanställda började ett partipolitiskt obundet samarbete och fick en icke obetydlig ställning i kommunalpolitiken. T ex i Kouvola hade dessa grupper en tid majoritet i fullmäktige, och i många fall har denna gruppering haft vågmästarpositionen även i andra garnisonsstäder. Numera är det regel att garnisonens representanter bevakar sitt kollektivs intressen i kommunala organ, några av dem även som ordförande. De hör inte heller i dag till något parti utan är obundna; de röstar dock oftast som centern och högern. Men militärens roll i finsk lokalpolitik är fortfarande ett utforskat område. Vi har detaljuppgifter, men helhetsbilden saknas.

Sedan 1960-talet har även truppförbanden blivit mycket öppnare och börjat uppträda mycket smidigare i sina hemorter. Numera finns det sällan intressekonflikter mellan garnisonen och kommunen, tvärtom försöker varje kommun hålla "sin" garnison kvar. När t ex i Sodankylä militären, renskötseln och turismen alla utnyttjar samma naturområden, krävs det att man vid samma bord kan på förhand komma överens om spelregler.

Ett intressant men inte tillräckligt utforskat problem är kvinnans ställning i garnisonsmiljön. Hustruns värde fixerades länge enligt mannens rang, fruarna kallade varann för överstinna, majorska och kaptenska. Det berättas att två löjtnantshustrur länge var ovetande om sin rangordning. Till sist fick man från generalstaben veta att den ena löjtnanten hade befordrats på förmiddagen och den andra samma dag på eftermiddagen. Det löste fruarnas

problem. I alla fall utgjorde garnisonens kvinnor också en "stor familj" som förutsattes ha samma intressen, t ex på 1920- och 1930-talen att verka inom lottaorganisationen eller i soldathem. Dessa var sociala krav som torde ha varit plågsamma för dem som hellre skulle ha engagerat sig i det civila samhället.

Annars var garnisonerna på 1920- och 1930-talen en utpräglat manlig miljö. Armén hade t ex i början av 1930-talet bara 250 kvinnor anställda, alla som kökspersonal. Den största delen av övriga "civila" sysslor sköttes då av stampersonal och beväringar. Officersfamiljer däremot hade vanligen hembiträden. I epokens militärfarser på film framställdes då vid det stolta hjälteparets sida också ett subrettpar som bestod av en majors eller kaptens piga och en beväring – den sistnämnde ofta förstås en munvig savolaxare.

Efter andra världskriget började militären anställa civila på befattningar som kunde skötas utan militär bakgrund. 1995 tjänstgjorde således i försvarsmakten vid sidan av ca 9 600 yrkesmilitärer och 30 000 beväringar 7 850 civila, av vilka drygt hälften (4 650) är kvinnor. Kvinnornas arbetsfält har anmärkningsvärt utvidgats: de arbetar inte längre enbart i köket utan vid staberna som sekreterare eller kanslibiträden, vid radarstationer som sjö- och luftbevakare etc. Militärens betydelse för omgivningens sysselsättning har således markant ökat och de första kvinnliga kadetterna började sin kurs 1996.

Efter kriget började officershustrurna, av vilka nästan ingen på 1960-talet längre hade hembiträde, alltmer söka sig ut på den civila arbetsmarknaden – det var nödvändigt för officersfamiljernas utkomst. Barnen kunde nu trivas på daghem. Därmed började en ny social utveckling som starkt har påverkat t ex familjernas val av bostadsort och samtidigt ännu mer öppnat militären mot den civila världen.

Huvudorsaken var den att en del av de nya kasernområdena byggdes så långt bort från civila tätorter att personalen inte längre trivdes i dem. Officerarnas och underofficerarnas familjer saknade den sociala och kulturella stimulans som de haft i sina tidigare garnisonsstäder. Så började familjer söka sig till den närmaste staden för hustruns arbete och barnens skolgång. Personbilar och särskilt arrangerade bussförbindelser gjorde det möjligt att sköta officers- eller underofficersbefattningar utan att bo vid eller inne på arbetsplatsen. Detta förändrade egentligen hela yrkets karak-

tär. För militärer var det inte längre fråga om ett levnadssätt utan om ett rent yrkesval. Yrket lämnar man på kvällen helt bakom sig; man går på sitt arbete som vem som helst.

Kan, till sist, omgivningen påverka garnisonens inre liv? Det verkar så. När militären sedan 1960-talet öppnat sig mot den civila världen, har den också varit tvungen att hyfsa sina förehavanden. Försök till pennalism – som i finska armén är ett arv från ryska tiden – blir numera snabbt kända i kasernens omgivning. Det finns alltid någon uppretad civil som känner översten eller generalen – kanske även tidningarna börjar skriva med stora rubriker. Så ingriper högre befälhavare omedelbart. Det är sålunda lite paradoxalt att samtidigt som militären dragit sig in i "skogsgarnisoner" har den svårare att dölja missbruk. Detta har medfört ökad saklighet i utbildningen.

Militären kan inte lysa med breda kulturintressen. Men med sina musikkårer har garnisoner starkt påverkat sin omgivning. Redan på 1700-talet utgjorde militärmusiker en kärna i Åbo, Helsingfors' och Savolax' musikliv. I synnerhet synes klarinetten ha spridit sig in i den finska folkmusiken genom militära musikkårer. Militär musik har inspirerat folkliga marschmelodier och variationer som å sin sida senare blivit nedtecknade och arrangerade för musikkårens basrepertoar; några av dem har även blivit truppförbandens hedersmarscher, till exempel pionjärtruppernas Koljonvirta marsch.

När autonomitidens värnpliktiga finska armé upplöstes 1902, bildade de friställda musikerna hornorkestrar i Åbo, Helsingfors, Viborg och Tavastehus. Man har även kunnat påvisa att i slutet av 1800-talet eller under 1900-talets förra del har blåsare i stadsorkestrar mestadels varit aktiva eller f d militärmusiker. I Åbo stadsorkester varierade deras andel mellan 28 och 78 % av blåsarna; åren 1937–1959 skötte de t o m 87 % av mässingsinstrumenten. Militära musikkårer med sina "lärlingar" har ända till våra dagar varit lokala "musikinstitut". Men numera börjar strömmen gå i motsatt riktning: de i städernas konservatorier skolade unga blåsarna och batteristerna fullgör sin värnplikt i Beväringmusikkåren eller i andra av militärens blåsorkestrar. Årligen över ett hundra lyckliga kan antas av ca 250 ivriga sökande.

Förutom till musiken har militären gjort en liten kontribution till teaterlivet. Finland fick som storfurstendömet huvudstad en

rysk garnisonsteater 1876 vid Bulevarden i stadens dåvarande västra utkant. Sedermera – från 1918 – har denna, kanske landets vackraste teaterhus, fungerat som Nationalopera ända till 1990-talets början.

Idrott blev redan på 1800-talet en verksamhet som militären initierade och stimulerade i sina städer och kommuner. Den "gamla militären", autonomtidens värnpliktiga skarpskyttebataljoner, upptog 1883 i sitt motions- och övningsprogram även gymnastik och i synnerhet skidåkning. I den sistnämnda sporten var Norges militär redan då många steg före. I Uleåborg var bataljonen en av de viktigaste arrangörerna för de år 1889 startade allmänna skidtävlingar som ägde rum på havets is och som sedan i ett kvartsekel ansågs som Finlands mästerskapstävling i skidåkning.

Kuopio bataljon hade startat skidtävlingar i terräng redan 1887 – och i staden med dess Puijobacken arrangerades på 1910-talet de viktigaste vinterspelen i Finland. På 1920-talet blev Lahtis med Salpausselkä platsen för Finlands främsta skidtävlingar. Både Kuopio och Lahtis hade sitt regemente som hade en nyckelställning i organiseringsarbetet. Man har t o m sagt att på 1950-talet var vinterspelen i Puijo praktiskt taget detsamma som Norra Savolax' brigad; när denna på 1960-talet flyttades från Kuopio till Kajana började också Puijo mista sin stolta traditionella position som skidspelsarrangör.

Reguljära trupper var inte de enda som under 1920–30-talen vidmakthöll sportintresset i garnisonsstäderna. Skyddskårerna var minst lika aktiva med att ordna både träning och tävlingar, med tyngdpunkt i militärsport. Skyddskårernas upplösande 1944 innebär ett betydande bakslag för idrottskulturen även i garnisonsstäderna.

Garnisonens ekonomiska inflytande

"Handeln följer flaggan". Kanske den största betydelsen i detta sammanhang har varit att slottet, senare garnisonen, har runt om sig skapat och underhållit en koncentration av servicenäringar. Redan medeltida slott lockade till sig ett "hackelverk", t ex i Tavastehus och Nyslott som båda på 1600-talet blev städer. Ett modernt exempel är Niinisalo i Kankaanpää i övre Satagunda; där byggde man på 1930-talet ett centrum för repetitionsövningar.

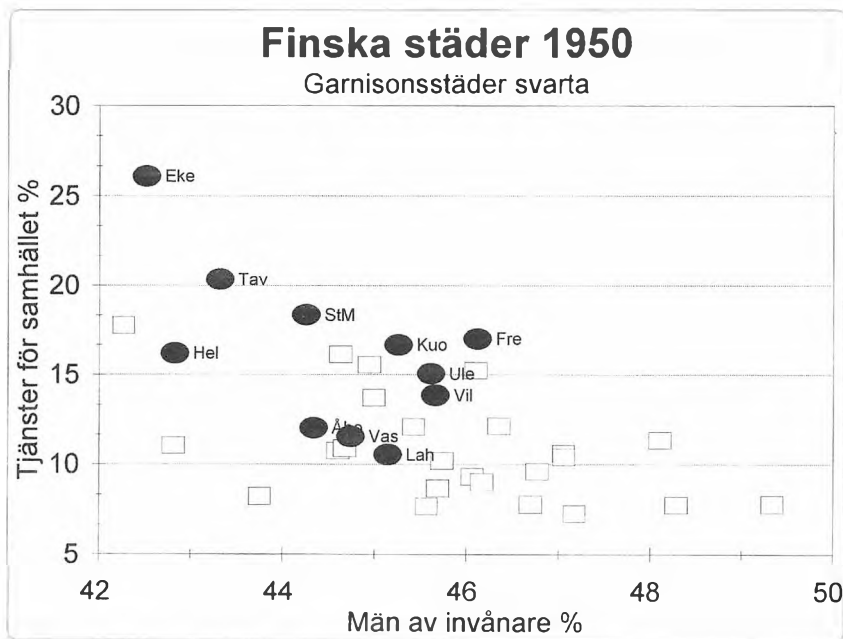
Efter andra världskriget omformades det till en artillerigarnison. Från en by på 80 invånare 1930 växte Niinisalo således till en tätort med över 1 200 personer 1960.

En intressant detalj är slutet på marketenteritraditionen som ännu i början av 1900-talet florerade vid de ryska garnisonerna. Ryska marketentare eller fältmånglare sålde för billigt pris alla slags förnödenheter åt soldaterna. I början av självständighetstiden skapade de finska kvinnorna en soldathemorganisation, ett nät av soldathem – efter ett mönster som de finska jägarna hade hemfört från Tyskland. Beväringarna kunde härefter sitta på kvällen i sin "egen" lokal, dricka kaffe och läskedryck, läsa tidningar, lyssna på grammfon och senare på radio samt spela underhållningsspel. Så gav de inhemska soldathemmen ett dödande slag åt de främmande marketentarna. Den segaste och sista av dem, Varvara, säljer fortfarande i Fredrikshamn sina munkar åt reservofficerskurser på samma sätt som hon gjorde det på 1920- och 1930-talet – men numera gjuten i brons som ett minne av det förflutna.

En garnisonsorts infrastruktur måste vara utvecklad: garnisonen behöver från sin omgivning stora partier mat, omfattande tvättservice etc.

T ex i Lahtis på 1930-talet blev ca 60 % av garnisonens utgifter inkomster för trakten. Personalens löner motsvarade på 1980-talet ca 10 % av kommunens skatteunderlag i t ex Jyväskylä landskommun (flygvapnet) och Libelits (artilleri). Därtill borde personalen kunna införskaffa sina dagliga grundförnödenheter i egen kommun, deras barn måste ha undervisning där, det skall finnas caféer, biografier, dansbanor o dyl för beväringarnas underhållning. I flera orter har t ex simhall blivit möjlig genom garnisonens och kommunens samarbete.

Garnisonsorter marscherade i främsta ledet när man efter andra världskriget grundade lärdomskolor i Finlands landskommuner. Initiativet kom från officers- och underofficersfamiljer. De förra ansågs och ansåg sig som civiliserat herrskapsfolk som för sina barn kunde kräva bättre undervisning än folkskola; de senare å sin sida ville tillförsäkra sina barn rejäla konkurrensmöjligheter i samhället. Det kan man se också i statistiken: högre utbildning har i nya garnisonsorter och i garnisonsorter på landsbygden (fortsättningsvis här n&l-garnisonsorter) 1990 kommit 8,4 % till del, medan siffran i "civila" icke-urbana kommuner är 6,3 %.

Dessa två variabler skiljde statistiskt mest mellan garnisonsstäder och "civilstäder". Att det i en liten garnisonsstad fanns mera folk som fick sin näring från "tjänster för samhället" är naturligt: å andra sidan fanns en stor del av militären även i länshuvudstäder vilket också ökade tjänstemannakåren. Däremot torde männens ringa andel av garnisonsstädernas fasta invånare bero på befattningar som garnisonen skapade i sin omgivning. Sedan år 1950 har garnisonernas förflyttningar och samhällets utveckling betydligt förminskat skillnaderna. Diagrammen baserar sig på av Jussi T Lappalainen samlad statistik för åren 1950–1990.

Garnisonen skapar således en ansevärd mängd civila arbetsplatser. Numera heter det i Finland, att en garnison innebär för kommunen det samma som en större industri. Intressant är, att 1950 fanns det i finska garnisonsstäder proportionellt klart fler kvinnor än i andra städer; detta beroende på servicenäringarnas omfattning. I n&l-garnisonsorter fick 1950 en fjärdedel av befolkningen sin försörjning av servicenäringar, medan siffran i hela landet var bara 15,2 %. 1990 hade motsvarande volym i n&l-garnisonsorter stigit till 60,2 % vilket var exakt detsamma som i hela landet men klart översteg övriga icke-urbana kommuners 49,9 %.

Härav följer att mellan 1950 och 1990 har det genomsnittliga invånarantalet i n&l-garnisonsorter ökat med 52,4 %, medan det i icke-urbana kommuner sjunkit med 7 %. I Parola tätort har ökningen varit så stor som 345 %. Ökningen kan också förklara varför det i garnisonsorter hela tiden har funnits mest sådana bostäder som enligt statistiken var "trånga": i städer 1950 så mycket som 29,2 % samt i n&l-garnisonsorter ännu 1990 19,9 %.

I kommunernas inkomster kan man också se garnisonens inverkan. 1950 var skattekronan lägst och inkomsten per skattskyldig högst i garnisonsstäderna; men 1990 skiljde sig n&l-garnisonsorterna i detta avseende inte längre från övriga städer, endast från övriga icke-urbana kommuner. Det betyder att en "skogsgarnison" inte längre förmår höja kommunens inkomster till de helt urbaniserade samhällenas nivå.

Orsaken är redan nämnd: från 1960-talets slut började de nya "skogsgarnisonerna" överges av den militära stampersonalen och dess familjer. På detta sätt reducerades t ex Niinisalo tätort mellan 1960 och 1990 från 1 200 till 800 invånare. Men, å andra sidan, i fjärran garnisonsorter, såsom Sodankylä i mellersta Lapplands län, svarar garnisonen för ett betydande del av kommunens inkomster: en tredjedel av de sysselsatta har där staten som arbetsgivare. Ännu större är siffran i det lilla Korpo i Åbolands skärgård: av staten får drygt 40 % sin lön – den största delen av dem har sitt arbete vid kustartillerienheter.

Påverkar garnisonen brottsligheten på sin ort? När man jämför statistiken i finska städer 1950, syns det som om både brott i allmänhet och i synnerhet misshandel skulle ha varit vanligare i garnisonsstäder än i andra städer. Så är medelvärdet för alla brott/100 000 invånare i "civila" städer 15 371 och i garnisonsstäder 17 650, medianen 14 452 respektive 18 821; och medelvärdet för misshandel 238 respektive 326 samt medianen 231 respektive 321. Här måste man dock komma ihåg att några hamnstäder med garnison, i synnerhet Fredrikshamn, Helsingfors och Uleåborg, höjer siffran starkt. Om man borträknar alla hamnstäder, blir garnisonsstädernas medelvärde bara 15 020. Spridningen synes även i "rena" garnisonsstäder vara påfallande stor: i det lilla svenskspråkiga Ekenäs registrerades det 3 763 brott/100 000 invånare, medan savolaxare i St. Mickel inne i landet "presterade" så mycket som 21 076. Det är uppenbart att man måste förklara brottsligheten med andra faktorer än med militärens när- eller frånvaro.

Förändringen och framtiden

Med utvecklingen mot "skogsgarnisoner" har ett antal kasernområden blivit obehövliga i Finland. De består huvudsakligen av byggnader som klassificerats som kulturminnesmärken och som är under museiverkets tillsyn. Detta betyder att endast skonsamma förändringar i deras yttre är möjliga. Försvarsministeriet har hamnat i en besvärlig situation. Det förvaltar otaliga byggnadsminnesmärken som inte längre används för militära ändamål. Att hålla denna husmassa i skick kräver pengar som egentligen är avsedda för det militära försvaret, något som inte gläder ministeriet. Detta är en börda och förklarar att ministeriet vill bli av med obehövliga byggnader.

Att bli av med tomma kaserner är en långsam process. En orsak är att staten numera prissätter arealerna högt. Vidare är det svårt

Kouvola kasernområde. Stommen består av ryska tegelkaserner. Staten har kompletterat byggnadsbeståndet några gången med nybyggen, vilka har förstört området enhetlighet. Civilbosättningen har även här redan nått kasernområdet. Bristen på övningsmark och strävan till större truppförband har lett till att militären lämnat området nästan helt. Arealen har övergått i stadens ägo. Den långa kasernen tillhör numera Helsingfors universitet. (Keskinen/FSM)

att finna lämpligt nybruk för byggnaderna. Helsingfors med landets svällande centraladministration har varit ett undantag. Centralt belägna militärbyggnader har varit eftertraktade, och det har varit lätt att få dem i nybruk.

Å andra sidan är gamla kasernområden mycket attraktiva för respektive städer. De är väl belägna, rymliga och glest bebyggda, troligen stadens enda chans att skaffa mer byggnadsmark i eller nära centrum. De tillåter välplanerat nybyggande utan att den historiska miljön går förlorad.

Man har i Finland utnyttjat flera militärbyggnader för museala ändamål, men detta löser bara en bråkdel av problemet, eftersom det är frågan om hundratals hus. Sveaborg är det enda fallet där man relativt smärtfritt har kunnat bestämma områdets nybruk och basera det på museala funktioner. Intresset för området har varit så stort, att man inte kunnat bereda plats för alla intressenter – lyckligtvis, ty man har velat till Sveaborg införa även verksamhetsformer som är främmande för fästningsmiljön. I dag är Sveaborg en levande miljö med bostäder, museer, Sjökrigsskolan, en fungerande torrdoca från 1700-talet och ett antal arbetsplatser. Det är för tillfället landets enda militärmiljö vars fortsatta fysiska existens är tryggad på ett tillfredställande sätt.

Man har i Finland förtecknat alternativa nybruk för historiskt värdefulla militärbyggnader. Man har moderniserat dem till bostäder och dit lokaliserat utbildningsanstalter, offentliga tjänster, hantverkare etc. Förändringen avancerar dock långsamt, dels beroende på svårigheten att finna lämpligt nybruk och dels på grund av höga kostnader. Tegelstommen inbesparar kanske bara 10 % av kostnaderna jämfört med en för samma ändamål uppförd ny byggnad.

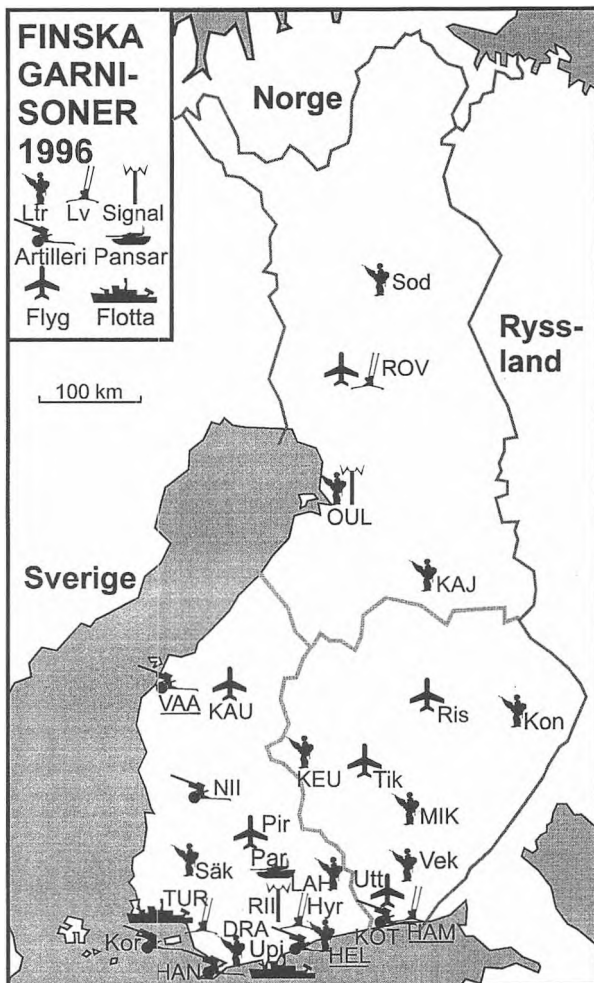
Troligen kommer Finlands gamla militärmiljöer att genomgå en markant förändring. Man kompletterar det gamla beståndet med nya byggnader, både lyckat och mindre lyckat. Många verksamheter bakom de gamla fasaderna har ingenting att skaffa med husets ursprungliga funktion. Levande militära symboler försvinner från området. Ett antal gamla militärbyggnader kommer att rivras eller förstöras på annat sätt. Detta är den troliga framtidsvisionen för Finlands icke i militärt bruk varande gamla kasernområden.

* * *

Finska garnisonsstäder har varit starkt symbolladdade samhällen. Den permanenta militära närvaron och dess fysiska uttryck, kaserner och soldater, har ständigt påmint om den högsta statsmakten och om den vanlige mannens skyldigheter mot kronan. Å andra sidan har militären betytt trygghet och ordning för stadens invånare. Ibland har dessa symboler varit bekanta och nationella, ibland främmande.

Finland har under förra seklets två sista decennier haft garnisoner som skiljde sig från varandra vad gäller soldaternas nationalitet. Några har hyst enbart ryska trupper; några både ryska och finska enheter; några (Uleåborg, Kuopio, Vasa, S:t Michel och Åbo) endast värnpliktiga finska skarpskyttebataljoner. Den nationella finska militären var mycket populär. Dessa förband skulle i likhet med de ryska trupperna försvara riket och kronan, men bara inom storfurstendömet Finlands gränser. Den finska militärens stockkaserner var ritade av en finsk arkitekt. Kasernområdena var prydda med planteringar och gav ett avvikande intryck från de stränga ryska kasernområdena i rött tegel. Skarpskyttebataljonernas områden talade ett annat, finskt symbolspråk. Skarpskyttebataljoner fick nya kaserner, även om det redan fanns lediga ryska kaserner i staden. Den finska militären hade ett stort politiskt symbolvärde. Ryssarna hade tagat in i Finland som ockupanter 1808, och som ockupanter sågs ryska trupper länge. De bildade ett främmande element. Finska och ryska trupper gav olika signaler om Finlands ställning i kejsardömet. De finska truppförbanden upplöstes 1901–05 av politiska skäl.

Ortodoxa kyrkobyggnader var en lätt synlig främmande institution och symbol i garnisonsstäderna. Verksamheten i flesta ortodoxa kyrkor upphörde när de ryska trupperna lämnade Finland 1918. Bara få orter hade en så stor ortodox population att den erbjöd fortsatta verksamhetsmöjligheter för ortodoxa församlingar. Kyrkornas öde var ofta hårt. Den halvfärdiga kyrkan i Villmansstrand slutfördes som luteransk. Resultatet är en egendomlig bastard. Några kyrkor miste sina torn och togs i profant bruk, några behöll sina torn trots profan användning. Kyrkan i S:t Michel fick förfalla tills den revs. Tiderna har sedermera förändrats. Man har nyligen återställt några ryska kyrkor för sakralt bruk, antingen luteranskt eller ortodox. På så sätt kan man lättare hålla dessa byggnader i skick. Utvecklingen har starkt reducerat den ortodoxa kyrkans synlighet i garnisonsstäderna.

Det är svårt att numera i Finland hitta en fungerande traditionell garnisonsstad. Fastän den största delen av garnisonerna fortfarande är belägen i någon stad (garnisonens namnförkortning i kartan med VERSAL), har bara Helsingfors, Fredrikshamn och Vasa betydande trupper inne i stadscentrum (understrukna). Egentligen kan andra stadsgarnisoner kallas för "skogsgarnisoner". Och nya kaserneområden har för det mesta byggts i andra kommuner (små bokstäver).

Militären har under de senaste decennierna blivit osynligare. Garnisoners omlokalisering till "skogen" har tömt flera städer på uniformklädda militärer. Den allmänna demokratiseringen har verkat i samma riktning i städer med kvarvarande garnisoner. Personalens och de värnpliktigas möjligheter och villighet att använda civila kläder utanför tjänstgöringen har ökat och samtidigt minskat deras synlighet. De nya, mer praktiska uniformerna visar ganska otydligt uniformsbararens ställning i den militära

hierarkin. Familjedemokratin har lett till den situationen, att många familjer låter bli att flytta in i tjänstebostäder och bor utanför kasernområdet. Den stora, utåt slutna militärfamiljen, som levde under förbandschefens tillsyn i sitt stängda och övervakade bostadsområde, har upplösts. Stampersonalens levnadssätt har blivit mer civilt, och dess särprägel delvis försvunnit. Den massiva privatbilismen har gett de värnpliktiga goda möjligheter att lämna garnisonsstaden under lediga stunder. Garnisonsstadens socio-kulturella atmosfär och fysiska miljö har demilitariserats.

Militären vill dock fortfarande "visa flaggan", men det sker genom specialarrangemang, inte genom den dagliga verksamheten. Försvarsmakten ordnar gärna visningar i samband med olika tillställningar, t ex utställningar. Militärmusik sprids med årliga tattoo-turnéer och repetitionsövningar för musiker. Och hornmusiken brukar samla stora åhörarskaror.

Den traditionella garnisonsstaden existerar inte längre. Flera gamla garnisonsstäder har förlorat sina förband, militären har blivit mindre synlig och de krigiska symbolvärdena har devalverats. Urbaniseringen har reducerat militärens andel av ortsbefolkningen. Utvecklingen är i och för sig helt naturlig. Arméns primära uppgift är inte att bevara traditionsrika miljöer utan att värna rikets säkerhet och integritet.

Den norske garnisonsbyen

Fra befestede byer til militære administrasjons- og utdanningssentra

Innledning

Siden Det nordiske garnisonsbyprosjektet ble påbegynt i 1984 har Institutt for forsvarsstudier og Forsvarsmuseet stått for tverrfaglig forskningsaktivitet for å bedre kunnskapen om garnisonsbyene. Det har blitt publisert 21 artikler, tre rapporter og holdt to seminar fra norsk side.¹ Spennvidden innenfor prosjektet har vært stor. Med tema som arkitektur, byadministrasjon, håndverk, guttekorps, moter, næringsliv og soldatkoner har sivil-militære forhold blitt diskutert.

De norske bidragene til garnisonsbyprosjektet har vist at vi har en særegen militærhistorie. Norsk forsvar har i hovedsak bygget på en desentralisert vernepliktshær fra 1600 til i dag. Garnisonsbyenes betydning har endret seg med århundrene, og de norske bidragene viser utviklingen fra befestede byer til administrasjons- og utdanningssentra, og fra tradisjonelle garnisonsbyer til moderne garnisonkommuner.

Den nordiske definisjonen på garnisonsby forutsetter langvarig tilstedeværelse av en militær styrke på minst en bataljons størrelse med dominerende innvirkning på byens liv. Fra norsk side har garnisonsbyen vært definert som en by eller lokalsamfunn der militær aktivitet har vært av stor betydning, men man har ikke lagt vekt på garnisonens størrelse. Den norske definisjonen på begrepet garnisonsby har vært vid for at norsk måte å garnisonere på kunne komme med i det nordiske prosjektet.

Sivil-militære forhold har så å si ikke vært undersøkt systematisk av historikere i Norge. I det hele tatt er norsk militærhistorie før 1940 et forsømt område. Faghistorikerne har overlatt temaet til offiserer som har skrevet innenfor en tradisjon nokså ulik den akademiske historieskrivningen.

Fra 1830-årene av er det kommet flere arbeider fra offisershold. Arbeidene bærer preg av den grunnoppfatningen som går igjen i den eldre litteraturen: Militærvesenet i Danmark-Norge på 1600- og 1700-tallet var provinsielt, gammeldags og bar preg av mangler. Dette tradisjonelle standpunkt forfektes også i militærhistoriske arbeider som skrives i dag. Det kommer av at mye av det som skrives nå er basert på tidligere fremstillinger, og ikke primærkilder.

Mange offiserer har skrevet om militærhistoriske tema fra 1860 til 1900. Artikkelen ble ofte skrevet som bakgrunnsstoff for stortingskommisjonene som vurderte militære spørsmål, men artiklene var også innlegg i den pågående samfunnsdebatten om hvor sterkt militæret burde være. Vi må derfor se på mye av det som er skrevet som partsinnlegg fra militær side.²

Offiserenes interesse for strategi og felttog gjør at vi har fått spredte kunnskaper om den militære organisasjon i tidlig moderne tid, men militærvesenets innvirkning på samfunnslivet vet vi lite om. Selv om de fleste større byene i Norge har vært garnisonsbyer, har historikerne på sin side gitt militæret liten plass i byhistoriene.

Selv om vi har omfattende militærarkiver som kan gi oss ny viten, benyttes de lite. Det kan komme av at brukere av militærarkivene har to store problemer å slite med. Militærarkivene er til dels dårlig ordnet og mangelfullt bevart. Det andre problemet er at mens det helt opp til våre dager bare har vært gjort små forandringer innenfor det sivile og geistlige embetsverket, enten det gjelder arbeidsområde eller de geografiske grensene for embetene, har militæret vært i støpeskjeen så å si hele tiden. Det er arbeidskrevende å gjøre nybrottsarbeid, og det kreves nitidige studier for å få med seg endringene som har gått for seg i krigs- og fredstid.

Siden militærets organisasjon hele tiden har vært i forandring, og er så lite undersøkt, er det mulig at vi har gått glipp av viktige utviklingstrekk. De grunnleggende, store spørsmål bør undersøkes på forskjellige nivåer. Ulike plan må studeres: våpenart, regiment, kompani. Det gjenstår mye grunnforskning før vi kan gi en bred framstilling av garnisonsbyenes sivil-militære forhold og

plass i samfunnsutviklingen. Dette er imidlertid et forskningsfelt som mange har fattet interesse for i de senere år, og flere arbeider er på beddingen.

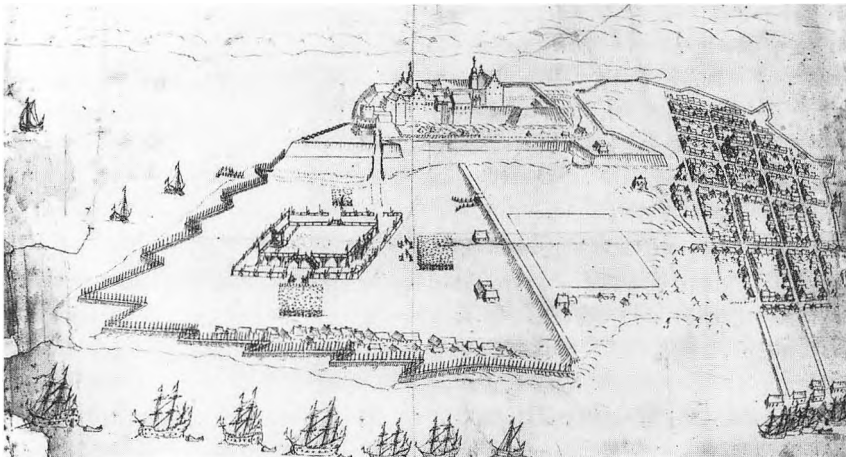
Ut fra dagens forskningsstatus er det vanskelig å skrive om militæretatens betydning for det sosiale, økonomiske og kulturelle liv i de norske garnisonsbyene. I og med at vi har en spesiell utvikling i måten å garnisonere på, har jeg i denne artikkelen valgt først å skissere hvordan garnisonen har utviklet seg i Norge og samtidig knytte denne utviklingen til hvordan forsvaret har vært organisert fra 1600 og fram til vår tid. I den andre delen av artikkelen tar jeg opp militærets innvirkning på økonomiske og sosiale strukturer i garnisonsbyene.³ Jeg har fokusert tre tema innenfor sivil-militære forhold: Administrasjon, næringsrettigheter og rettsvesen i Christiania (fra 1924 Oslo) i det århundre garnisonsbyene hadde spesielt stor militær betydning, nemlig 1700-tallet.

Garnisonsbyene i norsk militærhistorie

For at leseren skal forstå garnisonsbyenes plass i det norske militære landskapet vil jeg først skissere hvordan garnisonsbyene har utviklet seg i Norge og samtidig knytte denne utviklingen til hvordan forsvaret i Norge har vært organisert.

1600-tallet: Etablering, opprustning og rekruttering

På begynnelsen av 1600-tallet var festningene i Norge i en miserabel forfatning, og det fantes bare 60 profesjonelle soldater i de gamle festningene. Allerede i 1591 hadde adelen bedt kongen om å bygge ut og forbedre festningene slik at folk kunne søke tilflukt der.⁴ Selv om kongen svarte at Akershus og Båhus skulle forbedres med det aller første, gikk det noen tiår før det skjedde noen vesentlige forbedringer. Det var da krigs- og krisetilstanden overfor Sverige ble permanent under Kristian 4. at forsvaret ble fastere organisert. Den svenske krigstrusselen i 1620-årene gjorde at kongen innrettet faste festningsgarnisoner for vel 300 vervede soldater på de norske festningene Akershus, Båhus, Bergenshus og Vardøhus.⁵ De middelalderske festningsverkene i norske byer ble videre utbygget, utbedret og tilpasset europeisk festningskunst i

Christiania 1643 ved Fredrik 3.s hylling. Den hollandske ingeniøren Isaac van Geelkerck skisse viser 1600-tallets festningsby der byplanen var bestemt av forsvarshensyn. Kristian 4.s plan for byens gater og kvartaler gjorde det mulig å forsvare byen fra festningen. (Det Kongelige Bibliotek, København)

løpet av 1600-tallet. I tillegg til middelalderfestningene som ble utbedret i Båhus, Christiania, Bergen og Trondheim ble det bygget festninger i Kristiansand, Kongsvinger, Fredrikstad og Halden.

De små garnisonsstyrkene ble også utvidet i andre halvdel av 1600-tallet. Stort sett har garnisonene vært bemannet av vervede soldater. Den vervede delen av hæren i Norge var ikke stor, men den var viktig. Det var denne vervede styrken som utførte garnisons-tjeneste og utgjorde besetningen i festningene og fortene. Det var altså hovedsakelig de *vervede* soldatene som var stasjonert i byene. Under den skånske krig 1675–79 fortsatte opprustningen i Danmark–Norge. Også garnisonene ble styrket ved at det ble opprettet et vervet regiment som skulle gjøre tjeneste på festningene. Artilleriet som var garnisonsbyenes spesielle styrke, ble fastere organisert i 1685, og det ble opprettet egne artillerikompanier på festningene. I 1687 og 1688 ble det opprettet to vervede regimenter til garnisonstjeneste. Ved inngangen til 1700-tallet var vel 15 prosent av hæren, eller 2870 vervede soldater, stasjonert i garnisonsbyene. Mens de lavere lag i bybefolkningen i andre europeiske land var rekruttert til den utskrevne hæren, var det i Danmark–Norge den vervede delen av hæren som skulle rekruttere soldater i byene.

Utgiftene til den vervede delen av hæren ble delvis finansiert av skatter og avgifter. De faste garnisonsstyrkene som ble organisert i 1620-årene var finansiert av den første landsomfattende årlige skatten som ble utlignet etter det østlandske gårdklassesystemet i Norge.⁶ Utgiftene ble dessuten redusert ved å gi de vervede ulike økonomiske privilegier til selvforsørgelse.

Samtidig som festningene ble rustet opp ble det etablert en permanent norsk bondehær. Den norske hæren ble en desentralisert bondemilits på 6.000 mann som i løpet av 1640-årene utviklet seg til å bli en hær på 10.000 utskrevne soldater og yrkesoffiserer. I løpet av 1600-tallet forsøkte de fleste europeiske stater å ruste opp utskrevne hærer. Sverige og Danmark-Norge fikk nasjonale regimenter i første halvdel av 1600-tallet. Men de fleste stater, som Sverige, gikk over til fastere soldathold. Den dansk-norske hær holdt imidlertid fram med å bygge på de utskrevne soldatene som hærens hovedstyrke. Utskrivingen i Norge var den mest omfattende i Europa med over 85 prosent utskrevne. Det vil si at den norske utskrivningen lå nær opp til allmenn verneplikt, og at det norske forsvaret var blant de mest vernepliktsbaserte i Europa.

Hvordan ble hæren organisert og finansiert? Den norske hæren ble ved hærloven 1628 organisert ved et legdsystem av utskrevne soldater. En gård eller gruppe av gårder hadde plikt til å utruste og underholde en soldat til hæren.⁷ Legdssystemet ble stadfestet som utskrivningsgrunnlag i 1641, og utskrivningen ble påbudt året etter.⁸ Soldatutskrivningen bygget på det samme gårdklassesystemet som finansierte de faste festningsgarnisonene. Det vil si at utgiftene til den utskrevne hæren i stor utstrekning ble lagt direkte på bondesamfunnet. Hvis det ikke var unge menn i legden, kunne legden skaffe en fra sognet. Lovgivningen måtte tidlig lempe sine stivbeinte prinsipper etter praksis. Det var legdens ansvar for å utruste og underholde en mann som var det vesentlige for staten.

Den utvelgende instans, sesjonen, var en blandet sivil-militær instans. På sesjonen ble prestenes manntallsruller, ofte kalt stamlister, lagt frem og mennene ropt opp og inspisert av de militære. De av det unge mannskap som ble utskrevet, fikk en tjenestetid på ni år. De vernepliktige var ugifte gutter av bondebefolkningen som ikke hadde egne gårdsbruk. Den norske utskrevne hær kom vanligvis ikke i direkte kontakt med byene og festningene. De

utskrevne soldatene fikk rekruttutdannelsen på kirkebakken i sitt distrikt. Den årlige eksersisen varte ca. en måned, og bestod av søndagseksersis og større øvelser. På slutten av 1600-tallet var hæren vokst til 17.000 mann, og hovedstyrken besto av vel 14.000 mann fordelt på 70 utskrevne kompanier på Østlandet, Vestlandet og Trøndelag. Hovedstyrken i den norske hær var altså helt fra starten av desentralisert.

Tatt i betraktning den store utskrevne hæren i Norge, var det ikke mulig eller ønskelig med store vervede styrker. I fredstid var den nasjonale, utskrevne hæren demobilisert, og de innrullerte soldatene var gårdbrukere, husmenn eller gårdsdrenger på landsbygda. I Norge var det bare artilleriet og to vervede infanteriregimenter som skulle bestå av vervede soldater. Det var disse vervede infanteri- og artillerisoldatene som var stasjonert i garnisonsbyene, og som utgjorde den stående styrken i fredstid.

1700-tallet: Krig, krise og fred. Nasjonal hær, militære skoler og omorganisering

Militæret i Danmark-Norge ble rustet opp i det tidlige eneveldets tid, og spesielt under Kristian 5. og Fredrik 4. fra 1670 til 1730 ble festningsbyene styrket. Krigsmaktens sentrale plass i staten illustreres ved andelen av statens utgifter som gikk til det militære. For riksdelen Norge var militærutgiftene dominerende. På midten av 1700-tallet gikk to tredjedeler av de faktiske statsutgiftene i Norge til hæren. Hovedtendensen i den dansk-norske utenrikspolitikken på 1700-tallet var å sikre de bestående grensene, og i samsvar med dette ble det den norske hærens hovedoppgave å forsvare svenskegrensen, særlig i sør. Garnisonsbyene spilte en viktig rolle i forsvarsplanene, og i den store nordiske krig fikk disse garnisonsbyene prøve seg: Trondheim, Christiania og Halden ble angrepet og beleiret av svenskene, mens Fredrikstad var støttepunkt for inn- og utkommanderte regiment.

I 1750 ble sjøforsvaret styrket ved at Norge fikk et militært verft i Fredriksvern som skulle bygge skip og være flåtestasjon. Verftet fikk stor betydning som kunnskapsbank for skipsbygging, men også som hovedstasjon for den norske flåten fra 1814 til 1850. Danmark-Norge hadde til 1814 en felles militær flåte som var stasjonert i København. Norge bidro med 2/3 av sjøfolkene til

fellesflåten, men marinen fikk ingen stor betydning for de norske garnisonsbyene.

Om garnisonsbyene i noe århundre har vært preget av militæret, må det være 1700-tallet. Garnisonsbyene i Norge på 1700-tallet var en kombinasjon av kjøpstad og festningsby. Borgerskapet og soldatene levde side om side, men innenfor hver sine sosiale, økonomiske og juridiske rammer. Militære hadde sine egne lover og normer. De hadde sin egen skole, menighet, pensjonsordning, forsyningstjeneste, verksteder, uniform, næringsrettigheter, rettssystem og boligtilbud. Militærvesenet var i stor grad bygget opp som et pengeløst samfunn for soldatene.

På enkelte områder var militæret et samfunn i samfunnet, men samtidig var det integrert i den sivile byen. Soldatene var innkvartert hos borgerne, og noen militære eide hus i og utenfor byene. Militæret var en stor kunde hos kjøpmenn og håndverkere og ga mange sivile arbeid. Mange av byens embetsmenn på alle plan hadde militær bakgrunn. Politimestre hadde gått offisersgradene, og mange sivile embetsmenn hadde gjort karriere i militærvesenet. Vi skal huske på at majoriteten av byenes innvånere på 1700-tallet ikke hørte til borgerskapet av handelsmenn og håndverkere. De fleste hørte til sivil- og militæretatene eller var arbeidsfolk, sjøfolk, tjenere og lærlinger. For alle disse var militæret en *mulighet*, og et alternativ til et sivilt levebrød og karriere.

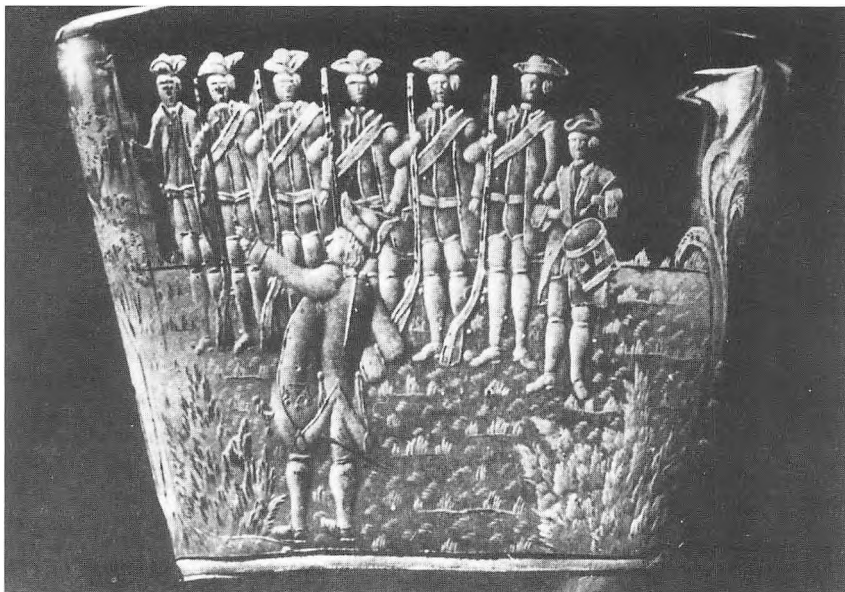
Garnisonsstyrkene var relativt store med vervede soldater. Innenfor garnisonen var det tillatt for soldatene å handle og gjøre håndverk for hverandre, og soldatfamiliene supplerte de små lønningene med andre muligheter for inntømme. Noen leide ut soveplasser, mens andre hadde husdyr. De tok sesong- og dagarbeid, og de var bryggesjauere og fiskere. Soldatene fikk en annen rettslig status enn de sivile, og slapp leiermålsbøter og offentlig skrifte. Alt dette var ordninger som skulle stimulere unge menn til å verve seg.

De fleste ble vervet i 20-års alderen, men det var også de som ble vervet i tenårene og etter fylte 30. De vervet seg for 8 til 16 år, fikk vervingspenger, også kalt håndpenger, og daglønn utbetalt i kontanter samt fri mundering eller uniform. Håndpengesummen kunne variere etter hvor lang vervingstiden var, eller hvor høyt rekrutten raget i været. Soldaten måtte vanligvis stå tjenestetiden helt ut, men kunne ved særlig søknad innvilges fri i kortere eller

lengre tidsrom. Gjennom daglig militærtjeneste i opplæringstiden fikk de bedre utdannelse i å eksersere, drive våpenøvelser og forstå militær taktikk enn de utskrevne soldatene. De tjenestegjorde også som vakt eller ordonnans eller arbeidet på festningen.

Sett under ett vokste hæren gjennom hele 1700-tallet. Den reelle veksten skjedde hovedsakelig i den nasjonale infanteristyrken, men også kavalleriet ble styrket i andre halvdel av 1700-tallet. Fra 1740-årene vokste hæren, men ved hjelp av *reserver*. På slutten av 1700-tallet var reservetroppene kommet opp i 10.000 mann. Antall vervede gikk prosentvis tilbake. I striden om Holstein 1758-63 ble store mangler ved hæren synliggjort. Den ble omorganisert, og et av tiltakene var å blande vervede og utskrevne regimente. De vervedes erfaring skulle blandes med de nasjonales troskap for å få en heldig vekselvirkning.

På grunnlaget fra 1600-tallet ble den norske militæretaten videre utbygd og organisert. Antallet utskrevne infanterikompanier vokste fra 70 omkring 1700 til 150 under og etter Store nordiske krig. Denne hærstyrken ble beholdt utover hele hundreåret. Kom-

Soldater ekserserer i siste halvdel av 1700-tallet. Utsnitt fra glasspokal fra Nøstetangen eller Hurdal dekorert av Villas Vinter ca. 1770-80. (Kunstindustrimuseet i Oslo)

panisjefene hadde bolig i sitt distrikt på såkalte sjefsgårder, og eksersisen fikk fastere former. Treningen for de utskrevne soldatene foregikk fortsatt på kirkebakken i begynnelsen av hundreåret, men i løpet av 1700-tallet fikk alle kompaniene egne eksersisplasser. En samlet oversikt over samtlige nasjonale infanteri- og dragonregimenter fra 1772 viser at alle de omkring to hundre kompaniene hadde hver sin eksersisplass i sitt lokalområde, og i 1774 opphørte kirkeeksersisen ved lov.

I 1750 ble det opprettet en egen norsk krigsskole i Christiania. Med denne skolen hadde hæren fått mulighet til å forbedre offiserutdannelsen, og Norge hadde fått sitt første akademiske lærested. Krigsskolen var en bekreftelse på at hæren var blitt en fullt utviklet norsk statsinstitusjon.

En av hovedgrunnene til at Norge fikk krigsskolen var at det ble argumentert med at det sto så dårlig til med fortifikasjonskunsten i Norge. Det ble påstått at det ikke fantes en håndverker eller byggmester i Norge som kunne gjøre «en ordinær riss over bygningerne». Kunsten å regne ut hva et byggverk ville koste var det heller ingen som kunne, og krigsskolen ville derfor gagne både militær og sivil arkitektur.

Krigsskolen skulle gi undervisning i matematikk, artillerifag og tegning. Tanken med skolen var å ferdigutdanne offiserer, og fagkretsen ble utvidet med danseundervisning, landmåling og teori. Krigsskolen var i praksis også landets første tekniske skole, og den har utvilsomt hatt stor betydning for norsk arkitektur og ingeniørkunst. I 1773 ble Norges militære Opmaaling etablert. Den første underoffisersskolen ble opprettet i Christiania som en skriveskole for artilleriet, og i 1791 fikk jegerkorpset en underoffiserskole på Kongsvinger. På lavere nivå ble det opprettet garnisonsskoler som skulle gi underoffiserer, menige og befalsbarn undervisning i lesing, skriving og regning. Omkring 1800 var en tredjedel av de med høyere utdanning i Norge offiserer. Militæretaten var etablert på egne, solide bein i det norske samfunnet.

Tiden etter 1720 framstilles gjerne som en fredelig tid uten de store krigshandlingene. Ser vi nærmere etter, finner vi imidlertid at *krigsfaren* var der hele tiden. Selv om Store nordiske krig ble avsluttet i 1720 ble hæren stående på krigsfot helt til 1730 på grunn av det spente forholdet til Russland. I 1748-51 var det mobilisering på grunn av Den store nordiske krise, og 1758-1763 ble mer enn

15.000 nordmenn sendt til Holstein. I 1772 var det mobilisering fordi man fryktet svensk invasjon i Norge, og i 1788 ble nærmere 20.000 mann rustet for å rykke inn i Sverige etter anmodning fra Russland.

Som så ofte ellers førte krigsdeltakingen til at hæren ble omorganisert igjen, denne gang i 1789. Det viktigste som skjedde var at den påbegynte sammenblandingen av vervede og utskrevne styrker fra 1764 ble fulgt opp. På grunn av dårlig lønn ble det vanskelig å verve soldater utover på 1700-tallet, og problemene ble ikke mindre mot slutten av århundret. Den utskrevne hæren var til gjengjeld veletablert og velorganisert. Tanken om at den vervede styrken kanskje var overflødig var sannsynligvis ikke langt borte. Etter fransk mønster ble folkemengden i Norge lagt direkte til grunn som rekruttstyrke i 1799, og da var det bare et tidsspørsmål om når den vervede styrken ville bli helt avløst av vernepliktige soldater.

1800-tallet: Reduksjon, omstilling og militære administrasjons- og skolebyer

Unionen med Sverige i 1814 fikk stor betydning for garnisonsbyene i Norge. Den gamle arvefienden Sverige var med ett blitt Norges broderfolk og overordnede i utenriks- og forsvarssaker. I den nye norske staten var det hverken behov for, eller økonomi til, å ha et sterkt forsvar. Det resulterte i betydelige reduksjoner og omorganiseringer av militæretaten på 1800-tallet.

I flere byer ble garnisonsstyrken redusert. Vanskelighetene fra andre halvdel av 1700-tallet med å verve soldater ble ikke mindre på 1800-tallet. Fordi det manglet vervede soldater måtte garnisonstjenesten omkring 1830 utføres av innkommanderte soldater fra verneplikthæren i Halden, Fredrikstad og Kristiansand. For å få vervede soldater bedret man vilkårene deres, og fra 1840-årene fikk de bedre lønns- og arbeidsforhold.

Behovet for bedre utdannet befal ble stadig større, og krigsskolen fikk i 1804 karakter av selvstendig institusjon på høyden med den danske. Samme år ble det også etablert underoffisersskoler for infanteriet i garnisonsbyene Halden, Fredrikstad, Christiania, Fredriksvern, Kristiansand, Bergen og Trondheim. Kavaleriet fikk sin skole i Christiania i 1807, og marinen sjøkrigsskole i Fredriks-

vern fra 1817. Militæretaten så verdien i grunnleggende utdanning for å bedre rekrutteringen til offiserskorpset, og styrket derfor garnisonsskolene som skulle utdanne de vervede soldatene til reserveunderoffiserer. Skolen tjente også som forberedende kurs for de som ville skaffe seg full underoffisersutdannelse. I 1876 ble garnisonsskolen inkorporert som 1. trinn i underoffisersskolen. Behovet for en vervet garnisonstjeneste var ikke lenger tilstede, for nå var det *skoleavdelingene* av infanteri, artilleri og kavaleri som besørget den nødvendigste garnisonstjenesten. I tillegg til skolene har de militære administrasjonene, som regimentsledelse og stab, forblitt i garnisonsbyene.

Festningene i garnisonsbyene ble nedprioritert etter 1814. Kongsvinger festning skulle legges ned i 1823, og kommandantens oppgave var å ha tilsyn med bygningene. Akershus festning i Christiania mistet militær betydning, og i 1815 og 1817 ble festningsområdet lagt ut til sivil husbygging. I 1872 ble det bestemt at festningen i Halden skulle bli stående som et historisk monument, men uten militær betydning. I Fredrikstad ble flere batterier nedlagt i 1870-årene, og tomter og bygninger ble solgt.

I 1818 ble den utskrevne hæren halvert, så det var en drastisk reduksjon av militæret som skjedde i første halvdel av 1800-tallet. I andre halvdel av 1800-tallet ble hæren et omstridt tema og en viktig politisk fanesak. Hærreformen var en av venstreopposisjonens viktigste programposter. Framfor alt skulle reserven – landvernet – styrkes på bekostning av hovedstyrken – den såkalte linjen. Dette kravet hadde et nasjonalt aspekt siden landvernet bare kunne brukes innenfor Norges grenser. Det hadde også en demokratisk side. Ved å skape en slik folkevæpning ville man motvirke den militære ånd som ble innpodet ved den lange tjenesettiden. Et sterkere landvern ble også billigere, og mange mente det ville skape et sterkere forsvar av det omfattende norske territorium.

Allerede i 1824 ble det foreslått for Stortinget at utskrevne styrker kunne gjøre garnisonstjeneste slik at de vervede styrkene kunne opphøre. Forslaget kom opp igjen i 1841, 1863 og 1866, men det ble avvist av opposisjonen fordi forslaget ville legge den økonomiske byrden på bøndene. Opposisjonen av bønder og liberale fryktet også at ved å stasjonere utskrevne soldater i garnisonsbyene ville styrkene påvirkes av den militære ånd som preget

kasernelivet.⁹ Etter at Venstre kom til makten i 1884 ble militssystemet, utdannelse og administrasjon styrket mens den vervede styrken opphørte.¹⁰ På denne måten var utdannelsen av militært befall med på å omstille garnisonsbyen fra festningsby med stående styrke til militær administrasjons- og skoleby.

Offiserene som skrev militærhistorie omkring 1900 slår fast at festningene etter 1814 ikke egentlig har hatt noen militær funksjon.¹¹ Da tenkes det i første rekke på det *krigshistoriske* aspektet. Festningene hadde ikke vært angrepet eller beleiret etter 1814, og festningene hadde mistet sin forsvarsmessige betydning. At garnisonsby og gevær ble til skoleby og penn var for dem lite *militært*. For offiserene var det lett å feste seg ved reduksjonen av hærstyrken, og dra den konklusjonen at det var en ensidig nedbygging og forfallstid for militærvesenet.

Norske Soldater!

Tenk noie over, i disse vanskelige Tider, hvad Pligter byder Eder „til alle Tider og under alle Omstændigheder“, — mindes altid, hvad Fædrelandet har Ret til at kræve af Eder i Farens Stund — fremforalt glem ikke, om Statskup skulde blive foretaget begaaet, at I maa danne det første Geled i den store Riffeling, der ligesom et Pig-Ulaasbaand skal omslutte vor Friheds Livsnærve, Stortinget, og afværge Frihedens giftige Bid!!!

Skyttere Landet rundt!

I er ingen Krigsmagt; men en Magt er I!
Skytterlagene er Armeens Forskole og — Reserve.
Fra Eders Rækker faar Armeen sine bedste Soldater.
I vil ogsaa forberede Riffelingen, om den nogeninde skulde vise sig for veik til at værgje Friheden.

Derfor:

Kjøb gode Rifler alle, som ikke har. — Iær Eder til at bruge dem, saa I træffer Mandet paa en Præk; — og Eder ogsaa flittigt i anden Idrett!

Derved blir I sterke baade paa Kropp og Sjel —; I blir da Sønnen, som Mor Norge har Ære af, og — hun kan komme til at trænge sanddane!

Soldater, Skyttere — alle vaabenføre Nordmænd:

Giv — Akt!

Riflerne i Halv-Prænd:

Begaaes Statskup

saa:

Kreds om Stortinget!

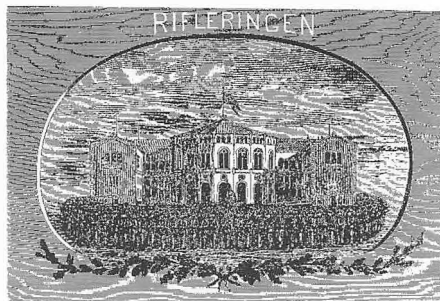
og

Giv — Fyr!

paa Fædrelandsforræderne!!!

Kjøbel Østres Bogtrykkeri, Torshovden 2 & 4, Kristiania.

Giv — Akt!!!

Grundlovens § 85 lyder saa:

„Den, der adlyder en Befaling, hvis Hensigt er at forstyrre Stortingets Frihed og Sikkerhed, gjør sig derved skyldig i Forræderi mod Fædrelandet.“

Altsaa:

Garnlagene paa Tringe
skal for nærmest trænge og klinkt,
begaa Riffelinge
af vor unge Alægt!

Dette Skrift sælges for 10 Øre i „Nordmannens" Ekspedition, Torshovden 2 & 4.

Det var en spent politisk stemning i Norge på slutten av 1800-tallet. Her er et opprop fra 1884 til alle våpenføre nordmenn om å forsvare Stortinget i forfatningsstriden hvis det ble nødvendig. (Forsvarsmuseet)

Bildet er ikke så ensidig som offiserene ville ha det til. Samtidig som hæren ble redusert i 1818, gikk den norske stat i gang med å etablere en ny hovedbase for marinen. Fram til 1814 hadde hovedflåten vært stasjonert i København, men nå var det nødvendig å opprette en selvstendig norsk marine. Etter langvarige byggearbeider ble flåten stasjonert i Horten i 1850. De militære ekseris- og øvingsplassene til den utskrevne hæren ble også bygget ut. Gardermoen, som i vår tid blir Norges hovedflyplass, har vært ekseris-plass fra 1740-årene. Fra 1855 til 1920 ble det etablert 12 militærleire med mer enn 300 bygninger for forskjellige militære avdelinger. Ikke bare i distriktene ble det bygget. Flere monumentale militære bygninger ble reist i Christiania. Ride- og eksererhus ble oppført i 1828, Artillerigård 1829, Arméens depoter 1832 og Forsvarsdepartement 1835.

De militært utdannede arkitektene fulgte stort sett tidens mote, og de militære bygningene gjenspeiler derfor klassisistiske stilarter som empiren såvel som sveitserstil og jugend. En stor del av bygningene er monumentale, men de er også preget av enkel og nøktern formsans. Kjente ingeniøroffiserer som Rawert, Aubert, Gedde og Garben var arkitekter for alle slags militære byggverk, men også for andre offentlige og sivile bygninger. Arkitekten for Det kongelige slott i Oslo, Linstow, hadde militær bakgrunn på lik linje med mange andre som er kjent for å ha tegnet og konstruert sivile byggverk. Utdannelsen i militæret hadde utvilsomt stor betydning før det ble vanligere å ta arkitektutdannelse i utlandet, spesielt i Tyskland, i andre halvdel av 1800-tallet. Først i 1910 fikk Norge en formell arkitektutdannelse ved Norges tekniske høyskole (NTH) i Trondheim.

Også på andre områder enn de vi kan se i dag var militæret en ressurs. Gymnastikk ble innført ved alle militære skoler og avdelinger i 1805, og gymnastikklokaler ble oppført i garnisonsbyene. Da masseidretten ble organisert i «Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug» i 1860-årene var målet å forberede rekrutter til hæren og å danne grunnlaget for et lokalvern. Skyting kom derfor i forgrunnen, men også turn, ski og skøyter ble sett i et militært perspektiv. Et sterkt legeme og våpentrening skulle til sammen gi et godt forsvar av landet.

Idretten ble trukket inn i den politiske striden i 1880-årene. Centralforeningen fremstod som sentralisert, militarisert og ude-

mokratisk. Det vokste fram en alternativ skytterbevegelse - folkevæpningssamlagene, som ble den liberale bevegelsens alternativ til Centralforeningen. Etter hvert som unionsstriden blusset opp samlet alle seg om en organisasjon i 1893; Det frivillige Skyttervesen. Forsvarsvennene ble etter hvert utfordret av det engelske sportsidealet der ren adspredelse skjøyv nyttehensyn i idretten i bakgrunnen. 1800-tallets idrettsliv var med andre ord preget av militæret som allerede tidlig på 1800-tallet så stor nytte av idrettsgrener som skyting og gymnastikk.

Militærmusikken spilte en nøkkelrolle i garnisonsbyenes musikkliv. Militæret forsynte teater- og underholdningsorkestre med musikere, men militærmusikken tok også selv på seg oppdrag. Trompet, obo og tromme ble brukt som signalinstrumenter, men musikken var også med ved militære parader og andre tilstelninger. Militærmusikken på 1800-tallet var en betydelig kulturfaktor med innvirkning på det øvrige musikkliv. Forsvarets musikk hadde lede-

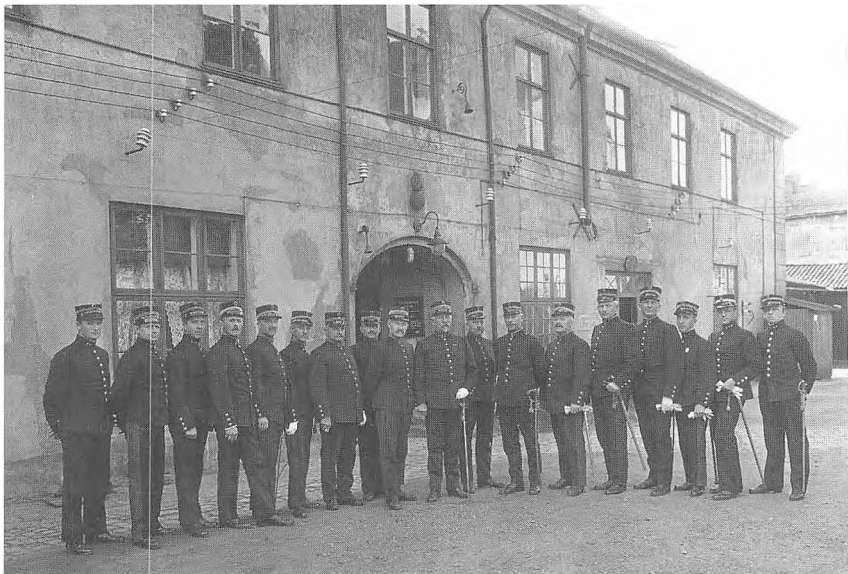

Militærmusikken satte sitt preg på garnisonsbyene. Musikkersjant Julius Strøm og sønnen i flotte uniformer omkring 1890. (Fotograf Carl Sandels, Fredrikshald. Østfold Fylkes Billedarkiv)

re som Reissiger og Sperati, og flere kjente norske musikere som Johan Svendsen og Johan Halvorsen spilte i militærорkestre.

Selv om de militære styrkene ble redusert i garnisonsbyene og festningene mistet sin betydning som forsvarsanlegg, er altså ikke bildet av militærvesenets reduserte posisjon i byene entydig.

De stadige omorganiseringene i militæretaten er tidligere blitt tolket som et tegn på hvor planløst og vinglete ledelsen av hæren var etter 1814. Det er imidlertid fullt mulig å se endringene mer som utslag av en stadig pågående moderniseringsprosess. Moderniseringen fordret omstillingsprosesser hos militærledelsen. Militæret *måtte* innstille seg på det politiske militærsynet som ble dominerende i andre halvdel av 1800-tallet. Ved inngangen til vårt århundre var altså garnisonsbyene blitt administrasjons- og skolebyer. Hæren var redusert og omorganisert, men tjenestetiden ble kortere og stadig flere ble innkalt til soldattjeneste samtidig som eksersisplassene ble utvidet. Det var den desentraliserte hæren som kom styrket ut av 1800-tallet.

Festningsbyene ble administrasjons- og skolesentra. Generalintendanten for hærens personell er her oppstilt utenfor kontorene på Akershus i 1919. Generalintendanten hadde ansvar for bekledning, innkvartering og forpleining, og forvaltet depot, verksted og bakeri på festningen. (Forsvarsmuseet)

Festningsområdene var et yndet sted for promenade og friluftsliv. Her er skøytebanen under Akershus festning tegnet av Wilhelm von Hanno en vinterdag i 1873. (OsloBymuseum)

1900-tallet: Historiske festninger og fokus på Nord-Norge

Garnisonsbyene er i dag stort sett de samme som for 300 år siden: Halden, Fredrikstad, Oslo, Kristiansand, Bergen, Trondheim. I tillegg har Nord-Norge fått garnisonsbyer i Harstad og Kirkenes. Garnisonsbyene er, i militær henseende, preget av å være skole- og administrasjonssentre. Festningene tjener som kontorer og depot, og bygningsmassen ellers er gjerne offisersboliger, kaserne, ekser-serhus, skolebygning, museum og proviantmagasin. I garnisonsbyene er det også gamle bygninger og festningsanlegg av historisk og nasjonal verdi, og samtlige byer har idag, som tidligere, profiler preget av festningsverkene. Forsvarshensyn og militære anlegg la

Garnisonen i Sør-Varanger ble lagt utenfor byen Kirkenes. Kommandantboligen og kasernen før 1940. (Forsvarsmuseet)

grunnen for byenes utforming, og militære bygninger var sentralt plassert i bykjernene. 1900-tallets militæranlegg er imidlertid blitt plassert i utkanten av byene. Denne utviklingen er i tråd med det politiske ønsket om et desentralisert forsvar, men skyldes snarere strategiske hensyn og plassmessige behov.

Det som fremfor noe har preget utviklingen i militæret i vårt eget hundreår er Nord-Norge. Først i 1897 ble befolkningen i de nordligste fylkene pålagt verneplikt, og det ble etablert avdelinger i nord. Denne utvidelsen av utskrivningshæren kan vi sette i forbindelse med løsrivelsen fra Sverige i 1905. En garnison ble opprettet som standkvarter for distriktskommandoen og underoffiserskolen i Nord-Norge i Harstad i 1899. Garnisonen i Sør-Varanger (Kirkenes) ble opprettet i 1921 med hovedoppgave å overvåke den norsk-finske grense. Garnisonen i Porsanger ble etablert etter andre verdenskrig for å få en utdannings- og øvingsavdeling for Finnmark. Den kalde krigen førte ytterligere til at Nord-Norge har vært militært satsningsområde i vår tid.¹²

Oppsummering

Vi har sett at Norge var i særklasse i europeisk sammenheng med sin relativt store, utskrevne hær. Den vervede delen av hæren var liten, men de vervede soldatene hadde viktige oppgaver i garnisonsbyene. De var tradisjonelt heltidssoldater stasjonert i garnisonsbyene, og de ble i stor grad vervet blant bybefolkningen. På 1800-tallet ble garnisonsbyenes forsvarsmessige betydning redusert, først av økonomiske og senere av politiske grunner. Den desentraliserte, vernepliktige hæren bygde hele tiden videre på militsorganisasjonen fra 1600-tallet. Regionale ekserserplasser ble videre utbygget, mens garnisonsbyene ble skole- og administrasjonssentra. De tradisjonelle garnisonsbyene har fortsatt som skole og administrasjonssentra på 1900-tallet, mens man i Nord-Norge har etablert garnisonskommuner med sterke militære anlegg og avdelinger.

Den nordiske definisjonen på garnisonsbyen forutsetter en stor stående styrke med dominerende innvirkning på byens liv. Ingen norske byer etter 1814 faller inn under en slik definisjon. Det er det bare 1700-tallets garnisonsbyer i Norge som gjør, og i de neste kapitlene tar jeg for meg noen sivil-militære forhold som bidro til å skape endringer i byenes økonomiske og sosiale strukturer.

Spenningsfeltet mellom militære og sivile

Garnisonsbyene i Norge på 1700-tallet var en kombinasjon av kjøpstad og festningsby. Borgerskapet og soldatene levde side om side, men innenfor hver sine sosiale, økonomiske og juridiske rammer. Konfliktene som oppsto kunne utspille seg mellom enkeltmennesker eller mellom sivile og militære etater. Jeg vil vise to eksempler som tydeliggjør hvor varierende og sammensatt konfliktområdet var. Stridighetene kunne skyldes personlige motsetningsforhold, økonomiske gevinster eller kompetansestrid mellom jurisdiksjonene og etatene.

Konflikter mellom garnisonsbyens jurisdiksjoner

Mine Herrer! De behager at vogte Dem. Jeg maae tilstaae Kunsten stiger, naar mand nu ogsaa vil probere paa at tage Tron Møllers Boe under Millitair behandling, paa ingen anden grund, end at han, som ellers blot Strandsider, har paataget sig at beopagte Vandværket paa

Festningen, og derfor haft Løn af den Millitaire Hond. Han havde ogsaa vis staaende Løn af Christiania Bye, fordi han tillige var Vand Inspecteur i Christiania. Hans Boe henhører derfor ligesaa lidet under den Millitaire Skifte Ret, som under Magistraten i Christiania. Som boende paa Hovedtangen under Aggers Jurisdiction, hører og didhen, hans Skifte.¹³

Sitatet er hentet fra et brev fra en sorenskriver i nabodistriktet til byen, og det viser problemene med grensene mellom sivil og militær jurisdiksjon. Møller hadde vært brann- og vanninspektør på festningen og vanninspektør i byen. Han bodde ved festningen, men på et område som hørte til landdistriktet. Disse tre forholdene gjorde at Møller kunne regnes som hjemmehørende i tre jurisdiksjoner! Brevet illustrerer problemene som oppsto i en garnisonsby mellom administrative områder som var vevd i hverandre - mellom sivil og militær jurisdiksjon, og sivile administrasjoner imellom.

Skifteforhandlingene varte i to og et halvt år. Korrespondansen viser at både militære og sivile administrasjoner gikk inn i boet og holdt auksjon. Skifteomkostningene kom på hele 135 riksdaler! Det er lett å forstå at det oppsto uenighet mellom administrasjonene når det var så innbringende å holde skifte. Det var kanskje noe i det sorenskriveren skrev i et av sine mange brev i saken, at den militære skiftekommisjon bare viste så stor interesse for dødsboet fordi det var så stort salær å hente der. Hadde derimot avdøde i levende live gjort en forbrytelse, ville de militære sagt at han var sivil.

Ble konfliktene tilspisset mellom sivil og militær jurisdiksjon, skulle sakene sendes til Danske kanselli i København som hadde ansvar for å behandle saker som gjaldt rettsvesenet. Skiftet etter Møller ble sendt dit, og skiftesaken gikk i favør av militæret. Saken er et eksempel på konfliktene mellom militær og sivil administrasjon, men også på at tvistesaker gikk rett til øverste hold i administrasjonen. Tvister mellom sivile og militære gikk generelt høyt opp i rettshierarkiet fordi klageinstansen for jurisdiksjonene var det Danske kanselli hvor det skulle sitte uhildede personer.

Grensene som var trukket opp mellom saker som hørte inn under henholdsvis militærrett og sivilrett var ikke skarpe og det førte til mange konflikter. Grensesettingen mellom sivile og militære jurisdiksjoner var problematisk, og konfliktene varte ved til langt inn på 1800-tallet da moderniseringsprosessen i militæret førte til ny straffelovgivning .

Konflikt mellom like menn

Den stadige kampen mellom sivile og militære ga seg utslag i nye bestemmelser, særlige privilegier og revidering av tidligere ordninger.¹⁴ Kongebrev tar ofte utgangspunkt direkte i forhold det har kommet søknad eller forespørsel om. Forberedende sakspapirer viser ofte en løpende diskusjon på ulike nivåer i statsapparatet over lang tid.

I 1749 kom det en forordning som skulle sørge for at det ikke oppsto tvister mellom de sivile og militære jurisdiksjoner, «og sette rette Grændser mellem samme.» Den utfylte tidligere lover, forordninger og reskripter, og forordningen var et resultat av årelang rivalisering mellom sivile og militære etater. Konflikten var personifisert ved to av Norges fremste embetsmenn: Arnoldt, kommanderende general i Norge og Rappe, stiftamtman i Akershus.

Saksdokumentene viser at bakgrunnen for forordningen var uenighet om hvordan den norske hærordningen fra 1705 skulle tolkes. Flere kommisjoner hadde arbeidet med en ny landmilit for Norge i 1720- og 1730-årene, men det var konflikten mellom Arnoldt og Rappe i 1740-årene som var utslagsgivende for at forordningen kom i 1749.

Rappe hadde vært generalmajor og tjenestegjort som regiment-sjef frem til han ble stiftamtman i 1740. Fra å ha stått under Arnoldts kommando var Rappe blitt Arnoldts likemann i et sivilt-militært embete. Ifølge Arnoldt hadde Rappe, etter at han var blitt stiftbefalingsmann, vært uvillig innstilt mot den militære etat. Konflikten gikk så langt at Arnoldt sendte inn en klage i 22 punkter over den sivile øvrighet i alminnelighet, og stiftamtman Rappe i særdeleshet.

Som kongens fremste lovkyndige ble høyesterettsjustitiarius og generalprokurøren bedt om å vurdere saken. I følge deres erklæring var Arnolds beskyldninger grunnløse, men de la skylden for konflikten på byfogd Aagaard i Christiania som hadde gitt Arnoldt uriktige begreper om militær jurisdiksjon. Aagaard, som også var militær auditor, hadde satt Arnoldt opp mot Rappe som et ledd i en intrige.

Selv om juristene ikke fant skjellig grunn til å forfølge saken, fortsatte konflikten i Christiania. I 1747 kom Arnoldt med nok en klage på siviletaten og Rappe, og denne gangen ble det nedsatt en

kongelig kommisjon.¹⁵ Den skulle i stillhet undersøke saken, og det endte med at Arnoldt fikk medhold på flere punkter. Kommisjonen anbefalte at det kom en ny forordning som ryddet opp i alle uklarhetene. Danske kanselli støttet forslaget om en ny forordning for å regulere jurisdiksjonene slik at de kunne komme i aktivitet igjen. Det var ingen tvil om at denne langvarige tvisten hadde hemmet rettsutøvelsen i Christiania. Jurisdiksjonene måtte gjenomgås nøye, ikke bare av kanselliene, men også av Rentekammeret og Kirkekollegiet «Thi geistlige, verdslige og militaire blive herudi interesserede».

Generalen var en meget virksom mann. Han sendte raskt inn et forslag til Danske kanselli om hvordan jurisdiksjonene kunne deles. Forslaget ble sendt videre til de to fremste juridiske embetsmennene som konkluderte sin erklæring med at Arnoldt fremdeles hadde uriktige begreper om militærets jurisdiksjon. Kommisssærene mente at det var viktig å få et uniformt lovverk i begge rikene, og de foreslo derfor at generalprokurøren skulle befales å forfatte et forslag til en ny forordning.

Skillet mellom sivil og militær jurisdiksjon

Generalprokurøren var statens juridiske rådgiver, og han skulle se til at lovverket ikke var inkonsekvent eller hadde alvorlige mangler. At kongens fremste lovrådgiver hele tiden ble satt på saken, viser hvor innfløkt den var. Stiftamtmanden og det sivile embetsverket hadde sine støttespillere, mens Krigskanselliet sluttet opp om generalen og det militære. For at ingen forhold skulle bli oversett, måtte den som hadde best oversikt over lovverket vurde-re saken.

Generalprokurøren kom med et forslag der han gikk gjennom hvordan rettsadministrasjonen burde være for den utskrevne hæren, og hvilke saker som militære skulle svare for i krigs- eller sivilrett. Han avsluttet med at det var viktig å få samordnet lovene i Danmark-Norge. Hele denne saken hadde vist at dette var nødvendig, for «at den imellem Collegierne hidindtil foregangne meget skadelige Collision kunde hemmes.» Forslaget ble ordrett gjort om til forordningen av 1749.

Av viktige bestemmelser i forordningen kan det nevnes at det ble slått fast at der det var politirett, skulle alle, av alle stender, stå til rette ved forhør og dom. Ved rettstvister skulle kompanisjefen

og fogden megle mellom partene for å unngå tretter og spare omkostninger. Alle saker som ikke vedkom krigstjenesten, var å forstå som sivile saker. Liv- og æressaker var militære tjenestesaker, fordi avstraffelsen i slike saker bestemte om soldaten kunne fortsette i tjenesten eller ikke.

Det var ingen som direkte tapte i striden mellom sivil- og militæretaten ved Arnoldt og Rappe i 1740-årene. Forordningen var et opprydningsarbeid, og en samordning av sivil og militær rett. Men selv etter dette opprydningsarbeidet kom det presiserende reskripter i månedene etterpå, og i 1750 fikk generalprokurør Lüxdorph befaling om å lage en oversikt over all rett og jurisdiksjon i begge rikene. Selv om det ble satset store ressurser på prosjektet, ble det eneste resultatet en beskrivelse av Hoffretten i København.¹⁶ Kanskje det kan tyde på at materien var vanskelig å håndtere?

Striden fikk ingen konsekvenser for Arnoldt. Han fortsatte som kommanderende general i Norge, og to måneder etter forordningen i 1749 ble han utnevnt til feltmarskalk. Rappe fikk heller ingen ubehageligheter av striden: Han byttet plass med overpresidenten i København i 1750. Det er mulig at dette ble gjort for å skille Arnoldt og Rappe, men skiftet betydde ingen degradering for Rappe.

Oppsummering

Ved inngangen til 1800-tallet var det fortsatt uklare grenser mellom jurisdiksjonene i garnisonsbyen Christiania. Det tyder på at det ikke kom til en varig avklaring mellom jurisdiksjonene på 1700-tallet, selv om den stadige kampen mellom sivile og militære ga seg utslag i nye bestemmelser, særlige privilegier og revidering av tidligere ordninger. Vi legger spesielt merke til at konflikter mellom sivile og militære administrasjoner, selv på lokalt plan, ble sendt til Danske kanselli i København som hadde ansvaret for rettsvesenet. Når det gjaldt rettslige spørsmål mellom sivile og militære var ikke veien lang fra lokale konflikter til kongens bord.

Konflikten mellom to av de øverste embetsmennene i Norge munnet ut i en ny forordning som søkte å ordne opp i gamle konflikter ved å skille jurisdiksjonene og tydeliggjøre ansvarsområdene. Det er interessant å se hvordan forholdet mellom de to generalene forandret seg da den ene ble stiftamtman. At Rappe

så fort identifiserte seg med den sivile etat, tyder på at vi har med en type embetsmenn å gjøre som først og fremst var *kongens* menn. Konfliktene fortalte mye om kompetansestrid mellom sivile og militære jurisdiksjoner, men også om forholdet mellom de høyeste embetsmennene i garnisons- og administrasjonsbyen Christiania. I enkelte sentralt oppnevnte kommisjoner fikk militærets syn gjennomslag, mens hos generalprokurøren ble lovene enhetlig vurdert for hele Danmark-Norge.

Gjennom disse to konfliktene fra 1749 og 1790 har jeg illustrert skjæringspunkter mellom sivile og militære administrasjoner. I det neste avsnittet skal vi se nærmere på et annet spenningsfelt i den sivil-militære byen: Militære fikk næringsrettigheter som krysset byborgernes. Hvilke følger fikk det?

Militæret som etableringsmulighet for håndverkere

De vervede soldatene ble primært rekruttert i byene, ofte blant håndverkssvenner. For å gjøre det attraktivt for folk å verve seg, fikk de vervede soldatene rettigheter til å drive håndverk utenfor laugene.

For kongen var det å gi næringsprivilegier til soldatene en måte å finansiere militæretaten på, og det bidro samtidig til å rekruttere fremfor alt håndverksfolk til militærtjenesten. Styresmaktene i Danmark-Norge forsøkte som i andre europeiske stater å finne svar på opprustningens problem: å skaffe soldater og ressurser til militæret uten å skade produksjonen i landet. Etter Den store nordiske krig gikk Danmark-Norge inn i en rolig periode, og styresmaktene ønsket et fleksibelt militærvesen som var for hånden hvis det ble krig, men som ellers ikke belastet statskassen så mye. Styresmaktene valgte å følge et mobiliseringsprinsipp som mange andre europeiske stater også benyttet. Dette innebar at vervede soldater ble midlertidig permittert store deler av året. De fikk en liten grunnlønn, men skulle hovedsakelig livnære seg med eget arbeide. De midlertidig permitterte soldatene ble kalt *frimenn* eller *frifolk*, og andelen av slike soldater i den vervede styrken vokste opp mot 50 prosent i andre halvdel av 1700-tallet.

Frimannsordningen var fleksibel, og prinsippet kunne tilpasses de enkelte vervede avdelingene. Fra et militært synspunkt kostet ordningen lite, og den fungerte optimalt etter mobiliseringsprinsippet om at det kun er bruk for soldater i krigstid. Frifolkene fikk permisjon fra tjenesten i perioder, og etter grunnopplæringen var de inne til repetisjoner i korte økter. Frifolkene skulle forsørge seg selv, og de arbeidet som dagleiere, håndverkere og tjenestefolk.

Styresmaktene legitimerte, systematiserte og utvidet de militære næringsrettighetene til nye avdelinger eller grupper av soldater utover på 1700-tallet. Dimitterte soldater fikk også næringsprivilegier, og etter Den store nordiske krig ble tusenvis av soldater dimittert. Styresmaktene ville stå overfor et stort fattigdomsproblem som staten selv hadde skapt dersom soldatene bare ble avskjediget. Kongen lønnet derfor de dimitterte soldatene med næringsprivilegier slik at de ikke ble det offentlige til byrde. Samtidig gjorde denne avlønningmåten det lettere å verve nye soldater.

Fra 1730 hadde soldater i tjeneste, frimenn og dimitterte soldater næringsprivilegier som gjorde at de kunne livnære seg av småhandel og håndverk. Det oppsto snart konflikter mellom håndverksmestrene og militæret. Håndverksmestrene klaget ofte over at læredrenger løp fra tjenesten før de var utlært, og ga seg i militær tjeneste

ikkun at de derved kan have Skjul at fuske paa deres Haandværk, Amtsmesterne ikke til ringe Indpas og Afbræk, da dog saadanne Fuskere hverken til Byen, eller anden Contribution svare,¹⁷

Militære hadde fått rettigheter som krysset byborgernes privilegier, og det var altså lavere lag i byene som var svært interessert i disse privilegiene. Konflikten som oppsto mellom sivile og militære i garnisonsbyene gjorde det nødvendig med en mer detaljert næringslovgivning. Etter hvert som hæren ble bygget ut, kom behovet for systematisering og legitimering av ordningen. De militæres rettigheter måtte formaliseres, og det er derfor vi kan finne så mange forordninger og reskripter om militærets næringsrett fra 1680-årene av.

Militære rettigheter manifisterer seg i lovverket

Etter hva jeg har kunnet finne, var det først i 1685 at det kom en spesifikk lovbestemmelse som hadde som mål å regulere militæres adgang til å livnære seg av håndverk utenfor laugene. Kristian 5.s norske lov av 1687 bestemte at offiserer og soldater som var i militærtjeneste, kunne etablere seg i hvilken by de ville. Selv om de drev med en mindre borgerlig næring, skulle de slippe byens skatter og verv, men måtte betale kongen toll, aksise og konsumpsjon av det de handlet med.¹⁸ Rettighetene som kongen ga, gikk med andre ord ut over borgerskapet og bysamfunnene, men ikke ut over kongens egne inntekter.

Etter Den store nordiske krig kom det på 1730-tallet flere regulerende bestemmelser. I 1740 var rammen laget som militære opererte innenfor til midten av 1800-tallet. Lovbestemmelsene forsøkte å regulere arbeidet de militære kunne gjøre slik at det ikke ødela for borgerskapet. Under lå det et ønske om at markedet skulle være så stort at både sivile og militære kunne få rom for sin virksomhet. De viktigste restriksjonene som ble lagt på arbeidet, var at de militære ikke fikk ha håndverkshjelp eller arbeide for sivile.

Militær karriere

Antallet håndverkssvenner steg på 1700-tallet. Det førte til at mange svenner måtte se i øynene at de aldri ville bli mestre. Derfor giftet de seg, flyttet fra mestrene og gjorde hjemmet om til arbeidssted. Den svenske historikeren Ernst Söderlund har i flere arbeider pekt på den sosiale forandringen som svennenes etablering av egne husholdninger innebar. Han betegner det som «en av de viktigaste och mest genomgripande förändringarna i hantverkarklassens sociala struktur under hela 1700-talet.»¹⁹ Svenske undersøkelser viser at bare mellom 10 og 25 prosent av svennene ble håndverksmestre.²⁰ Det er grunn til å tro at slike undersøkelser i Norge ville gitt lignende resultater.

Opp mot 90 prosent av svennene på 1700-tallet måtte altså se i øynene at de aldri ville bli mestre. Mange svenner vervet seg derfor fordi militærets privilegier ga soldatene gode muligheter til å etablere seg. Etter fjorten års tjeneste, eller på grunn av sykdom, kunne dimitterte soldater arbeide i sitt fag for alle i byen uten å ta borgerskap. Etter endt tjeneste kunne også soldatene ta mesterbrev uten å betale for det.

Militærets innvirkning på laugsvesenet

Samtidig som militæret ble bygget ut og soldatene fikk næringsrettigheter av militær-økonomiske årsaker, regulerte den eneveldige kongen laugenes vedtekter. Kongen opphevet alle laugsartiklene i Danmark-Norge i 1681 og kom med nye bestemmelser om forholdet mellom mestre, svenner og drenger. Målet var å bryte håndverksmestrenes sterke samhold og bringe laugene inn under offentlig kontroll. Laugenes forhold ble altså regulert og underlagt offentlig kontroll, samtidig som soldatene fikk lovfestet adgang til småhandel og håndverk. Laugsvesenets arkaiske struktur ble et hinder for de økonomiske og sosiale endringene som kom på 1700-tallet. Laugsinstitusjonen ble en snever standskorporasjon, og under den utviklet det seg et proletariat som var avskåret adgangen til å komme inn i regelmessig arbeid. Deler av dette proletariatet, som besto av håndverkssvenner, fant altså en karrieremulighet i det militære. Det var likevel ikke for å vanskeliggjøre laugenes situasjon at soldatene fikk privilegier, men for å finansiere kostbare deler av militæretaten.

Privilegiene skapte spenninger i forholdet mellom sivile og militære, fremfor alt i garnisonsbyene der innslaget av militære var særlig stort. Hvordan forsvarte håndverksmestrene seg mot håndverkssvennene i uniform? I det neste avsnittet vil jeg først skissere det militære rettssystemet, og deretter se på hvordan næringskonfliktene ble behandlet i sivil-militære rettsinstanser.

Militær og sivil rett og rettspraksis

Det militære rettssystem er et europeisk fenomen, og en av de spesielle rettsinstansene i tidlig moderne tid, 1500–1800. Som fyrsternes menn fikk soldatene i Europa egen rettsforfatning og eget rettsliv. Denne retten ble styrket etter at leiehærene utviklet seg til en stående statshær på 1600-tallet. Gjennom sin egen jurisdiksjon fikk de militære en særegen rettslig status i samfunnet med egne straffelover og rettergang. Prinsippet var at soldatene bare stod til ansvar overfor krigsherren, og at hæren var sin egen dommer. Ikke bare militæret hadde en slik selvstendig rettslig stilling. Av andre typer særretter kan nevnes generalforstamt-, bergamt- og geistlig rett.

Det militære rettsapparatet i Norge

Krigsartiklene som ble utarbeidet i Norden fra 1500 til 1800 bygget i stor grad på eldre tyske krigslover. Krigsartiklene for Sverige fra 1621 og Danmark-Norge fra 1625 hadde den Brandenburgske krigsrett som forbilde. Den tyske innflytelse gjorde seg generelt gjeldende i hærene i Norden. Lover og reglementer ble utgitt på tysk, og kommandospråket var tysk til inn i andre halvdel av 1700-tallet.

Samtidig som hærene i Norden ble rustet opp, ble også krigsartiklene endret. Kristian 5.s krigsartikler og krigsrettsinstruks ble utstedt i 1683. Denne loven ble *hovedloven* for den militære rettspleien i Norge til langt inn på 1800-tallet. Grunnloven i 1814 bestemte at det skulle utarbeides en ny sivil og militær lovbok, men først i 1866 kom det en ny militær straffelov som avløste loven fra 1683.

Kristian 5.s krigsartikler og krigsrettsinstruks kan forstås som et ledd i kongens arbeide for en kodifikasjon av den danske og norske lovgivningen. Det arbeidet ga seg utslag i Kristian 5.s danske lov av 1683 og norske lov av 1687. Denne militærloven kan knyttes opp mot den store militære opprustningen som ble satt i gang etter eneveldets innføring, og behovet for en ens lovgivning for hele hæren i Danmark-Norge. Vi kan se av den tidligere lovgivningen at militærlovene ofte ble til i ufredstider da det var ekstra viktig å ha militær justis. Det var altså i 1680-årene vi fikk hovedlover som både det sivile og militære rettsapparatet bygget på gjennom hele 1700-tallet og langt inn på 1800-tallet.

Striden mellom sivile og militære jurisdiksjoner førte til at jurisdiksjongrensene til stadighet ble endret. I tillegg til hovedloven kom forordninger, reskripter, resolusjoner, parolbefalinger og lignende som til dels ble supplement til, og dels betydde en endring av gjeldende bestemmelser. Det som ikke var omhandlet i loven ble avgjort etter skikk og bruk i felten, altså sedvanerett.

Alle militære avdelinger hadde sitt eget rettsapparat. I en garnisonsby kunne det derfor være både en garnisonsrett og en regimentsrett dersom regimentets ledelse var stasjonert i byen. Hvis soldater av et regiment var kommandert til tjeneste i en annen garnison enn der regimentets ledelse hadde kvarter, skulle soldatene dømmes av garnisonsretten der de var stasjonert. Dom-

merne skulle være fra tiltaltes kompani/regiment, og det var et viktig militært prinsipp at anklagede skulle dømmes og eventuelt straffes av sine kolleger.

Militærprosessen har, så langt vi vet, utviklet seg på samme måte i de fleste europeiske stater. Militærretten gikk fra å være muntlig og offentlig til å bli skriftlig og hemmelig. Om selve prosessmåten inneholder krigsartiklene lite, og det tyder på at eldre tysk rettergangsmåte var i bruk. Den klassevise voteringen ble for eksempel først innført i den brandenburgske krigsrett.

Bøter eller kroppsstraff

I krigsartiklene, forordningene og i andre lovbestemmelser var det ofte fastsatt bestemte straffer for de forskjellige forbrytelsene. Mange ganger var det likevel valgfrihet, særlig når det gjaldt antall ganger spissrotløp, størrelsen på bøter og festningsoppholds varighet. Spesielt gjaldt valgfriheten ved mindre forseelser. Krigsrettene skulle selv bestemme når spissrot og arrest skulle brukes fordi det ikke lot seg gjøre å betegne alle de små forseelsene med bestemte straffer.

Krigsrettsinstruksen 1683 delte forseelsene inn etter pengestraffer, alminnelige straffer på kroppen, harde legemsstraffer, straffer på livet og æresstraffer. I tidlig moderne tid var soldatenes liv, ære, stilling og utstyr militære saker. Æres- og tjenestesaker angikk militæret fordi straffen i slike saker avgjorde om soldaten kunne fortsette i tjenesten, og *det* angikk militæretaten.

Tradisjonelt hadde militære blitt straffet på kroppen. De sivile domstolene hadde likevel i første halvdel av 1700-tallet åpnet for at soldatene kunne betale bøter istedet. I de sivile rettsinstansene fikk derfor militære i en del sivile saker valget mellom å betale bot eller sone på kroppen i regimentet sitt. Kanskje det viktigste prinsippet som skilte sivil og militær rett, var at soldatene skulle straffes på kroppen og ikke kunne betale seg fri med bøter. Kroppsstraff virket preventivt, og det var viktig for å holde god disiplin. Det økonomiske aspektet spilte nok også inn. Soldatene hadde generelt lite penger, og det ville fort bli misnøye og store skiller blant soldatene hvis de med penger fikk særbehandling.

Bøter kontra kroppstraff var et viktig skille mellom militær og sivil straffetenkning. Militæret var et eget samfunn med egne

regler og normer. For militære var det ærekrenkende å sitte på tukthus i motsetning til festningsarbeid. For sivile var kroppsstraff ærekrenkende, men ikke for soldatene. Bak disse store forskjellene ser vi hvordan hæren ble bygget opp med mange særprivilegier, og hvordan militæret fikk en annerledes struktur og disiplinering enn det sivile samfunnet.

Rettsapparatene i garnisonsbyene

Militæret kunne ha flere justisadministrasjoner i samme by samtidig. I Christiania, som jeg har undersøkt, var det i tillegg til garnisonsretten to regimentsretter i byen. Vi har altså tre militære jurisdiksjoner i Christiania i andre halvdel av 1700-tallet.

De som hørte inn under militær jurisdiksjon i garnisonsbyen, var stort sett de samme som mer eller mindre var underlagt militær kommando. Det var ikke bare de tjenestegjørende militære som sto under militær rettshåndhevelse og domsmyndighet, men også halvmilitære og sivile som frivillig eller ufrivillig sto under militær ledelse, eller var i militær varetekt på festningen.

De militære måtte også forholde seg til politiretten i garnisonsbyen som var en sivil-militær rettsinstans der blant andre kommandanten satt som dommer. Politimesteren, politibetjentene og politiretten hadde spesielt ansvar for saker som angikk ro, orden, byprivilegier og næringsprivilegier. Ved politivesenets opprettelse fikk byborgerne et bedre og mer effektivt organ til å etterse at privilegiene ble overholdt. Militære var pliktige til å møte for politiretten. De måtte vitne, og var de tiltalt kunne de dømmes av retten, så sant ikke saken angikk soldatenes liv, ære eller militærtjeneste. I så fall skulle saken stevnes for garnisonsretten.

Rettspraksis

Soldatene kom i mange konflikter, og rettspraksis i politi- og garnisonsretten viste klare forskjeller i hvordan rettsapparatene behandlet konfliktene. Garnisonsretten fulgte lovene som sa at det skulle arbeides for forlik for å unngå unødig trette og spare utgifter. Politiretten statuerte eksempler overfor de fremmelige soldatene som gikk lengre enn privilegiene tilsa. Noen av rettssakene var også et resultat av kompetansesstrid mellom politiretten og militæret. Det skjedde en holdningsendring i politiretten i begyn-

nelsen av 1770-årene. Politiretten gikk fra å følge bestemmelsene ordrett til å vurdere hva som var *rimelig*. Flere slapp derfor med advarsler eller ble frifunnet.

Det kan settes i sammenheng med en generell oppmykning av rettsbestemmelsene og skepsis til streng tolkning av gamle lover. Konfliktene som oppsto kunne utspille seg mellom enkeltmennesker, eller mellom sivile og militære etater. Stridighetene kunne skyldes personlige motsetningsforhold, kamp om økonomiske gevinster eller kompetansestrid jurisdiksjonene og etatene imellom. Konfliktene ble dempet et stykke inn på 1800-tallet, da militærvesenet gjennomgikk omstruktureringer og næringsreguleringene ble opphevet.

En stikkprøve viste at tre firedeler av sakene som kom opp til forhør i garnisonsretten, ble avsluttet der uten dom. I en firedel av sakene hvor det falt dom, ble de tiltalte idømt strenge kroppsstraffer for klare tjenesteforseelser. Ut fra stikkprøven kan det se ut som om de tiltalte i stor grad fikk advarsler i militære tjenestesaker, og at garnisonsretten opptrådte som konfliktløser og megler i saker som sivile eller andre soldater hadde stevnet inn.

På grunn av representativitets- og kildeproblemer er det mulig at vi gjør en feil hvis vi tolker tallene dithen at flertallet av vaktforsømmelser, oppsetsighet, ærekrenkelses, voldssaker og tyverisaker ble henlagt eller oppgjort i minnelighet. Samtidig vil jeg ikke se bort fra at garnisonsretten la andre vurderinger til grunn for avgjørelsene enn at soldatene skulle straffes for alle forseelsene de gjorde. At det ble avsagt dom i såpass få saker, kan tyde på at det militære rettsapparatet hadde en viktig funksjon som megler- og kontrollinstans. Flere forskere har i de siste årene vektlagt tinget som en sosial arena som var med på å opprettholde lokalsamfunnets sosiale likevekt ved å la sakene munne ut i en konfliktoppløsning, og ikke i en seirende og en tapende part. Det begrensede materialet som til nå er undersøkt er et tynt grunnlag for å si noe generelt om militæretatens juridiske tenkemåte. Det er imidlertid ikke usannsynlig at militærretten som en særdomstol *kan* ha hatt en egenartet rettspraksis. Militæret beholdt sitt klasseindelte domstolsapparat langt inn på 1800-tallet, mens det sivile rettsvesenet ble stadig sterkere preget av statlig kontroll og juridisk ekspertise.

Militærretten bygget altså i utgangspunktet på krigsherrens

kommandomyndighet og befalingsrett over soldatene. Befalingsmannen avgjorde selv om loven var overtrådd, og den tiltalte måtte underkaste seg dommen som enhver annen befaling.

Soldatenes krav på beskyttelse mot vilkårlige inngrep ble erkjent i tidlig moderne tid. Rettspleien fikk en ordnet rettergangs-måte, og anklage- og domsmyndighet ble splittet i to forskjellige organ. Det var likevel et meget svakt skille mellom institusjonenes administrative og dømmende kompetanse. Kommandomyndigheten ble fortsatt oppfattet som straffe-myndighetens egentlige innehaver, og til dette syn hører forståelsen av at krigsmannen først var soldat, så borger.

Militærvesenet var på mange måter et samfunn i samfunnet med egne skoler, kirker, fengsler, antrekk, staffemetoder, rettsvesen og rettigheter. Militæret fungerte på mange måter som et pengeløst samfunn. I stedet for lønn fikk soldatene rettigheter til å livnære seg, og i stedet for å betale bøter skulle de straffes på kroppen, eller de slapp straff slik det skjedde for leiermål.

I den moderne militærprosessen var ikke de militære domstolene underlagt kommandomyndigheten på samme måte som før, men handlet som de sivile domstolene i kraft av den fullmakt de fikk av Grunnloven 1814. Det nye utgangspunktet førte til en begrensning av den militære jurisdiksjon, og at militæret fulgte grunnsetningene i den sivile straffeprosess.

Sammenfatning

I denne artikkelen har vi i grove trekk sett på hvordan garnisonsbyene og hæren har utviklet seg i Norge fra 1600 og fram til vårt eget hundreår. La oss med en gang slå fast at helt siden begynnelsen på 1600-tallet har den utskrevne hæren vært hovedgrunnlaget for forsvaret i Norge. Den utskrevne hæren har hele tiden hatt basis i lokalsamfunnene med hensyn til rekruttering, opplæring og øvelser. Denne bondehæren ble utvidet og bedre organisert på 1700-tallet. Forholdene lå derfor godt til rette i Norge når Europa etter den franske revolusjon bygget ut vernepliktshærer. På 1800-tallet ble hæren først av økonomiske, senere av politiske grunner ikke videre utbygd, men ombygd. Etter 1945 har hæren vært preget av etableringen og senere utbyggingen av Nord-Norge som militært hovedsatsningsområde.

Garnisonsbyene i Norge har spilt en underordnet, men til tider viktig militær rolle. De norske garnisonsbyene ble bygget på 1600-tallet, og garnisonsbyenes festningsverk og mannskapsstyrke ble rustet opp etter europeisk mønster. På 1700-tallet hadde garnisonsbyene militærstrategisk betydning, og festningsverkene og den stående hæren ble opprettholdt. Festningene ble lagt ned som forsvarsanlegg etter unionen med Sverige, og garnisonsstyrken ble sterkt redusert. Byene fikk betydning som skole- og administrasjonssentra i militæret; og det er den rollen de gamle garnisonsbyene også har i dag.

Garnisonsbyene som spenningsfelt

Samlivet mellom sivil og militær var ikke uten problem. Konfliktene som oppsto kunne utspille seg mellom enkeltmennesker, eller mellom sivile og militære etater. Stridighetene kunne skyldes personlige motsetningsforhold, kamp om økonomiske gevinster eller kompetansestrid jurisdiksjonene og etatene imellom. Konfliktene ble dempet et stykke inn på 1800-tallet, da militærvesenet generelt og garnisonsbyene spesielt, gjennomgikk omstruktureringer.

Lovgivningen ga vervede soldater mulighet til å arbeide som håndverkere i Norge på 1700-tallet. Men de militære næringsrettighetene brøt med borgerskapets tradisjonelle monopol på handel og håndverk, og spesielt gikk det ut over håndverkernes næringsrettigheter. Det oppsto spenninger mellom de militære og sivile næringsprivilegiene, og de varte ved gjennom hele 1700-tallet.

Rettspraksis i politi- og garnisonsretten viste klare forskjeller i hvordan rettsapparatene behandlet konfliktene. Garnisonsretten arbeidet for forlik, og fulgte lovene som sa at det skulle arbeides for forlik for å unngå unødig trette og spare utgifter. Politiretten statuerte eksempler overfor de fremmelige provisorene som gikk lengre enn privilegiene tilsa. Noen av rettsakene var også et resultat av kompetansestrid mellom politiretten og militæret. Etter hvert ble soldatene en innarbeidet del av håndverksmiljøet i byen, og i tillegg skjedde det en holdningsendring i politiretten i begynnelsen av 1770-årene. Politiretten gikk fra å følge næringsreguleringene ordrett til å vurdere hva som var *rimelig*. Flere slapp derfor med advarsler eller ble frifunnet. Utviklingen i politiretten kan settes i sammenheng med en generell oppmykning av næringsrettsbestemmelsene og skepsis til laugenes strenge tolkning av gamle bestemmelser.

Militærets økonomiske og sosiale betydning i garnisonsbyene

Staten organiserte, rekrutterte og finansierte den vervede hæren på 1700-tallet ved å gi militære avdelinger særprivilegier som skattefritak, straffefritak og næringsrett. De vervede soldatene i garnisonsbyene kunne fra gammelt av gjøre håndverk for hverandre. Men etter som militæret ble bygget ut i garnisonsbyene med tusenvis av soldater under Kristian 5. og Frederik 4., ble soldatenes innpass i bynæringene stadig mer merkbart for de privilegerte byborgerne. Fra 1680 til 1730 regulerte kongen soldatenes adgang til næringslivet med lover og påbud, men tendensen var klar: De vervede soldatene fikk flere og større næringsrettigheter.

Militærets næringsrettigheter var en døråpner til næringslivet for mange håndverkssvenner. Brorparten av svennene hadde ikke den kapital, familie, ektefelle eller de forbindelsene som krevdes for å komme inn i laugene. De ble håndverksarbeidere, og etablerte seg med kone og barn i eget hushold. Disse gifte svennene i uniform skapte seg et eget ståsted på siden av og i konkurranse med laugene. Laugene gjorde at svenner med små muligheter til å bli mestre så militæret som en sjanse til å få arbeide selvstendig. Håndverkssvennene lot seg verve for å kunne arbeide selvstendig, og for å slippe byens skatter og avgifter. Håndverkerne som ble soldater etablerte seg og arbeidet som selvstendige håndverkere. De drev en form for *mangesyleri i byen*, og vekslet mellom arbeid-soppdrag, arbeid for markedssalg og lønnsarbeid hos mestre som hadde behov for arbeidshjelp.

Vi kan slå fast at militæret ga rom for karrieremulighet og sosial mobilitet. Det var mange som fikk mulighet til å etablere seg på egen hånd gjennom de militære næringsrettighetene. Den militære tilknytningen ga svennene trygghet, selvsikkerhet og mulighet til å arbeide for sine interesser. Med militæretaten i ryggen hadde håndverkssvennene en solid støttespiller.

At statsmakten grep inn i næringslivet var fundert i samtidens økonomiske tenkning. 1600- og 1700-tallet blir regnet til den merkantilistiske perioden i europeisk økonomisk historie. Det var styresmaktens oppgave å regulere de praktisk-politiske tiltakene til allmennhetens beste. Samfunnshierarkiet skulle beholdes, men det var det *allmenne beste* som skulle legges til grunn. Statens ledende rolle var grunnleggende, og alle enkeltinteresser ble forkastet hvis de motarbeidet samfunnet som helhet.

Sosial strukturendring er ofte knyttet til maktkamp. Konfliktene som oppsto i grenselandet mellom de sivile og militære næringsrettighetene, ble en konflikt mellom militæret og byborgerne, eller mellom svennene og mestrene. Jeg vil hevde at en av de viktigste årsakene til at vi fikk en liberal næringslovgivning var at kongen gjennom militærvæsenet så at byborgernes særprivilegier ble for snevre og hemmende for næringslivet. Vi kan si at rettighetene som militæret fikk begynte som en liten rift i byborgernes særretter, men ble til en flenge som gjorde at ordningen med borgerskapets særrettigheter revnet helt. Militæret representerte den moderne staten, mens de privilegerte håndverksmestrene, og spesielt laugene, representerte en gammel organisasjonsform som ikke passet den eneveldige kongen.

Vi kan sammenfatte utviklingen i tre faser. I den første fasen fra 1680 til 1730 førte statsmaktens ønske om et sterkt militære til store utgifter. For å spare statskassen fikk soldatene næringsprivilegier som brøt næringsmonopolet til borgerskapet. I den andre fasen oppsto det konflikter med borgerskapet, men denne måten å finansiere militæret på ble legitimert og utvidet av kongen på 1700-tallet. Den tredje fasen begynte i andre halvdel av 1700-tallet da den økonomiske politikken ble endret. Hensynet til militæret var sterkt medvirkende til at det ble ført en liberal næringspolitikk på 1800-tallet, og at laugene etterhvert ble opphevet.

Noter

- ¹ Olav Wicken (red.): "Den norske garnisonsbyen", *Forsvarsstudier 1/1991*, Terje H.Holm og Tom Kristiansen (red.): "Bidrag til garnisonsbyenes historie", *Forsvarsmuseets småskrift nr. 11*, Oslo 1993, Terje H. Holm (red.): *Rapport fra garnisonsbyseminaret i Norge 18.–20. mai 1993*, Forsvarsmuseet Oslo 1994. Se forøvrig oversikt over publikasjonene i begynnelsen av denne boken.
- ² F. eks. C. O. E. Arbo: *Tjenestedygtighetsforholdene i de 3 skandinaviske riger (1885)*, L. Chr. Dahll: *Artilleriet i Norge indtil begyndelsen av indeværende århundrede (1888)*, C.J.Vogt: *En historisk Beretning om Norges Krigsvæsen og den Norske Arme (1860)* og flere prisbelønnede oppgaver.
- ³ Denne delen av artikkelen bygger på min hovedfagsoppgave. Mads Ramstad: *Soldat og håndverker. Spenninger mellom militære og sivile næringsrettheter i garnisonsbyene på 1700-tallet*, Tingbokprosjektet, Oslo 1996.
- ⁴ Hans Paus: *Gamle Kongelige Forordninger og Privilegier, Udgivne for Kongeriget Norge*, København 1751.
- ⁵ Norske Rigs-Registrarer (NRR), femte bind: 416f.
- ⁶ NRR V 602ff.
- ⁷ Legdsystemet ble i prinsippet stående til 1863. Behovet for en skattereform meldte seg etter kort tid, og etter knappe femti år i 1665–70 kom det en ny utligningsmåte etter skyldsetting i en skattematrikkel.
- ⁸ Andreas Holmsen: *Gård, skatt og matrikkel*, Universitetsforlaget 1979.
- ⁹ Vilhelm Haffner: *Innstillinger og betenkninger fra kongelige og parlamentariske kommisjoner, departementale komiteer m.m. 1814–1924*, Oslo 1925.
- ¹⁰ Se Terje H.Holm og Tom Kristiansens artikler om politikk og garnisoner i garnisonsprosjektet; Terje H.Holm: *Ekserserplassene – en form for garnisonsby*, i Olav Wicken: "Den norske garnisonsbyen", *Forsvarsstudier 1/1991*, Terje H.Holm og Tom Kristiansen: "Politikk og garnisoner", i Terje H. Holm og Tom Kristiansen: "Bidrag til garnisonsbyenes historie", *Forsvarsmuseets småskrift nr. 11*, Oslo 1993, Terje H. Holm og Tom Kristiansen: "Politikk og garnisoner. Den norske garnisonsbyen i et militærhistorisk perspektiv", i Historiallinen Osakunta: *Historiallinen arkisto 104*, Helsinki 1994.
- ¹¹ F.eks. oberst Grüner i *Beretninger om Norges befæstninger*, Christiania 1902.
- ¹² Se Ronald Nygård: "Den norske garnisonsstaden" i Gunnar Artéus & Kari Selen: *Den nordiska garnisonsstaden*, Helsinki 1988, Ronald Nygård: "Militæranlegg og lokalsamfunn i Troms" og "En moderne garnisonsby blir til" i Olav Wicken: "Den norske garnisonsbyen", *Forsvarsstudier 1/1991*, Ronald Nygård: "De militæres innvirkning på det sosiale, kulturelle og politiske miljø i moderne norske garnisonskommuner" i Terje H.Holm og Tom Kristiansen: "Bidrag til garnisonsbyenes historie" *Forsvarsmuseets småskrift nr. 11*, Oslo 1993.
- ¹³ RA, Festninger til -1940, Skriv angående justisvesenet nr. 43, 8. februar 1789.
- ¹⁴ Avsnittet bygger på saksdokumentene til forordningen av 7. mars 1749 i RA, Danske kanselli, norske innlegg, 1 pkt 1749, jan–juni, Landetaten, Oppført utan kontorsamheng nr 130 (1738–48) og RA, Statthaldaren, skåpsaker 1, skåp 11, pakke 40.

- ¹⁵ Kommissjonen ble nedsatt 13. desember 1747 med general Numsen og overpresident Benzon i København, tidligere stiftamtmand i Akershus.
- ¹⁶ Reskript 6. november 1750, tre reskripter 12. mars 1751 og 6. august 1751.
- ¹⁷ Bergens byprivilegier 1. mai 1700.
- ¹⁸ Kristian 5.s norske lov 15. april 1687, 9. kapittel 4. bok 1. artikkel.
- ¹⁹ Ernst Söderlund: *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*, Stockholm 1943: 276ff.
- ²⁰ Lars Edgren: *Lärning Gesäll Mästare Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987: 174, Ann Hörsell: *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750-1850*, Uppsala 1983: 139, Bror-Erik Ohlsson: *Eskilstuna Fristad. Fristadsinrättningen i Eskilstuna före sammanslagningen med den gamla staden 1771–1833*, Eskilstuna 1971:66f.

Staden och det militära

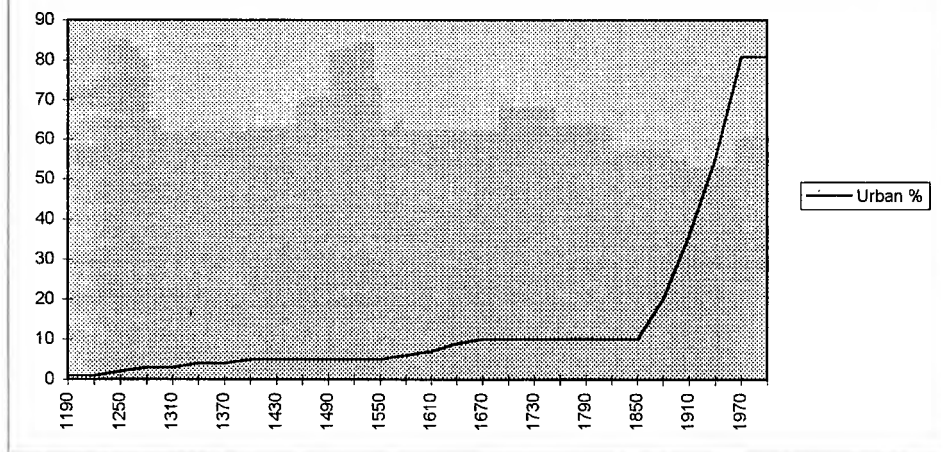
Garnisoner och urbanisering i svensk historia

Det långa perspektivet

Efter åttahundra år av stiltje började Europas folkmängd åter öka under 1000- och 1100-talen. Samtidigt göts nytt liv i stadsväsendet. Europa vaknade. Expansionen berörde även norra Europa och Östersjöområdet, där Hansan växte fram som en mäktig handelsorganisation. Det var också vid denna tid som det svenska och nordiska stadsväsendet, gynnat av bland annat tilltagande östersjöhandel, började ta form. Men stadsborna utgjorde länge blott en obetydlig del av totalbefolkningen. Det kom att dröja en bra bit in på 1900-talet innan Sverige blev urbant på allvar. Först under efterkrigstid har vi fått generationer som till övervägande del är födda i stad, uppvuxna i stad och genomgående lever sina liv i urbana miljöer. Den långa vägen från tidig medeltid till dagens högurbaniserade samhälle kan indelas i tre drygt sekellånga expansionsperioder, då städernas andel av rikets totalbefolkning märkbart ökat. Expansionsfaserna har dock alltid följts av minst lika långa perioder av stagnation eller stillastående. Urbaniseringsgraden – städerna i procent av rikets totalbefolkning – har periodvis förblivit intakt över mycket lång tid.

Den långsiktiga utvecklingen illustreras i diagram 1. Vi ser där en medeltida urban expansion, då urbaniseringsnivån höjdes från nästan ingenting till uppemot fem procent. Det är från denna tid våra äldsta ännu existerande svenska städer härrör. Ett femtiotal av de moderna svenska städerna har så gamla anor, bland dem Stockholm som anlades i mitten av 1200-talet. Inom de medeltida

Diagram 1: Sveriges urbaniseringsgrad 1190-1990

riksgränserna grundades ett trettiotal städer. Under svensk stormaktstid –1600-talet– följde ett nytt urbant uppsving. Denna gång steg urbaniseringsgraden från cirka fem till omkring tio procent. Stockholm ensam svarade för nästan halva ökningen, därtill kom ett trettiotal nygrundningar. Bakgrunden står naturligtvis att finna i Sveriges nya ställning som politisk stormakt i Europa. Därmed följde behov av en mer representativ huvudstad och ett allmänt rikare stadsväsende. Men det urbana utrymmet var fortfarande starkt begränsat. Sverige förblev länge ett övervägande agrart land och många av städerna var befolkningsmässigt relativt obetydliga.

Den moderna urbaniseringen sköt fart kring 1800-talets mitt och uppsvinget tycks i stort vara avslutat omkring 1970 vid en nivå runt 80 procent. Den moderna expansionen framstår som en avsevärt mer dramatisk och kraftfull process än någon av de tidigare. Äldre städer växte i många fall ordentligt samtidigt som nya städer och tätorter uppstod i en takt som saknar motstycke i historien. Bakom städernas låga befolkningsandelar i äldre tid döljer sig dock avsevärd ekonomisk betydelse och inte minst makt. Städerna, och framför allt de stora städerna, har varit och är maktens centrum.

Stadsnäringarna

Handel och hantverk utgör stadsbornas traditionella sysselsättning. I det äldre, privilegieomgärdade samhälle som bestod fram till 1800-talets mitt var handel och hantverk i princip exklusivt förbehållna städerna. Landsköp och sockenhantverk tolererades endast i begränsad skala. Städernas särställning upprätthölls genom ett system av lagar, privilegier, resolutioner och förordningar. Den strikta näringsregleringen var ett sätt för staten att skaffa sig inkomster, och stadsväsendet utgjorde därmed en viktig komponent i den dåtida regleringsekonomi. Städerna indelades i sin tur i bland annat uppstäder och stapelstäder, och endast de senare hade rätt till handel med utrikes orter. Stapelstäderna framstod därmed som de mest betydelsefulla, och det var eftersträvansvärt att få stapelrätt.

Handeln har alltid varit ett centralt näringsfång i städerna. Den har skapat rika kontakter med andra platser både inom och utom riket och dragit in betydande kapitalmängder till städerna. Sysselsättningsmässigt har dock handeln sällan varit dominerande. Vid början av 1800-talet, när vi bättre kan följa de kvantitativa förhållandena, sysselsattes knappt tio procent av de arbetsföra männen i vuxen ålder inom varuhandel. Hantverket var vid denna tid klart större med ungefär en tredjedel av den manliga arbetsstyrkan. Marknaden för hantverkarnas produkter var dock ofta geografiskt relativt snäv och inriktad mot den egna orten med dess närmsta omland.

Vid sidan av handel och hantverk utgjorde den militära sektorn en väsentlig del av de förindustriella städernas arbetsmarknader. Under 1800-talets första decennier var 15–20 procent av de arbetsföra männen uppförda som officerare, manskap, vakter, militärhantverkare etc. Alla siffror här är genomsnittstal för de svenska städerna med betydande variationer mellan enskilda orter. I vissa fall – till exempel Karlskrona, Kristianstad, Marstrand, Vaxholm – kunde garnisonerna svara för 40–50 procent av den manliga sysselsättningen. Andra städer saknade helt militära inslag. Garnisonernas roll på den urbana arbetsmarknaden avtog dock genom hela 1800-talet. Vid seklets mitt hade andelen krympt till cirka tio procent och även absolut var antalet stadsmilitärer lägre än vid seklets början.

Andra större yrkesgrupper i de förindustriella städerna utgjorde det privata tjänstefolket, de svårbestämbara arbetskarlarna jämte de som var engagerade inom diverse serviceinrättningar. För kvinnorna var arbete i hemmen en mycket viktig utkomst. Sjöfarten sysselsatte generellt en rätt liten del av stadsborna, men var på vissa platser oerhört betydelsefull. Fisket kunde likaså i vissa fall framstå som en av de dominerande näringarna. Det framväxande manufakturväsendet nådde vid 1800-talets mitt upp till tio procent av den manliga arbetskåren. Samtidigt måste vi komma ihåg att de förindustriella städerna liksom riket i övrigt var agrart präglade. Jordbruk och boskapsskötsel drevs vid sidan av och ibland parallellt med borgerliga verksamheter.

Den moderna stad som började växa fram under 1800-talets senare årtionden har varit starkt industriellt präglad. Av de yrkesaktiva stadsborna sysselsattes länge 40–50 procent inom industrin, men efter 1960 har andelen varit lägre än så och även de absoluta talen har fallit tillbaka. Istället har tjänstesektorn tagit över som största näringsfång, och bland tjänsterna är det sjukvård och utbildning som framstått som de viktigaste och mest expansiva verksamheterna. Garnisonernas betydelse för städernas sysselsättning har fortsatt att avta, omkring 1900 var fem procent av stadsborna anställda inom försvarsmakten och 1970 blott ett par procent. Lokalt fortsatte dock den militära närvaron att i vissa fall betyda mycket, till exempel i städer som Karlskrona, Vaxholm och Boden med över 30 procent av befolkningen sysselsatt inom försvaret. Men 1900-talets mest dynamiska bransch har utgjorts av den starkt exportinriktade verkstadsindustrin.

Garnisonerna

Svensk krigs- och försvarsmakt var ända fram till 1900-talet huvudsakligen uppbyggd efter indelningsverkets principer, och därmed landsbygdsbaserad. Indelningsverket är mest känt efter att det reorganiserats av kung Karl XI, men vi har också ett äldre indelningsverk med rötter i 1500-tal och medeltid. Den indelta armén fick till stor del sin försörjning genom jordbruket. Det var bönderna som genom rusthåll, knekthåll (rotering) och båtsmanshåll hade att förse nationen med soldater. Från roteböndernas jordar avsöndrades de torp som soldater och båtsmän hade att

bruka och delvis leva av. Även befälet avlönades till väsentlig del via bostäder och räntor från anvisade hemman. Vid sidan härav fanns värvad trupp, bestående av yrkessoldater knutna till städernas garnisoner.

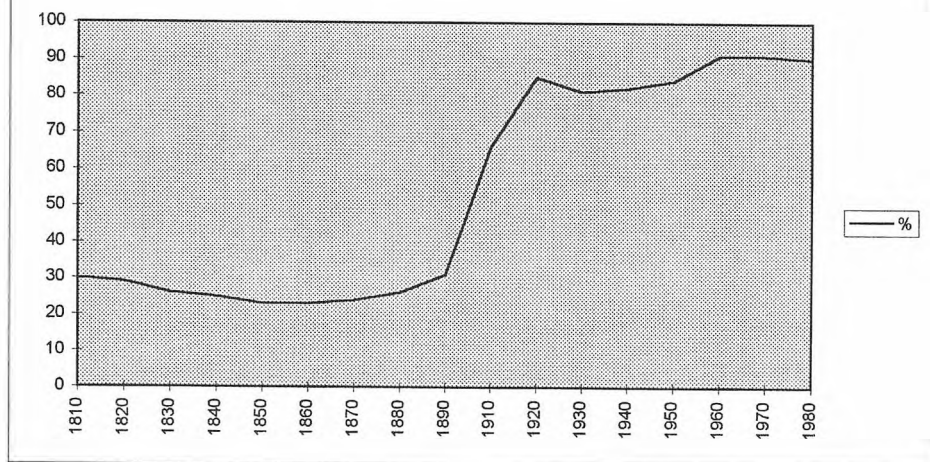
Borgar och befästa anläggningar utgjorde knutpunkterna i det medeltida krigsväsendet. Man brukar räkna med att det byggdes runt 300 befästa anläggningar i Sverige mellan 1100-talet och 1500-talet. Alla garnisoner var vid denna tid knutna till en borg. Vissa garnisoner återfanns i de fåtaliga städerna, men merparten på landsbygden. Stockholm hyste den överlägset viktigaste garnisonen. Dess uppgift var bl a att skydda staden, kontrollera borgerskapet och övervaka den livsviktiga handeln med Bergslagen och Mälardalen. Andra mer betydelsefulla garnisoner var förlagda till städerna: Kalmar, Jönköping, Uppsala, Nyköping, Vadstena, Västerås och Örebro. De var alla strategiskt utlagda som gränsfästen och/eller i knutpunkter längs centrala handelsvägar.

Under svensk stormaktstid växte en ny typ av garnisonsort fram, den tidigmoderna fästningsstaden. Borgarnas militära betydelse reducerades genom ny krigsteknik. Städerna skyddade sig nu bättre genom bastioner inbäddade i kraftiga jordvallar. Officerare och manskap flyttade samtidigt ut ur borgarna och inkvarterades hos stadens borgerskap. Nya villkor för relationerna mellan civilbefolkning och krigsmakt utvecklades därmed. Stockholm förblev den viktigaste garnisonen, även efter att de medeltida stadsmurarna rivits, och Vaxholm grundats i mitten av 1600-talet som ett nordligt militärt lås för huvudstaden.

Av stormaktstidens många stadsgrundningar var det få som utrustades med garnisoner, dvs militära enheter av minst bataljons storlek. Förutom Vaxholm även Vänersborg och Göteborg. Men allra viktigast var förstås Karlskrona, som grundades 1680 och blev rikets nya flottbas. I de från Danmark erövrade områdena fanns redan tidigare elva garnisonsorter: Helsingborg, Landskrona, Malmö, Kristianstad, Kristianopol, Halmstad, Varberg, Laholm, Kungälv, Marstrand samt Visby. Alla fortsatte till en början som garnisoner under sin nye härskare, även om Helsingborg rätt snart avrustades. Av äldre garnisoner kvarstod dessutom Kalmar och Jönköping, varför antalet garnisonsorter vid slutet av 1600-talet belöpte till som mest sjuutton.

Antalet garnisonsstäder förändrades därefter inte nämnvärt förrän vi kommer in på 1900-talet. Det landsbygdsbaserade indel-

Diagram 2: Städernas andel av militärväsendet

ningsverket fortsatte att utgöra basen i den militära organisationen. Garnisonerad trupp fanns i omkring fjorton städer vid början av 1800-talet. Mellan 25 och 30 procent av alla militärt sysselsatta var vid den tiden stadsbor (diagram 2). Majoriteten fanns alltså på landsbygden, men städernas andel är ändå påfallande hög jämfört med deras andel av totalbefolkningen. Den senare uppgick till runt tio procent.

Under ytan skedde samtidigt viktiga förändringar. Inkvarteringarna av soldater i borgarhemmen ersattes successivt med kasertering. Den tidigmoderna fästningsstaden omvandlades under 1800-talet till en kasernstad. Det kan ses som ett slags återtag till äldre förhållanden (borgstaden) om än i helt ny form. Villkoren för kontakterna mellan den militära sektorn och stadsborna kom samtidigt att på nytt omformas. Den fysiska miljön omgestaltades likaså, när många äldre befästningsverk revs i och med att de spelat ut sin militära roll.

Nya garnisoner sattes under 1800-talet upp i Helsingborg, Visby, Ystad, Karlsborg och Sollefteå parallellt med att de tidigare garnisonerna i Kalmar, Gävle, Karlstad, Varberg och Marstrand avvecklades. Antalet garnisonsstäder förblev därmed intakt. En

annan och kanske mer betydande förändring var tillkomsten år 1812 av beväringssystemet. Detta utgjorde en föregångare till den allmänna värnplikten, och det byggdes gradvis upp. År 1880 var beväringarna lika många som de indelta soldaterna, cirka 30 000. De värvade trupperna bestod vid samma tid av omkring 7 000 man, varav drygt halvparten fanns i Stockholm.

Värnpliktsarméer började nu växa fram över hela Europa. Men den svenska militära ordningen kunde reformeras först efter att grundskattefrågan lösts. För att få böndernas medverkan i ett försvar helt baserat på allmän värnplikt krävdes en avveckling av de på jorden vilande sk grundskatterna (räntan och tiondet). Erforderliga riksdagsbeslut togs efter mycken vanda i omgångar från slutet av 1800-talet. Det flerhundraåriga indelningsverket avskaffades definitivt tillsammans med beväringen och de värvade trupperna genom 1901 års härordning. Sverige skulle framgent försvaras av en stadskasernerad värnpliktsarmé. Militärmakten omlokaliserades därmed definitivt från land till stad. De gamla bygderegementena lämnade sina uråldriga övningshedar och förlades, liksom alla nyuppsatta förband, till stadsmiljöer.

Beslutet från 1901 resulterade i ett mycket omfattande investeringsprogram som det tog decennier att genomföra. En veritabel dragkamp utbröt på många håll med motbud och överbud, för att få de nya förbanden till just sin stad. Stora förhoppningar om en lysande framtid för den egna orten knöts till etablerandet av nya regementen. Och många hörsammades. Antalet garnisonsstäder mer än fördubblades och uppgick till drygt trettio i början av 1920-talet. En tredjedel av de dåvarande städerna kom att hysa större militära enheter.

Redan 1892 års härordning stakade ut vägen mot ett stadsbaserat försvar. Nya specialförband kasernerades då i städerna tillsammans med artilleri, kavalleri och flotta. Städernas andel av militärväsendet ökade raskt från 26 procent år 1880 till 40 år 1900 och vidare till hela 85 procent år 1920, när 1901 års härordning i stort var genomförd (diagram 2). Andelen har senare inte nämnvärt förändrats. Den sk stora regementsdöden i spåren av 1925 års försvarsbeslut sänkte visserligen andelen något, men förlusterna återhämtades via de nya flygförband och fredsregementen som sattes upp under andra världskriget. Antalet orter med militära enheter av minst bataljons storlek ökade åter och uppgick till 41.

Garnisoner och urbanisering

Vilken betydelse har garnisonerna haft för städernas förkovran och för urbaniseringen, dvs överförandet av resurser från land till stad? Förhållandena har naturligtvis skiftat ordentligt mellan platser och regioner samt över tid. Några säkrare statistiska data är svåra att utvinna före 1800-talet. Indelningsverket knöt dock länge krigs- och försvarsmakten till jorden och landsbygden. Av de drygt trettio medeltida städerna i dåvarande Sverige hyste ungefär en femtedel större militära styrkor. Få städer tycks dock ha tillkommit uteslutande av försvarsskäl. Däremot får man räkna med att militära enheter förlagts till gränsstäder liksom till centrala städer i det inre av riket, liksom att köpstäder utvecklats i skuggan av en borg. Det förefaller ändå mindre troligt, att garnisonerna spelat någon mer avgörande roll i den medeltida urbaniseringsprocessen, då den urbana nivån höjdes från någon procent upp till cirka fem.

I de under 1600-talet från Danmark erövrade områdena fanns ett tjugotal städer av vilka hälften också hyste garnisoner. Av de vid samma tid anlagda cirka trettio städerna utrustades bara ett fåtal med stora militära styrkor, bl a Karlskrona och Vaxholm. Deras tillkomst innebar dock mest en militär omfördelning inom stadsväsendet. Flottan flyttades således från Stockholm till Karlskrona. Av de gamla medeltida städerna återstod endast tre med större militära uppgifter. Totalt innebar allt detta att antalet garnisonsstäder ökade, men andelen förblev på samma nivå som tidigare. Gamla svenska städer avmilitariserades, samtidigt som städerna i de tidigare danska områdena behöll sina militära funktioner. Garnisonsstädernas geografiska lokalisering försköts därmed mot rikets nya utkanter.

Den tidigmoderna urbanisering, som innebar en höjning av Sveriges urbana nivå från fem till tio procent, har främst förklarats av Stockholms expansion och nygrundningarna. De erövrade städerna tycks därvidlag ha betytt mindre. Stadsväsendets expansion är givetvis avhängigt av Sveriges nya roll som europeisk stormakt, även om garnisonernas direkta betydelse för urbaniseringen kan ha varit mindre. På lokal nivå blir bilden stundom en annan. För utvecklingen av städer som t ex Karlskrona och Vaxholm har den militära närvaron varit central.

Den moderna urbanisering som sköt fart vid mitten av 1800-talet tycks också ha åstadkommit tämligen oberoende av garnisonsväsendet. Inom städerna reducerades andelen militärer vid denna tid samtidigt som städernas andel av försvarsmakten förblev oförändrad. Städernas och stadsväsendets expansion fanns på annat håll. Garnisonernas mest urbaniserande verkan inföll under perioden cirka 1880 till 1920 (diagram 2). Det var först då försvaret urbaniserades på allvar och en tredjedel av alla städer utrustades med garnisoner. Effekten förtogs dock av militärsektorns stadigt minskande betydelse i samhället. Relativt sett sysselsattes allt färre stadsbor inom försvaret. Urbaniseringen av militärväsendet kunde inte hindra att urbaniseringen i stort vid denna tid avtog i hastighet. Stadsgarnisonernas utbyggnad hindrade dock en ännu starkare uppbromsning av urbaniseringen.

Min samlade bedömning blir således att garnisonerna generellt har haft en rätt liten effekt på svensk urbanisering, men att de stundom kan ha betytt en hel del för den enskilda stadens väl och ve. Städer som tillförts stora militära enheter har ibland åtminstone kortsiktigt kunnat expandera starkt. Det är särskilt påtagligt i de fall där den militära utbyggnaden följts av hög tillväxt inom andra delar av den lokala arbetsmarknaden. När så inte varit fallet har garnisonernas förmåga att alstra lokal expansion varit klart lägre. För att den högre tillväxten skulle bli bestående krävdes det fortsatt stark tillförsel av dynamiska verksamheter. När denna uteblivit har ortens utveckling gått i lägre tempo.

Städer som varit långsiktigt mycket starkt militärt beroende – t ex Karlskrona och Vaxholm – har haft en jämförelsevis långsam befolkningstillväxt. De har sjunkit allt djupare i stadshierarkin. Samtidigt är det fullt möjligt att en stark lokal militärsektor i vissa fall förhindrat en ännu svagare tillväxt. En stads avmilitarisering behöver dock inte vara en tragedi. Den kan mycket väl bereda möjligheter för expansion av andra tidigare lokalt utvecklade branscher. Den enes död är den andres bröd.

Garnisonsstädernas expansion kan ha hämmats av flera omständigheter. Mest uppenbart är att försvaret inte varit någon expansiv kraft under åtminstone senare århundraden. Vidare tycks spridningseffekterna från en regementsetablering ha varit relativt begränsade både i tid och rum. Garnisonernas stora markbehov kan dessutom ha hindrat stadens territoriella växt liksom

möjligheterna att använda relativt centrala markområden till bostäder, handel, kontor etc. Potentiella investerare kan ha sökt sig till andra orter med bättre markförutsättningar. Det militära beroendet kan också ha bidragit till uppkomsten en särskild ortsanda och lokal självuppfattning. Tentativt kan man tänka sig en relativt restriktiv inställning som inte direkt stimulerat nytänkande eller attraherat tidens dynamiska verksamheter. Man har istället hållit fast vid etablerade strukturer. Bråkiga soldater på stadens gator, torg och restauranger kan också ha känts avskräckande. Faktorer som de nämnda kan ha verkat fränstötande. Men garnisonernas roll är dubbelbottnad. De har uppenbarligen också framstått som attraktiva och stundtals medverkat till stark lokal expansion, eller garanterat en viss lokal styrka.

Referenser

- Gunnar Artéus, red, *Ett militärt stadsproletariat: Studier av garnisonsmanskapets levnadsförhållanden i 1800-talets Stockholm* (Stockholm 1988).
- Gunnar Artéus, "En vetenskapligt obelyst lokalsamhällestyp: Den svenska garnisonsstaden 1620-1985" i G Artéus & K Selén, red, *Den nordiska garnisonsstaden* (Helsinki 1988).
- Lars Ericson, "Den svenska garnisonsstaden från 1600-tal till 1900-tal: Tillkomstprocessen". S Hellström & K Selén (red), *Garnisonsstaden: Uppkomst och avveckling* (Helsinki 1994).
- Birgitta Ericsson, "De anlagda städerna i Sverige ca 1580-1800". G Authén Blum (red), *Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2: De anlagte steder på 1600-1700-tallet* (Trondheim 1977).
- Sven Hellström, "Garnisonsstaden Linköping" i C Tamm & G Artéus, red, *Svea trängregemente: Studier kring trängförbandet i Linköping* (Uddevalla 1985).
- Karl Johan Krantz, *Garnisonsstädernas politik och ekonomi: Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kaserering* (Växjö 1988).
- Karl Johan Krantz, "Garnisonens avveckling" i S Hellström & K Selén, red, *Garnisonsstaden: Uppkomst och avveckling* (Helsinki 1994).
- Sven Lilja, "Urbanisering i långtidsperspektiv" i *Scandia* 1990.
- Sven Lilja, *Historisk tätortsstatistik. Del 2: Städernas folkmängd och tillväxt: Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal* (Stockholm 1996).

- Lars Nilsson, *Den urbana transitionen: Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800–1980* (Stockholm 1989).
- Lars Nilsson, "Urbaniseringens drivkrafter". *Nyere byhistorie i Norden*. En seminarrapport redigerat av Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (Tromsø 1992).
- Lars Nilsson, "De svenska garnisonsstäderna och den moderna urbaniseringen". *Rapport fra Garnisonsbyseminaret i Norge 18.–20. mai 1993* (Oslo 1994).
- Bo Öhngren, "Urbaniseringen i Sverige 1840–1920" i G Authén Blum, red, *Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 3: Industrialiseringens første fase* (Trondheim 1977).

Att leva med och i en garnison i det gamla Sverige

Borgare och soldater i Göteborg under 1700-talet

Näst intill varje vuxen man idag har sina speciella erfarenheter av soldatliv, av att leva isolerad i en militär miljö, av att ingå som ett främmande element i ett civilt samhälle. För senare generationers halvuxna män har både synen på de militära förpliktelserna och omständigheterna runt militärtjänstgöringen förändrats, men fortfarande innebär i många fall uppbrott från hemmet och etablering i en ny miljö en markant omställning, rent praktiskt och även känslomässigt. I tillämpliga delar gäller det ovan sagda även officerare och lägre befäl.

Om så är fallet i vår tid, hur upplevdes denna förändring av 1700-talets soldater och deras befäl?

Det är viktigt att peka på de sidor i det äldre samhället, som markant skiljer det från vårt eget. Sverige var under 1700-talet ett till övervägande delen agrart land. Majoriteten av alla svenskar var beroende av jordbruket som ägare av jord eller som arbetare på landsbygden. Städernas befolkning uppgick till högst femton procent av landets totala invånarantal. Från mitten av århundradet växte Sveriges befolkning kraftigt, vilket visserligen gav de besuttna bönderna tillgång till billig arbetskraft i form av drängar och pigor, men därigenom skapades också grupper av egendomslösa – ett proletariet. Stora grupper i samhället sökte nya försörjningsmöjligheter. Somliga tog initiativ till ett bättre liv genom emigration, andra flyttade till städerna, till de olika verksamheter som fanns där. För männen fanns även möjligheten att låta rekry-

tera sig som soldat. Ingen – man eller kvinna – fick gå sysslös, och tillgången till stöd från samhället var begränsad till att i görligaste mån ta hand om åldringar, svårt sjuka och handikappade.

Mot denna allmänna bakgrund kommer skildringen av soldatlivet i Göteborg under 1700-talet att koncentreras till några aspekter på soldaten i samhället, nämligen inkvarteringen av soldater i den civila, borgerliga befolkningen, kasereringen av soldater samt soldaten som konkurrent på arbetsmarknaden.

Eftersom Göteborg var en vid 1600-talets början nyanlagd stad, kan det vara på sin plats att inledningsvis orientera om det tidiga försvarets organisation och garnisonens framväxt. Att skydda sitt hem och sitt land var i äldre tider var mans plikt. Stadganden härom tog fast form i början av 1600-talet. För städernas invånare gällde en borgarbevapning, som noggrant kontrollerades:

Alla de som i Staden byggja och bo, skola vara försörgde med alla sina till Vnder- och Öfwer-Wärjor, och åhrligen en gång om året den 1 April låta sig finna tilstädes på Munstringen. Elliest ther han på sina torfftiga ährender förrest är, låta sig ther hos Mönstringen tilböriligen enskylla; Der sina Wapn icke thess mindre skåda låta vid 40. Marks straff, Oss och Staden til treskiptis.

När borgerskapet i Göteborg mönstrades år 1695 uppgick styrkan till cirka 900 man.

Svårigheter att hantera en borgarbevapning framgår av en förordning från år 1700:

Och som det är en Oseedh, som förorsakar stort Missförstånd, och een skadelig Oreda vnder Borgerskapet, att åthskillige af dem altijd draga sig vndan i egne Personer att marchera opp jämpte sine Medborgare, ställandes wäll een Dehl sine Drängiar fram, men andra åter oanständige Personer med lappade och söndrige Kläder, som inte bör wara;

För kontinuerlig vakthållning tilldelades Göteborg dessutom soldater från det kringliggande Sävedals härad. Borgerskapet och stadssoldaterna utgjorde länge stadens fasta försvar, trots ett beräknat försvarsbehov i krigstid på minst 2 000 man. Ett speciellt garnisonsregemente förlades till Göteborg först år 1680. Storleken på detta regemente uppgick på 1730-talet till 800 man. I krigstid ökade behovet, och garnisonen förstärktes med krigsfolk från kringliggande områden.

Ännu vid mitten av 1700-talet var Göteborg en förhållandevis liten stad med ett invånarantal strax över 10 000; Stockholms

befolkning var vid samma tidpunkt mer än sex gånger så stor. Göteborg var dessutom fortfarande en kraftigt utbyggd fästningsstad med vallar, murar och bastioner, som omgärdade en mycket liten stadskärna med låga, till största delen i trä byggda hus. Kvarteren var trånga och brandrisken stor. Täta bränder drabbade staden under århundradet, vilket skapade återkommande bostadsproblem både för den civila och militära delen av befolkningen. Med den viktiga militära uppgift, som Göteborg alltifrån grundandet tilldelats, var av naturliga skäl den militära delen av stadens befolkning stor. I början av 1700-talet visade en utredning, att försvaret av Göteborg och Göta älv beräknades kräva cirka 4 000 mans besättning. Sannolikt uppnådde de totala militära styrkorna i Göteborg aldrig den storleken. När en permanent garnison inrättades omkring 1720 innehöll den 800 man. Den militära delen av stadens befolkning uppgick som mest till 2 000 à 2 500 personer. Stockholms totala garnisonsstyrka antas ha uppgått till cirka 6 000 man vid 1700-talets mitt.

Befolkningens sociala sammansättning i Göteborg, Stockholm och i rikets städer, ca 1750. Procent.

<i>Kategori</i>	<i>Gbg</i>	<i>Sthlm</i>	<i>Riket</i>
Ståndspersoner	6,4	10,4	8,7
Handelsidkare	7,3	4,3	6,4
Fabrikörer	4,1	10,9	9,2
Soldater o båtsmän	17,5	9,8	7,7
Skeppare o sjömän	2,9	3,5	2,7
Hantverkare	9,6	10,0	11,2
Fria arbetare	8,7	11,2	12,5
Publ staters betjäning	2,3	3,1	2,8
Föreg grprs barn	19,7	19,8	22,0
Betjäning	12,9	14,3	13,8
Fattiga o lytta	8,6	2,5	3,0
S:a	100,0	99,9	100,0
Därav barn < 15	23,0	24,0	26,3

Anm: Till föregående grupperns barn räknas barn till soldater och båtsmän, skeppare och sjömän, hantverkare, fria arbetare samt publika staters betjäning. Vid en upplösning av denna post skulle soldaternas procentuella andel öka något.

Källa: Fritzell, Y, Yrkesfördelningen 1753–1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna. Statistisk tidskrift 1983.

En något senare beräkning ger samma resultat, men visar samtidigt den förhållandevis stora andelen kvinnor i soldatbefolkningen; flertalet soldater var gifta.

Göteborgs stads befolkning 1765. Procentuell fördelning.

Kategori	Män	Kvinnor	S:a
Husägare o hyresmän	18,0	20,0	38,0
Barn	11,7	13,6	25,3
Tjänstefolk	12,3	14,1	26,4
Garnisonen	6,2	4,1	10,3
S:a	48,2	51,8	100,0

Källa: Göteborgs stadsarkiv: Göteborgs befolkning 1765. GLA.

Före år 1766 inkvarterades garnisonens soldater och även soldater tillhörande regementen, som för längre eller kortare tid förlagts till staden, hos borgerskapet, som hade skyldighet att förse de inneboende soldaterna med lyse, värme och sängkläder. Denna så kallade inkvarteringskyldighet lade det ekonomiska ansvaret för soldaternas boende på det civila samhället, det vill säga på den relativt lilla gruppen burskapsägande, varigenom en grogrund för åtskilliga konflikter skapades. Att tvingas hysa en eller flera knektar i sitt hem måtte för många familjer ha varit allt annat än önskvärt.

Borgerskapets äldste aktualiserade den 12 september 1754 ett ärende rörande klagomål från soldater vid Spensiska bataljonen angående undermåliga inkvarteringar. Ärendet återkom vid ett flertal sammanträden under resten av året. På magistratens begäran igångsattes en undersökning, och besiktningssprotokoll upprättades under överinseende av en representant för Borgerskapets äldste. Besiktningen resulterade i klagomål från 32 namngivna soldater. Några exempel på anteckningar i protokollet får illustrera de dåliga inkvarteringsförhållandena.

Groot och Österling bor hos Olof Jonssons änka. "Kvarteret någorlunda skäligt, om det inte rökte förskräckel. in och regnade dem i sängen."

Kiörs bor hos tunnbindare Algren. "Ligger på en kista i köket på gamla slarvor."

Heide bor hos blockmakare Strandgren. "Klagar att när han något av värden begär blir han hotad med stryk."

Backman bor hos båtkarlen Elofsson. "Ligger på vinden, har om vinteren varken ljus eller värme."

Tapfer bor hos Joh Ekelund. "Kvarteret gott nog men luktar om sommaren ruvel. medelst privetet [dasset]."

Heintz bor hos skraddaren Gardin. "Uti samma rum har ock värden intagit åtskilliga andra soldater, så att de snart sagt av ohyra måste förgås."

Kockendorf bor hos båtedrängen Sw Elofsson. "Ligger i köket, varest karlen inte är fri för rök, så att han ej kan hålla sina mundering stycken i ordning."

Schegge bor hos stadsfiskalen Andersson. "Ligger i en skjutsäng under värdens, värdinnan som legat sjuk i 1 år kan ej hjälpa sig upp att göra sitt behov, hamnar det i sängen, och av slik stank kan ej karlen bliva i sängen."

Barmankoth bor hos bryggare Lars Andersson. "Har nu uti 1 1/2 månads tid ej haft några sängkläder ej heller halm uti sängen, för övrigt ej kunde bärga sig för regn i sängen."

Borgerskapets äldste försökte i diskussion med magistraten i viss mån bagatellisera det hela, men det militära samhället reagerade starkt. Överstejőjtnant von Zöge tog bladet från munnen i en skrivelse till magistraten:

Det bör gräma var och en som ser och finner det en del människor på visst sätt värre än oskälige djur hanteras, ehuru de ock äro en styrkande del av det allmänna, som med mera eftersyn och grannlaghet enlag och Kongl förordningar vårdas borde.

För två soldater hade det inte varit möjligt att ordna inkvartering. De hade rätt till penningersättning, men hade ändå svårigheter att finna passande husrum.

Det är väl sant att dessa karlar hava av stadens kassa undfått månatl 24 öre smt vardera; men som ingen godvilligt mottager någon soldat i kvarter för så litet, så har komp.chefen varit nödsakad att av egna medel tillägga vad som saknats ...

Enligt stadga från 1766 ersattes inkvarterings skyldigheten med penningavgifter, varmed soldaterna förväntades betala för sitt boende. Det bestående resultatet av denna reform blev ett långt mera segregerat soldatboende. Enkelt uttryckt, de burskapsägande betalade men var inte längre tvungna att hysa soldaterna i sina hem, medan mindre bemedlade såg en möjlighet att förstärka

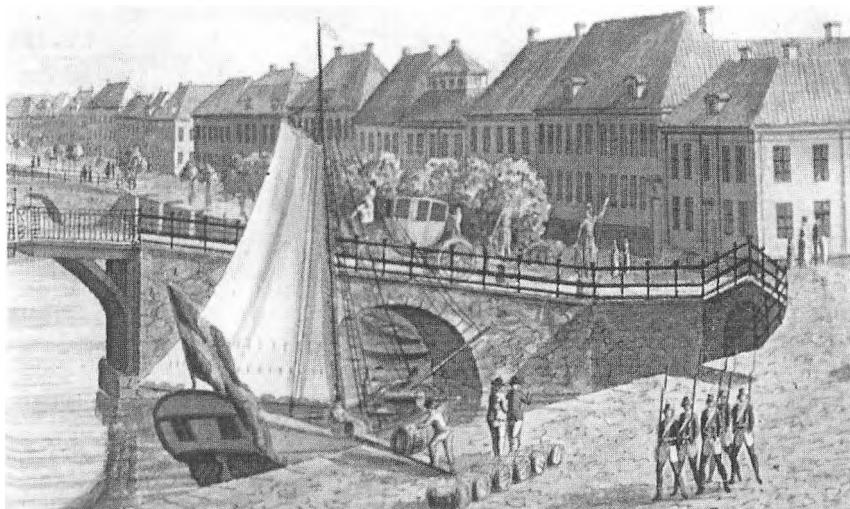
hushållets ekonomi med hjälp av soldaternas hyrespengar. Soldatboendet kom härigenom att koncentreras till stadens norra delar – östra och västra nordstaden – med tät bebyggelse och trånga bostäder. Här bodde mer än två tredjedelar av samtliga soldater. I enstaka hushåll kunde sex, åtta och upp till sjutton soldater vara inkvarterade. Det finns exempel på enstaka hushåll i staden som hyste upp till tjugotvå personer – soldater, hustrur och barn. Det har om dessa förhållanden sagts, att ett militärt proletariat infogades i ett civilt.

Att missförhållanden, konflikter och allvarliga incidenter kunde uppstå i denna miljö är knappast något att förvåna sig över. Statsmakten uttryckte vid flera tillfällen sin oro över möjliga konfrontationer mellan soldater och civila; här exemplifierat med utdrag ur ett kungligt brev gällande Stockholm:

Ehuruväl Wi till förekommande av våld här i Stockholm, även emot vakter och patruller, have genom förordning under 5 april 1737 samt därhos följande utdrag av de år 1684 utfärdade krigsartiklar med mera, ej allenast stadgat och förbehållit, vad allvarsamt straff på sådane brott följa bör, utan ock befallt, att samma förordning skulle till dess nogare iakttagande tvenne gånger om året på predikstolarna varda publicerad;

När något mera uppseendeväckande inträffade, ingrep samhället snabbt och skoningslöst mot den skyldige, vilket följande exempel från år 1771 i all sin gräslighet ger belägg för. Notisen är skriven av landshövdingen i Göteborgs och Bohus län på en blank sida i Tabellverkets formulär:

Synnerlig ond bedrift. Hantlangaren av Kongl artilleri bataljonen i Göteborg Olof Sahlberg, som över förment orätt av sina officerare upptändes till ilska och raseri, varunder han beslöt att göra mord på vilken känd eller okänd, han först råkade, gick på själva långfredagen till en soldat på gatan, och under förställd vänlighet och vänskapsbetygelse, stack en kniv i hjärtat på honom, att han genast døde. Mördaren gick strax självmant till artillerihögvakten, berättade vad han gjort, och lät sluta sig i arrest. De gruvliga omständigheter här sammanstötte utvärkade från Kongl. General Krigs Rätten i armén en sådan dom, att Sahlberg 2 dagar i rad, ställdes att skämmas på en skampåle, med tavla över huvudet, varpå brott hans beskrivet stod, samt slet av bödels knekten 20 par spö vardera dagen fördes sedan tre dagar därefter, baklänges med förbundna ögon på en kärra, körd av en bödels knekt till galgebacken, där han halshuggdes och på fem stegel lades.

Gothenburg. Utsikt från Lilla Torget mot Kämpebron och Holtermanska huset 1793. Efter akvarell av J F Weinberg 1793.

Problemen kring och kostnaderna för den militära inkvarteringen skapade ett behov av särskilda bostäder för soldaterna. En mindre barack uppfördes på 1760-talet vid bastionen S:t Erik i stadens norra del. En ögonblicksbild kan illustrera förhållandena. I februari 1766 upprättades ett kontrakt mellan regementschefen för det så kallade Hessensteinska regementet, som skulle inkvarteras i staden, och Borgerskapets äldste tillsammans med intressenterna i den nya förläggningen vid S:t Eriks bastion. Parterna åtog sig:

... en för alla och alla för en, att uti det nyligen uppbyggda kasern huset vid vällen emellan Lilla bommen och St Erics Bastion, vilket kasern hus består av 16 rum utom förstugan och vind, årligen inkvartera 100 man av regementet samt en soldat hustru i vart rum, som kan med kokning, tvätt och städning manskapet tillhanda gå ...

Kontraktet innehåller 15 specificerade punkter och skulle gälla från 1/3 1766 till 28/2 1769. I de sexton rummen var inrättade 50 sängar, dessutom "ett bord, en långbänk, 2ne trästolar och en fall- eller slagbänk för 2ne personer att ligga uti".

Kontraktet är undertecknat av respektive kompanichef samt för Borgerskapets äldste och intressenter av bland andra Nicolas Matsen, A P Oterdahl, George Bellenden och Georg Printz.

Den 3 mars samma år förtecknades de soldater, som inkvarterades i kasernen. Det var sammanlagt 99 man, och det noterades, att 17 av dem var gifta. Det är uppenbart, att trångboddheten var stor. På grund av brandfaran ingick i kontraktet, att endast ved av ek fick användas som bränsle; förbränning av ved från gran och fur orsakade farlig gnistbildning.

Som kontrast härtill stod officerarnas bostadsförhållanden. Den 27 februari 1766 uthyrdes till regementschefen Carl Hesteko ett stenhus byggt och inköpt av Carlberg beläget vid Kvarnbergs-, Torg- och Klädpressaregatorna, omfattande tio rum och två kök samt ekonomiutrymmen. Årshyran bestämdes till 800 daler silvermynt.

Stadens kostnader för de militära styrkorna var höga; 1768 års inkvarteringsutgifter uppgick till 46 432 daler silvermynt, varav Hessenstienska regementet drog 32 715.

Förbättrade inkvarteringsförhållanden uppnåddes först med uppförandet av borgerskapets stora barack vid Ekelundstorget mot Kungsgatan, avsedd för Göta artilleriregemente. Grunden lades 1793, och anläggningen stod färdig 1800. Kostnaderna för byggandet var stora. Redan vid utgången av år 1796 hade arbetet fordrat drygt 96 000 riksdaler, varav 80 000 hade tagits upp som lån av borgerskapet. Tjugosex enskilda och företag bidrog, till största delen handelsmän och ämbetsmän men också en snickare och en murmästare. Bland de stora långivarna kan nämnas Sven Linhults sterbhus 20 000 rdr bco, Anders Lesse 15 000, Samuel Busk 7 800, G B Santessons Enka & Co 6 000 samt Sahlgrenska sjukhuset 5 000 rdr. Den totala kostnaden för kasernbyggnaden uppgick till över 170 000 riksdaler banco, det vill säga mer än balansen i stadens räkenskaper, cirka 119 000 riksdaler, något mindre än värdet av den samlade manufakturproduktionen i staden, cirka 207 000 riksdaler och ungefär hälften av värdet av den totala exporten från Göteborg, allt beräknat för år 1800.

Sedan tillstånd givits för rivning av fästningen Göteborg och ett kontrakt upprättats för genomförandet av detta arbete år 1807, ansågs förläggningen av ett tungt artilleriregemente med tillhörande verkstäder, tyghus och stallar inne i den trånga stadskärnan mindre ändamålsenlig. Hundra år efter uppförandet av borgerskapets barack flyttade Göta artilleriregemente till ett område norr om staden – det tidigare landeriet Kviberg – där ett nytt

*Soldat tillhörande
Göta artilleriregemente.
(Göteborgs stadsmuseum)*

kasernetablissemang med vidsträckt övningsområde färdigställdes 1895. Kasernbyggnaderna i nyromantisk borgstil utnyttjades fram till regementets upplösning på 1970-talet.

* * *

Soldaterna skulle emellertid inte bara bo i staden, de skulle också försörja sig där. Soldaternas löner var lågt satta. Statsmakten i 1700-talets Sverige hade inte ekonomiska resurser att avlöna de värvade soldaterna, så att de och deras familjers existens tryggades.

Århundradet uppvisar kraftigt stigande priser; enbart under perioden 1740–1800 något mer än tredubblades levnadskostnaderna i Sverige, och Göteborg avvek inte positivt från detta mönster. Soldatlönerna låg å andra sidan stilla under större delen av 1700-talet, vilket i kombination med stigande priser hotade de värvades existens. Beräkningar visar, att den sammanlagda soldatlönen – kontant ersättning samt spannmål eller bröd för daglig

konsumtion – under 1700-talets senare hälft uppgick till endast en tredjedel, ibland en fjärdedel av civila daglönares inkomster. Soldatlönen var sällan tillräcklig för att försörja en person, ännu mindre hustru och barn. Soldaternas löner följde inte heller med den allmänna prisnivåns utveckling; i synnerhet som senare hälften av seklet uppvisade en kraftig inflation. Det är till exempel uppenbart, att inkvarteringsersättningen, det vill säga den kontanta ersättning, som skulle bekosta soldatens boende, sällan stod i paritet med den verkliga hyreskostnaden. Ur kompanistaten för Kungl. Artilleriregementet i Göteborg kan följande månadslöner för militär personal år 1787 – juli månad – anföras.

3 styckjunkare	
2 överfyrverkare	
2 överminörer	
2 översapörer	9 st à 5 riksdaler banco
9 sergeanter	
5 furirer	14 st à 3 1/3 riksdaler banco
11 konstaplar	
5 underminörer	
6 undersapörer	
6 underfyrverkare	28 st à 2 riksdaler banco
6 läreminörer	
3 lärefyrverkare	9 st à 1 5/6 riksdaler banco
9 lärekonstaplar	
5 läresapörer	14 st à 1 2/3 riksdaler banco
4 trumslagare	à 38 1/2 skilling banco
349 hantlangare	à 38 1/2 skilling banco

Som jämförelse kan nämnas, att samma år var en daglönares inkomst i Göteborgs och Bohus län 7 skilling banco, och i Göteborg prisnoterades en mark (425 g) smör till 5,6 skilling banco och samma mängd salt fläsk till 4 skilling. En menig artillerisoldats månadslön motsvarade följaktligen knappt en veckas inkomst för en civil arbetare.

Av dessa skäl tvingades soldaterna att arbeta vid sidan av den militära tjänstgöringen för att försörja sig, och myndigheterna gav rättigheter till yrkesutövning, till exempel hantverk, småhandel och annat, utan de krav som i vanliga fall ställdes för rätten att

utöva sådana verksamheter. Soldaternas rätt till hantverksarbete klarlades 1723 på följande sätt:

De uti garnizon liggande soldater, som hafwa lärdt något handtwärck, måge härefter, som tilförene, hafwa frihet, at wid sine ledige stunder och fridagar nära sig med sitt handtwärck, dock utan til at hålla poikar eller gesäller och utan at sättia sig några tilsammans at idka handtwärcket eller inrätta werckstäder.

Soldater kunde också permitteras för längre eller kortare tid, vilket gav möjligheter till yrkesarbete. En kompanichef kunde till exempel permittera ett stort antal soldater för så länge som upp till ett års tid. Under denna tid förfogade han över de permitterades löner. Av exempel att döma förefaller det troligt, att militära befäl i direkta kontakter med manufakturister i staden tillhandhöll arbetskraft i form av permitterade soldater.

Samhällets reaktion mot soldaternas yrkesverksamhet är stundom starkt negativ, särskilt från skrån och Handelssocieteten, där man betraktar soldatarbetet som inkräktande på den reglerade verksamheten. År 1758 uttalar sig ett antal klädesfabrikanter till Hallrätten angående tillgången på arbetskraft i staden och beskriver därvid soldaternas situation.

Man måste till dessa arbetssysslors bedrivande i det mesta betjäna sig av den härvarande garnisonens hustrur och barn, dessa åter äro till största delen vid första vink fallne för förändring och stå icke lätteligen genom lagens tvång att hållas tygelfästa. Våren och sommaren nyttja de till lantarbete vid plantager och dylikt, hösten tillbringas vid sillsalterierna, så att de fyra återstående vintermånaderna äro det enda facit som fabrikören till sin nytta borde hos detta folket göra stat på; vilket dock många gånger slår fel, när de själva icke vilja arbeta eller på annat sätt bliva gjorde tredska och uppstudsiga.

Redan tre år tidigare hade liknande synpunkter framförts till Hallrätten i en odaterad och osignerad skrivelse bland 1755 års akter med titeln "Oförgräpelige tankar över manufakturverkens hinder i Göteborg", som beklagar bristen på arbetsfolk i staden:

... man har nästan därav alltjämt ingen annan tillgång, än de här i garnison liggande regement; varvid åter den svårighet möter att sedan fabrikören till dem utlämnat både rudimaterier (= råvaror) och penningar, och sådant hos de flesta på varjehanda liderlighet vis är förstört; så vilja allt detta folket icke sortera under hallrättens dom utan hustrun och barnen skydda sig under mannen, och denna åter vill draga sakerna till dess herrar chefs avgörande, vilka ehuru

resonabla de äro, och lämna nog handräckning, så är dock tillgången borta, och fabrikören måste åtnöjas.

Den verklighet, som skymtar bakom citaten, är bilden av en hårt arbetande soldatfamilj, som tvingas söka bäst betalda arbeten säsongsvi under året för att trygga försörjningen.

Det förekom också, att soldater lämnade sin tjänst för att mot bakgrund av militära meriter söka sig ut i näringslivet. I januari år 1755 ansökte "avskedade" soldaten Johan George Caleij om hantverksrättigheter i staden. Han anförde, att han hade en hantverkarbakgrund i Tyskland under tretton år, men de två senaste åren tillhört Göteborgs garnison. Han får genom intyg stöd för sin ansökan av tre borgare i staden, Christian Dehio, John Roy och Unger Bergström, som bekräftar för Hallrätten, att Caleij

... för oss tillverkat åtskillig sorter spik – vilka han under sina fritimmar tillverkat, och det till sådan godhet och sådant pris, som hitintills från utrikes kunnat införskivas.

Caleijs ansökan bifölls senare under månaden av Kommerskollegium.

* * *

Att vara garnisonsoldat i Göteborg under 1700-talet kan för flertalet individer ha inneburit ett val mellan "pest och kolera", ett val mellan en osjälvständig ställning som arbetare på landsbygden och en kanske något mera självständig ställning som yrkessoldat med små utsikter att försörja en familj på soldatlönen. I den trånga stadsmiljön utgjorde soldaten ett främmande och många gånger störande element, tvångsvi inkvarterad hos den civila befolkningen. Att soldaten och hans familj dessutom oftast måste arbeta utanför den militära sfären i civila yrken för att trygga sin försörjning, bidrog inte heller till en positiv integrering av soldaterna i det civila samhället. Statsmakten hade vid denna tid inte resurser att fullt ut försörja sina garnisonerade soldater utan tvingades utarbeta ett regelsystem, som gick på kollisionsskurs mot redan etablerade institutioner som i fallet Göteborg hantverkarnas skrårättigheter och Handels societetens privilegier. Ur detta uppstod missförhållanden och konflikter. Att vara garnisonsoldat i Göteborg kan knappast ha varit en dans på rosor. Förhållandena i andra garnisonsstäder var likartade. En hastig jämförelse med till exempel Stockholm visar, att vad beträffar inkvartering, ord-

ningsfrågor och kasertering avvek inte huvudstaden från den bild som här tecknats för Göteborgs del.

Soldaterna har ekonomiskt sett betecknats som ett militärt proletariat; de skulle tillsammans med andra underprivilegierade grupper även kunna betraktas som samhällets olycksbarn.

Referenser

Landsarkivet i Göteborg

Borgerskapets äldste i Göteborg

Protokoll

Inneliggande handlingar

Göteborgs och Bohus läns länsstyrelse

Landskontoret

Militära handlingar: särskilda förband

Göteborgs hallrätt

Inneliggande handlingar

Privatarkiv

A 165 Handlingar rörande kasernbyggnaden i Göteborg

Tryckta arbeten

Andersson, Bertil, "Från fästningsstad till handelsstad" i *Göteborgs historia 1619–1995. Näringsliv och samhällsutveckling*. Vol I (Stockholm 1996).

Gidlöf, Leif, "Inkvartering och hantverksutövning under 1700-talet" i *Kungl Svea livgardes Historia 1719–1976*, 5 (Stockholm 1976).

Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1732–1914* (Lund 1972).

Liljequist, Marianne, "Livgardet som garnisonstrupp i huvudstaden" i *Kungl Svea livgardes Historia 1719–1976*, 5 (Stockholm 1976).

Ljungberg, Valdemar, *Göteborgs befästningar och garnison. Göteborgs jubileums-publikationer VIII* (Göteborg 1924).

Lund, Hans Lennart, *Kungl. Göta Artilleriregemente* (Göteborg 1954).

Magnusson, Thomas, *Proletär i uniform. Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens väst-svenska samhälle* (Göteborg 1987).

Svenson, Stig, "Inkvartering och förläggning 1803–1970" i *Kungl Svea livgardes Historia 1719–1976*, 5 (Stockholm 1976).

Politik och ekonomi i 1900-talets svenska garnisonsstäder

Militärhistoria har under decennier varit liktydigt med krigshistoria trots att militära förband genom sin fredsmässiga garnisonering spelat en betydande roll för lokalsamhällenas utveckling. Likhetstecknet mellan krig och militärer sattes under 1800-talets nationalromantiska syn på historia. Den nationalistiska historieskrivning som utvecklades ur Geijer, Tegnér och göticismen manifesterade Sveriges internationella roll genom krig och landvinningar. Militärer var i det sammanhanget avgörande och krigs- och militärhistoria blev synonyma begrepp. Även J F Mankell hade samma anslag i sitt förbandshistoriska uniformsplanschverk *Svenska arméns historia* som utkom 1864, samma år som den definitiva spiken slogs i skandinavismens kista. Trots verkets deskriptiva karaktär var Mankell den förste som med någorlunda moderna vetenskapliga förtecken skrev historia. Han gjorde det utifrån de enskilda förbandens operativa rörelser på de europeiska slagfälten. Synen på militära förbands ensidiga roll stod sig länge och kom att prägla flera generationers uppfattning om begreppet militärhistoria. Först under 1970-talet skedde en förändring. Under decenniet uppmärksammade en rad förband sin 350-åriga existens genom att ge ut historieverk som i flera fall starkt kontrasterade mot gängse sätt att betrakta regementen. I verken om exempelvis Västernorrlands regemente, Norra Smålands regemente och Södermanlands regemente gläntades på dörren till ett nytt forskningsfält. Redan 1966 hade Hans Wieslander i sin avhandling *I nedrustningens tecken* utmejslat fruktbara aspekter på lokalsamhällenas syn på militära förband.¹ Då hans arbete hade

till syfte att granska argument under 1920-talets förbandsavvecklingsprocess satte han i sin undersökning streck då argumenten avlöstes av beslut med praktiska genomslag i vardagsarbetet. I det nationella perspektivet hade tidigare utkommit flera vetenskapliga undersökningar som penetrerat rikspolitisk debatt och argument inför de beslut som förebådade den allmänna värnplikten. I alla dessa framskymtar att förbandsetableringar var allmänt eftertraktade och förväntades få starkt ekonomiskt genomslag.

Först genom *Garnisonsstadsprojektet* fokuserades från 1985 och framåt på frågeställningar med direkt anknytning till växelspelet mellan militärt och civilt.² Det ömsesidiga beroendet samt direkt och indirekt påverkan i bägge riktningarna som följd av militär närvaro i lokalsamhället hade inte tidigare ägnats motsvarande uppmärksamhet. I takt med ökad forskaranslutning till projektet breddades frågeställningarna över olika disciplinränder. Utifrån den allmänna känslan att militär närvaro ofta fick stor betydelse för lokalsamhällena från social, ekonomisk, politisk, kulturell och arkitektonisk synpunkt formulerades nu hypoteser. Särskilt fruktbar visade sig vara en fördjupning av hur *politik och ekonomi* påverkas av militära förband.³ Speciellt kaserneringarna som följde på 1892- och 1901-års försvarsbeslut då en rad städer behandlade likartade frågeställningar möjliggjorde komparativa studier av beslutsprocesser och effekterna därav. Även sentida diskussioner inför förbandsetableringar eller avvecklingar visade sig ge ingångar i lokal politik och ekonomi för att därigenom blottlägga förbandens betydelse i olika avseenden och för skilda bygder.

Grundläggande för den inriktning som fokuserade på *politik och ekonomi* var att definiera vad som i projektets mening avsågs därmed. I allmänhet betraktas politik och ekonomi som två av varandra beroende storheter för samhällets utveckling eller förändring. Politiska beslut har alltid en ekonomisk dimension liksom ekonomiska rörelser som regel får politiska konsekvenser av varierad grad. För projektet fanns ingen anledning att göra avsteg från denna etablerade syn. Begreppen har därför kommit att behandlas sammanhängande vilket möjliggjort tvärvetenskapliga synteser med socialpolitiska, ekonomiskpolitiska och regionalpolitiska inslag. Självva den politiska processen med dess aktörer, intressegrupperingar och intresseorganisationer skiljer sig inte i garnisonsfrågor från andra. Med utgångspunkt i debatt och beslut

kring militära förband har därför möjliggjorts att på ett mera generell plan analysera politiska processer i lokalsamhället.

De vetenskapliga resultaten inom inriktningen politik och ekonomi har avsatt en rad uppsatser i olika sammanhang jämte en avhandling. De kan grovt indelas i två huvudinriktningar:

- analys av ekonomiska effekter i lokalsamhället till följd av militära investeringar och militär närvaro
- analys av politiska processer i garnisonsstäder eller presumtiva garnisonsstäder då militär närvaro aktualiserats.

Även uppsatser som primärt haft annat syfte, särskilt socialhistoriskt, har kastat ljus över politiska och ekonomiska aspekter. Särskilt i *Ett militärt stadsproletariat* fokuseras på sociala förhållanden hos garnisonsmanskapet i Stockholm innan kaserteringarna var ett faktum.⁴ Garnisonsmanskapet var under sin kontrakterade tid förlagt hos borgerskapet ända fram till kasernbyggena tog fart efter hand under senare 1700-talet. Såväl förlägningsformen som manskapets närvaro var problematisk. Garnisonsmanskapet saknade ofta annan utbildning än den militära vilket innebar att det under de långa permitteringstiderna fick dra sig fram som i huvudsak diversearbetare. Med sin kårkänsla och starka sammanhållning sågs de med oblida ögon i samhället samtidigt som stadens övriga proletariat starkt ogillade deras konkurrens om arbetena. Gardisterna hade till 80 % sitt ursprung i agrarsamhället och var således inflyttade till Stockholm. Förhållandet speglar i stigande grad industrialiseringen med dess gradvisa flykt från landsbygden. För många blev gardisttjänsten en introduktion till stadslivet och efter avsked söktes andra arbetsuppgifter i Stockholm. Mot 1800-talets slut ändrades rekryteringsmönstret till gardesförbanden gradvis. Antalet drängar från agrarsamhället ökade tillsammans med antalet arbetare från Stockholm. En betydelsefull faktor i det sammanhanget kan vara den relativa standardförbättring som kaserteringarna kommit att innebära. Många som i sin vardag levde under tämligen mediokra omständigheter fick i kasern tillgång till mat, bostad, värme, rinnande vatten och avlopp. Ordnade förhållanden och livets nödtorft kunde framstå som en lockelse ämnad att dämpa spänningar mellan besuttna och obesuttna. Om dessutom gardisterna till betydande del rekryterades bland redan etablerade i staden fanns möjligheter att mildra

spänningarna mellan den militära kåren och stadsbefolkningen. Att förhållandena i huvudstaden inte var unika speglas i en undersökning av Kronprinsens husarregemente i Malmö under tiden 1800-talets slut. I uppsatsen *Det blänkande eländet* ges likartad bild av garnisonsmanskaper vid det skånska beridna förbandet och dess relationer till befolkningen i Malmö.⁵ Husarerna uppvisade samma rekryteringsmönster under det sena 1800-talet som gardesförbanden i Stockholm. Den agrara bakgrunden var tydlig liksom karaktäriseringen "proletärer i uniform". Den allt lägre medelåldern vittnar om en jakt på bättre förhållanden med det "militära" som genomgångsyrke och introduktion till stadslivet med alla dess möjligheter i det allt mer urbaniserade samhället. Regementets personal var ett markant inslag i stadsbilden.

Då Kronprinsens husarer kommo ridande på försommaren från Limhamnsfältet med musikkåren i täten spelande det ena stycket efter det andra hela vägen till kasernen vid Drottningtorget, var det en jämn ström av promenerande vid båda sidorna om gatorna, som njöt av den vackra musiken och beskådade alla de vackra hästarna och ryttarna inte att förglömma.

Citatet återger minnen från 1880-talet och visar hur älskade husarerna var som offentligt inslag i stadsmiljön. Deras närvaro gav staden en prestige som många andra städer saknade, omgivande landsbygd inte att förglömma. Men närvaron var inte problemfri. Stark kåranda, sammanhållning utåt mot lokalbefolkningen, fylteri, pennalism och allmänt stora problem och störningar gjorde regementet illa sett. De polisiära insatserna mot enskilda husarer eller grupper var ständigt återkommande i såväl Malmö som andra tidiga garnisonsstäder. Trots detta kännetecknades den politiska uppfattningen i garnisonsstäder av att regementena spelade ekonomisk roll och var prestigegivande.

De garnisonerade förbanden var hatade och älskade. Särskilt ständigt närvarande förband utgjorde en ekonomisk ryggrad. Regementets upphandling, officerarnas och underofficerarnas skatte- och konsumtionskraft samt soldaternas fritidskonsumtion gav ett betydande pengaflöde och skapade sysselsättning. Vetskapen om de problem som städer med garnisonerade värvade regementen fick vidkännas avhöll vid sekelskiftet inte andra samhällen att aktivt söka locka regementen till sig. Förväntningarna på positiva ekonomiska effekter för den egna orten synes ha betrak-

tats som ett intresse överordnat eventuella problem förknippat med stadigvarande förlagd militär. De ekonomiska effekterna av militära förbands lokalisering har ingående undersökts i ett par uppsatser i boken *Bodens garnison*. Ekonomihistorikern Jörgen Björklund har inträngande analyserat effekterna på Bodens samhälle som följd av förbandsetableringarna och fästningsbyggena efter besluten år 1900 om Bodens fästning och garnison.⁶

Ända fram till beslutet om militära investeringar i Boden var orten ett stationssamhälle med järnvägen som enda betydande samhällsinvestering. Genom exploateringarna av Norrlands naturtillgångar hade omfattande investeringar skett i järnvägar och till Boden knöts en verkstad för underhåll av järnvägens materiel. Vid tiden för sekelskiftet var de stora järnvägsbyggena över. Sysselsättningen inom skogsindustrin befann sig i en vågdal och jordbruket hade överskott på arbetskraft. De politiska besluten om förbandsetableringar och fästningsbygge kom synnerligen lägligt och fick en dynamisk effekt utan motstycke för järnvägssamhället. De militära behoven skapade en förnyad lokal marknad för byggmateriel, dagligvaror och sysselsättning. Boden fick en skjuts framåt som gjorde orten till ett kraftcentrum i Norrbotten.

Samtidigt innebar garnisonsetableringen en omvandling av det lokala näringslivet. Kompetens och specialarbetskraft som saknades rekryterades utifrån med befolkningstillväxt utöver militär som följd. Det medförde kostnadsstegringar på vanliga livsfröndheter vilket fick lönedrivande effekter och facklig kamp som följd. Såväl sysselsättning som handel och samfärdsl utvecklades raskt genom garnisonen. Flödet av byggnadsmateriel av skiftande slag gav Boden ett stort omland där huvuddelen kom från övriga delar av länet. Av 1904 års 505 leveranser kom inte mindre än 307 från Norrbotten. Värdet av dessa leveranser var emellertid bara två femtedelar av det totala leveransvärdet på 307 995 kronor. De dyra varorna av bristkaraktär tillhandahölls av stockholmsleverantörer. Boden och Norrbotten saknade dessutom tillräcklig kompetens inom byggbranschen för att kunna genomföra projekt av den nu aktuella omfattningen. De flesta byggmästarna hämtades utanför länet. Den massiva byggnadsverksamheten och garnisoneringen påskyndade hela Bodens modernisering. Elektrifiering, nya och förbättrade vägar samt broförbindelse var civila fördelar med politiska och ekonomiska vinster för lokalsamhället som följd.

Undersökningen av garnisonsstaden Boden visar hur de militära investeringarna påtagligt omvandlade ett helt samhälle och blev en ekonomisk kraft i en efterbliven bygd. Gynnsam befolkningsutveckling, differentierat näringsliv, ekonomisk tillväxt och utvecklad samhällsstruktur kunde söka sitt upphov i garnisoneringen. Boden är i någon mån ett extremfall dels därför att orten var i skriande behov av ny kraft, dels därför att de militära satsningarna var så exceptionellt stora att ingen ort skulle lämnats oberörda av dem. Den vitalisering av ekonomin som de militära investeringarna utlöste är fullt jämförbar med den som sedan sekler gällt för svenska fästningsstäder. Där styrde militära behov till stor del även civil ekonomi genom leveranser av varor och tjänster.

Satsningarna på Boden beslutades året före den stora härordnings- och värnpliktsreform som gjorde slut på det militära indelningsverket. Den nya ordningen förutsatte kasertering av hela armén och då helst till centralt belägna städer som kunde erbjuda gynnsamma och för staten kostnadsbegränsande lokaliseringomständigheter. Detta utlöste politiska processer i alla de samhällen som kunde tänkas vara möjliga mottagare av förband. Lokalpolitiker sökte på alla sätt övertyga centrala och militära myndigheter om fördelarna med just den egna orten. Fenomenet har tidigare endast i marginell mening ägnats intresse i stadshistorisk forskning. I de fall då det berörts har det snarast varit parentetiskt och utan djupare analys av processer och ageranden trots den betydelse samtiden uppenbarligen tillmätte förbandslokaliseringar. I avhandlingen *Garnisonsstadens politik och ekonomi* undersöks emellertid hur städer och samhällen reagerade och agerade inför tidens nationellt största ekonomiska fråga.⁷ Hela kaserteringsprojektet kostnadsuppskattades 1901 till 48 miljoner kronor, en siffra som kom att bli avsevärt högre innan projektet var i hamn i början av 1920-talet. Som jämförelse var rikets hela försvarsbudget 1901 36 miljoner kronor. Kaserteringskostnaderna för de enskilda förbanden var för statens vidkommande i allmänhet cirka en och en halv miljon kronor i normalfallet. Till detta belopp kom lokalsamhällets kostnader för mark och anläggningar som staten förhandlade till sig i varierande grad kostnadsfritt.

Kaserteringens ekonomiska omfattning gav försvarsfrågan under den aktuella tiden stor politisk sprängkraft på såväl riks- som lokalplanet. Spelet om regementena hade två dimensioner,

dels den nationella som syftade till så kostnadseffektiv kasertering som möjligt, dels den lokala med ett spektrum av faktorer. I de samhällen som kämpade om kaserteringarna fördes striden på två fronter. Utåt gällde kampen att bringa förband till den egna orten. Samtidigt pågick en intern kamp bland politiker och intressegrupper för att övertyga fullmäktigeförsamlingarna om värdet av en kasertering på den egna orten och att i samband härmed ge staten attraktiva utfästelser om stöd. Kaserteringsfrågans nationella spännvidd till trots har den endast parentetiskt berörts av stadshistorisk forskning och i stadshistoriska verk oaktat att dess tidsmässiga koncentration till 1900-talets första decennium möjliggjort en inträngande analys av den aktuella tidens intressegrupper och lokala eliter. Frågans nationella spännvidd har samtidigt öppnat möjligheter till en bred komparation som ökar generaliseringsgraden av slutsatser om lokalsamhällets politik och ekonomi.

Samhället befann sig vid seklets början i snabb omvandling. Tilltagande urbanisering, snabb industrialisering, tillväxt av ett stort löntagarkollektiv, partipolitiska grupperingar, kamp för allmän rösträtt, starka folkrörelser inom politik, väckelse och nykterhet är bara några faktorer som påverkade snart sagt varje hörn av nationen. Spänningar mellan företrädare för kapital och arbete blev vanligare även i lokala perspektiv. Utslag av antimilitarism fanns på många håll.⁸ In i denna dynamik fördes kaserteringsfrågan med sin politiska och ekonomiska sprängkraft. Argumenten inför förbandsetableringar har av Lars Ericson indelats i fyra grupper: militära respektive civila på central nivå och militära respektive civila på regional och lokal nivå. Under den stora kaserteringsepoken 1880–1920 har de argument som varit utslagsgivande i huvudsak kunnat hänföras till militärt centrala. Lokal civila argument har inte spelat någon avgörande roll annat än i den lokala civila debatten om för staten lockande erbjudanden.⁹

Efter 1901 års försvarsbeslut förlöpte förbandslokaliseringsprocessen på två nivåer. På centralt plan förde staten förhandlingar med respektive presumtiv mottagare av förband efter en strategi med utpressningsliknande drag. Genom att spela med alternativa kaserteringsorter drevs en överbudspolitik fram i lokalsamhällena. Särskilt när riksdagen 1905 uppmanat militären att pröva kostnaderna för kasertering på de gamla mötesplatserna ökade viljan hos de eventuella garnisonsorterna att aktivt stödja garniso-

nering med såväl mark som investeringar. Härigenom utvecklades ett gynnsamt förhandlingsläge för staten inför diskussioner om avtalsförslag med städerna. 1906 presenterades på grundval av verkställda utredningar förslag om de lämpligaste lokaliseringarna. De gamla övningshedarna hade redan sållats bort som förläggningsalternativ då de visat sig alltför kostsamma i avsaknad på allt från attraktiva bostäder till infrastruktur. Dessutom var landsbygdskommunerna oftast ovilliga att stödja varaktig förläggning av militära förband.

Parallellt med den centrala processen drevs kaserneringsfrågorna med olika intensitet i de berörda städerna där fullmäktigeförsamlingarna visade en varierande beredskap efter försvarsbeslutet. Många städer begärde skriftligen att tilldelas förband medan andra valde att uppvakta staten för att inledningsvis bilda sig en uppfattning om villkoren innan de egna erbjudandena konkretiserades. Genom ett försiktigt förhållningssätt möjliggjorde städerna förutsättningslösa förhandlingar i framtiden. Just den försiktiga inställningen hos många städer jävar den generella uppfattningen att kaserneringar allmänt uppfattades som näringspolitiskt goda affärer av städernas företrädare. I många städer fanns avvikande uppfattningar och när tveksamhet kom till uttryck skedde en balansering av beslutsprocessen. Särskilt framförde företrädare för liberaler och socialdemokrater kritiska synpunkter som nyanserade diskussionerna om förbandens lokala betydelse. Trots detta fattades städernas beslut om erbjudanden till staten för att bringa regementen till den egna orten praktiskt taget i enighet. Besluten togs på tämligen osäker grund vad avser kaserneringarnas ekonomiska och sociala effekter. Städernas utredningar inför fullmäktigeförsamlingarnas ställningstaganden visade inte genom konkreta eller tillförlitliga beräkningar att bygderegementenas förläggning verkligen skulle medföra ekonomiska uppsving. Den bristande affärsmässigheten kompenserade fullmäktigeledamöterna genom att ana något positivt med stadsförläggning. Näringslivets företrädare i fullmäktige tog i sin tur ställning på grundval av man önskade, inte på grundval av vad man visste. Genom inverkan av politikernas själ och känsla blev städerna garnisonsorter, inte genom kalla beräkningar med hög precision.

Undersökningarna av en rad städers agerande under kaserneringsprocessen har påvisat betydande demokratiska brister i se-

kelskiftets lokalsamhälle. Rösträttsskalorna utestängde effektivt huvuddelen av befolkningen vid kommunala val och omintetgjorde därmed deras möjligheter att påverka samhällsutvecklingen. En liten krets rekryterad inom små samhällsgrupper hade avgörande inflytande över lokalsamhällets politik och ekonomi. Denna maktelit hade sin hemvist i städernas sociala, ekonomiska och intellektuella eliter vilket legitimerade dem att för allas räkning avgöra vad som var bäst för orten. Fullmäktigeledamöternas anknytning till företag, banker och näringslivsorganisationer troliggör dessutom privatekonomiska kalkyler bakom de kasereringsbeslut de deltog i. Atmosfären i sekelskiftets Sverige var sådan att militärer och förband gav samhällen en eftertraktad prestige. Att känna officerare och tillhöra deras umgängeskrets var attraktivt trots yrkesgruppens allt annat än starka ekonomi. Officerarna tillförde kretsen av handlare, hantverkare, fastighetsägare och tjänstemän i offentlig eller privat förvaltning en eftertraktad ny social dimension.

En faktor av betydelse för de lokala besluten om förbandsetableringar var graden av militär närvaro i beslutande församlingar. Efter kommunallagarna 1862 kom efterhand medborgare med militäryrken eller tidigare militärer att dras in i städernas fullmäktige. En uppskattning baserad på en undersökning av några mellan- och sydsvenska städer under 1900-talets första decennium visar att cirka tio procent av fullmäktigeledamöterna hade någon form av försvarsanknytning. Anmärkningsvärda avvikelser fanns i städer där militära förband redan tidigare spelat stor roll som i exempelvis Eksjö där trettiofem procent av fullmäktigeledamöterna på ett eller annat sätt var knutna till bygdens regementen. Givetvis underlättade militärer i fullmäktige städernas kasereringsbeslut.

Ett anmärkningsvärt resultat av officerarnas ökade professionalisering efter 1901 års härordning blev deras gradvis minskade deltagande i det politiska livet. Under indelningsverkets dagar hade endast en begränsad del av året ägnats åt officersyrket. Återstoden fylldes med annan näringsverksamhet inom jordbruk, manufaktur eller fastighetsförvaltning. Under sådana sammanhang levde officerarna och underofficerarna närmare lokalsamhällets vardag och var mer beroende av den ekonomi som kunde påverkas genom politiskt engagemang. En undersökning av Växjö

har visat att när regementet väl var etablerat minskade såväl militär närvaro som militärt engagemang i det politiska livet för att efter andra världskriget bli obefintligt. Samtidigt tilltog betydelsen av det garnisonerade regementets ekonomiska roll i egenskap av arbetsgivare, skattekraftsfaktor och storkonsument av varor och tjänster. Inflyttningen av regementet med dess officerare och underofficerare till staden tillförde organisatorisk och social kraft som kom att utnyttjas på annat sätt än i det politiska livet. Genom engagemang i ekonomiska och ideella föreningar påskyndade regementets personal förbandets integrering i staden trots att det med sina kaserner, stängsel och vakter uppfattades som en sluten värld. Personalens påverkan av samhället blev därigenom indirekt och inte lika tydlig som vid aktivt politiskt engagemang. Inom den informella sfärens ram skedde emellertid möten rum som tidvis kunde få politiskt genomslag. Svårigheterna är uppenbara att belägga betydelsen av kontakter i ordensväsendet och i sällskapslivet mellan officerare och företrädare för de lokala eliterna. Det faktum att regementet ofta var stadens största arbetsplats och konsument kvalificerade regementschefen in i den lokala makteliten där hans ord spelade roll.¹⁰

Under 1900-talets lopp kom regementena att bli självklara och känslomässigt omistliga inslag i respektive garnisonsstad. Detta blev tydligt när försvarsminskningar aktualiserades gång efter annan efter 1965. Så snart förbandsindragningar kom på tal agerade berörda städer till försvar av det egna förbandet med hänvisning till dess regionalpolitiska betydelse. Ofta var argumenten ihåliga i ett vidare perspektiv. Städer med stark ekonomi och stabil arbetsmarknad hade därför som regel ingen framgång i sina försök att slå vakt om hotade förband. Linköping, Jönköping, Uppsala, Malmö och Umeå är några exempel där mer eller mindre halvhjärtade försök att i ekonomiska termer beskriva regementenas värde för lokalsamhället misslyckades. På motsvarande sätt blev regionalpolitiska aspekter avgörande för nyetablering av ett regemente så sent som 1973. Efter en lång process med såväl politiska som militära lokala, regionala och centrala aktörer lyckades Arvidsjaur vinna kampen om Norrlands dragonregementes lokalisering till Norrlands inland. Genom ett engagerande arbete lyckades Arvidsjaurts tongivande politiker utnyttja sina bekantskaper inom de informella nätverk som politiska partier utvecklar

på alla nivåer. Landshövdingar, riksdagsmän och ministrar styrde valet av lokaliseringsort i en riktning som var förutbestämd långt innan frågan var färdigberedd. Effekterna för Arvidsjaur blev betydande. Stora statliga investeringar som gav samhället ett ekonomiskt tillskott, ökad sysselsättning och väsentligt förbättrad skattekraft. Utvecklade kommunikationer och omfattande samproduktion av anläggningar som spelade såväl militär som civil roll stärkte också den lokale politikerns, regementsmakarens, ställning.¹¹

Dragen i den sentida lokaliseringsprocessen liknar dem vid tidigare kaserneringstillfällen. Starka initiativkraftiga lokalpolitiker väl bevandrade i att utnyttja sina nätverk, såväl formella som informella, driver frågan framgångsrikt. Men en väsentlig skillnad finns. Lokaliseringen till Arvidsjaur var militärt ointressant medan den stora kaserneringsepokens lokaliseringar främst var strategiskt och operativt betingade.

De försök till motåtgärder från berörda orter som föregick vågen av förbandsnedläggningar under 1980-talet var mer eller mindre starka och genomtänkta. Genomgående använde städerna ekonomiska argument mot garnisonernas avveckling. I ekonomiskt och sysselsättningsmässigt starka städer präglades emellertid agerandet av svaghet. En underton av förväntningar på expansion fanns när centralt belägen mark väl lösgjorts. Följden blev också i allmänhet att starka orter förlorade sina regementen utan kompensation medan en svag stad som Uddevalla fick statligt stöd till verkstadsindustrin.

En av förlorarna i regementskampen inför 1989 års beslut om reduceringar av såväl krigs som fredsorganisationen var Växjö. Dess regionalpolitiskt starka ställning med en rad storarbetsplatser, expanderande högskola, stabil fastighetsmarknad och höga sysselsättningsgrad gjorde staden till en given förlorare mot medtävlare som Eksjö, Borås och Halmstad. De politiska anvisningarna till överbefälhavaren (ÖB) var av regionalpolitisk art trots hans förnekande därav. ÖB hävdade istället att förband avvecklades där de största besparingsvinsterna för försvaret kunde göras trots att försvarsmaktens egna utredningar visade att ett bibehållet växjöförband var klart fördelaktigast. Genom att välja ett annorlunda argumentationssätt lyckades politiker och tjänstemän på lokal och regional nivå förlänga processen med ett år för att frågor

om hotbild, säkerhetspolitik och operativ betydelse skulle få en allsidig belysning. Denna till trots fick försvarsbeslutet regionalpolitisk profil.

De undersökningar som i olika sammanhang skett av garnisonsstadens politik och ekonomi under projektets tioåriga löptid har belyst en rad frågor om militära förbands civila betydelse, inte minst ekonomiskt. Samtidigt har undersökningarna gett bieffekter vad gäller lokalsamhällets politik och dess maktkonstellationer i allmänhet. Dessutom har en känsla av "att veta mer än vad i direkta svar kan ges" insmugit sig. Härigenom reser sig nya frågor som i andra sammanhang kanske kan besvaras; exempelvis *officerarnas giftermålsfält och därmed sammanhängande ingångar i sociala, ekonomiska och politiska eliter eller ordenssällskapens betydelse för officerarnas och underofficerarnas politiska och ekonomiska inflytande*. Säkert kommer även andra angelägna aspekter på temat att formuleras och besvaras.

Noter

- ¹ Wieslander, Hans, *I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925*. Diss. (Lund 1966).
- ² Artéus, Gunnar, "En vetenskapligt obelyst lokalsamhällestyp: den svenska garnisonsstaden 1600–1985" i *Den nordiska garnisonsstaden* (Jyväskylä 1988).
- ³ Hellström, Sven & Selén, Kari, ed, *Garnisonsstaden. Uppkomst och avveckling*. (Helsinki 1988).
- ⁴ Artéus, Gunnar (ed), *Ett militärt stadsproletariat* (Stockholm 1988).
- ⁵ Sörensen, Thomas, "Det Blänkande Eländet. Om det värvade manskapet vid Kronprinsens husarregemente i Malmö under decennierna kring sekelskiftet 1900" i *Elbogen 1993* (Malmö 1993).
- ⁶ Björklund, Jörgen, "Från stationssamhälle till garnisonsstad" i *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället* (Västervik 1990) och Hellström, Sven, "Garnisonen och lokalsamhället" i *Den nordiska garnisonsstaden* (Jyväskylä 1988).
- ⁷ Krantz, Karl Johan, *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför arméns kasernering*. Diss. (Växjö 1988).
- ⁸ Krantz, Karl Johan, "Örebro blir garnisonsstad" i *Försvar i Örebro län. 1900-tal* (Kumla 1993). Se även Krantz 1988.
- ⁹ Ericson, Lars, "Den svenska garnisonsstaden från 1600-tal till 1900-tal. Tillkomstprocessen" i *Garnisonsstaden. Uppkomst och avveckling* (Helsinki 1994).

- ¹⁰ Krantz, Karl Johan, "Regementet går i garnison" och Hellström, Sven, "Underofficerare och underbefäl under kaserntiden" i *Kronobergs regemente under 1900-talet* (Växjö 1996).
- ¹¹ Krantz, Karl Johan, "Från Umeå till Arvidsjaur, omlokalisering med regionalpolitiska förtecken." Uppsats (Växjö 1992) som i bearbetad form publicerats av Arvid Cronenberg i *Umeås blå dragoner*.

Sociala och kulturella perspektiv på 1900-talets svenska garnisonsstad

Den moderna garnisonsstaden i Sverige är som bekant en skapelse av 1900-talet. Den föddes när indelningsverket gick i graven 1901. Då inleddes för de flesta regementen en flyttning från de lantliga hedarnas säsongvis utnyttjade lägerplatser in i städerna, ett jättelikt byggnadsprojekt där hundratals kaserner murades upp från Boden till Ystad. Man började i Norrland och norra Svealand, där inflyttningen i stort sett var avslutad vid första världskriget. I södra Sverige skedde inflyttningen i regel något senare men var i stort sett färdig i början av 1920-talet.

Denna vidlyftiga flyttningsrörelse inträffade under en period av allmän och stark urbanisering i landet. Fram till 1800-talets mitt hade Sveriges städer varit både få och folkfattiga. Man brukar karakterisera dessa förindustriella städer som "agrara köpstäder". Deras *raison d'être* var handel och köpenskap, men de var samtidigt starkt präglade av jordbruk och boskapsskötsel. Borgarna hade stallar och fähus inne i staden och odlade marken utanför tullarna. Men med industriernas snabba tillväxt i slutet av 1800-talet växte stadsbefolkningen i riket från blygsamma 10 % vid 1800-talets mitt till allt högre andelar. Staden började för den fattiga landsbygdsbefolkningen att framstå som den lockande framtiden materialiserad. Som en mindre del – dock av viss betydelse – i denna *Drang nach die Stadt* framstod regementenas inflyttning under de två decennierna efter sekelskiftet 1900.

Den nya garnisonsstaden hade många ansikten. Stockholm kom egentligen aldrig att få någon prägel av garnisonsstad trots att regementena här var många, belägna särskilt på Östermalm och Ladugårdsgårde. Här fanns en tradition med stadsregemen-

ten sedan tidigare sekler, befolkade med värvade trupper. Men Stockholm var en så pass stor stad att det militära draget spädades ut intill oigenkännlighet. Även i många medelstora residensstäder, som Kristianstad, Växjö, Linköping, Karlstad och Gävle, balanserades garnisonerna av en växande civil förvaltning och av industrier och handelsföretag. Här var garnisonsstaden en av stadens olika identiteter. I några av garnisonsstäderna hade det militära övningsfältet redan på 1800-talet funnits inne på stadsområdet. Det gäller t ex Uppsala, där regementsbyggnaderna restes vid Polacksbacken, där upplänningarna redan övats i sekler. Här hade staden alltså redan förut haft en militär touche, men med det nya seklet utvecklades den till en garnisonsstad i modern mening, låt vara att den alltid kom att stå helt i skuggan av det akademiska Uppsala.

Den mest utpräglade garnisonsstaden var den där regementet eller regementena fick en dominerande roll för stadens självuppfattning och omgivningens syn. Det rörde sig om små städer utan t ex länsstyrelse eller nämnvärda industrier, kanske om orter som först genom regementenas ankomst kom att växa så i betydelse att de fick stadsrättigheter. Hässleholm, Eksjö, Skövde, Sollefteå och Boden kan sägas vara sådana garnisonsstäder i klassisk mening.

Allt tal om garnisonsstadens sociala och kulturella särprägel blir naturligtvis ytterst beroende av vilket slags garnisonsstad man har i tankarna. De största städerna, Stockholm, Göteborg och Malmö, kan här i stort sett lämnas utanför resonemanget. I så pass stora städer kan den militära identiteten inte göra sig gällande. Eller också är den direkt apart och avvikande. Många officerare brukar vittna om att det aldrig känts ovant eller genant att röra sig i uniform i de genuina garnisonsstäderna. Men att åka buss eller spårvagn i Stockholm iklädd uniform kunde kännas obehagligt. Synen var där ovanlig och uppmuntrade till kommentarer eller gliringar.

Denna artikel kommer därför främst att beröra den andra och den tredje typens garnisonsstäder, med andra ord såväl de medelstora residensstäderna, som Jönköping eller Umeå, som de små och utpräglade militära städerna, som Vaxholm eller Boden eller för den delen Sollefteå, den stad som militärhumorn brukar karaktärisera som "ett skidspår mellan två regementen". Det man gör i detta talesätt är att reducera hela staden till en militär inrättning. Det är självfallet en absurd förenkling men säger samtidigt något om hur staden kunde uppfattas av dit tvångskommenderat befäl

och manskap. Den utrerade garnisonsstaden i Sollefteås eller Eksjöes tappning har naturligtvis prioritet i denna studie.

Det jag skall försöka göra i denna artikel är att ge några perspektiv på vilka sociala och kulturella särdrag, som utmärker eller i varje fall har utmärkt 1900-talets svenska garnisonsstad. Det som jag framför allt tänker uppehålla mig vid är den militära prägeln på stadsbilden, på gatumiljön, på stadsbornas vardag. Vilka konkreta och påtagliga former tog sig den militära närvaron i garnisonsstaden? Kan man se några förändringar av denna militära närvaro under 1900-talet? Vad skulle i så fall sådana förändringar kunna bero på?

Kasernområdet

När regementena kasererades strax efter sekelskiftet innebar det att det bildades en tydlig militär enklav i en rad svenska städer. De tidigare militära lägren hade inte varit så rigoröst avgränsade utan tvärtom ganska öppna mot bygdens folk. De hade ju inte heller varit permanent använda och befolkade. De nya stadsregementena däremot omgavs med höga spetskrönta järnstaket och tydliga varningsskyltar och förbudstecken. Portarna till regementena försågs med grindar och vaktkurer. Den vapenförsedda vaktstyrkan signalerade mer än något annat att regementet var ett för övriga stadsbor strängt förbjudet område. Gränsen mellan militärt och civilt var skarp och bevakades rigoröst.

Regementsområdet blev följaktligen ett slags stad i staden, lika okänt för majoriteten av stadsborna som ett stadsfängelse. De civilister som inträdde i skilda ärenden behandlades med rutiner som förstärkte utanförskapet. Redan själva förekomsten av ett kasernetablissemang i staden skapade en känsla av ett mystifierande och främmande inslag i stadsbilden.

Samtidigt bidrog kasernarkitekturen till stadsbilden på ett sätt som de flesta stadsbor säkert uppskattade. Dess tyngd, enhetlighet, balanserade proportioner, ibland klassicistiska drag, gav en tydlig karaktär åt kasernområdet. Kanslibyggnaden och huvudkasernerna, kanske också marketenteri, stallar och gymnastikhallar, kom att tillhöra stadens mer särpräglade byggnader. Deras betydelse för stadsbilden framgår av det faktum, att många numera nedlagda regementen inte fått sina kaserner rivna utan att

byggnaderna i stället fått nya funktioner som t.ex. stadshus, förvaltningslokaler eller köpcentra (jfr Krantz 1993).

Under 1900-talets andra hälft har regementena fungerat som bostäder och undervisningslokaler för de värnpliktiga och som arbetsplatser för befäl och civilanställda. Men under detta sekels första hälft var kasernområdet även bostadsort för åtskilliga stamanställda, främst underofficerare. Det ansågs naturligt att kompaniets adjutant, fanjunkaren, bodde i närheten av de värnpliktiga. Följaktligen inrättades särskilda fanjunkarlägenheter på varje våningsplan i kasernernas gavlar. Det var lägenheter om två eller tre rum och kök. I dessa bodde vanligen familjer och kasernområdet blev på så sätt en något egenartad uppväxtmiljö för barn. Jag nämner den här för att den före andra världskriget var ett av den svenska garnisonsstadens mest karakteristiska sociala särdrag.

Kring andra världskriget började systemet med tjänstebostäder inne på kasernområdet att avvecklas. Flera orsaker medverkade till detta: dels behövdes lägenheterna till kontor och undervisningsrum, dels förlorade de i attraktivitet när staden i övrigt kunde erbjuda nya och välutrustade bostäder. Säkert medförde boendet på regementet i de värnpliktigas närhet en känsla av ofrihet. På 1960-talet torde dessa bostäder helt ha försvunnit.

Militära byggnader utanför kasernområdet

I många garnisonsstäder fanns strax utanför regementets grindar ett område med mindre villor för underofficerare. Så var fallet i t ex Eksjö (I 12), Borås (I 15) och Strängnäs (P 10). I Kristianstad bestod den s k Sergeantstaden av åtta tvåfamiljshus för underofficerare vid P 6. Dessa underofficersbostäder var ofta enhetligt byggda i en något stram stil som harmonierade med regementets övriga byggnader. Men de kunde också, som utanför I 11 i Växjö, vara rödmålade med vita knutar i en idyllisk och lantlig anda. Skälen till detta kategoribyggnande bör ha varit dels att erbjuda bostäder med låg hyra, dels att låta underofficerarna ha viss uppsikt över regementsområdet även på fritiden men kanske även en medveten vilja att hålla förbandet i hög beredskap.

Linköpings båda regementen, I 4 och T 1, ägde bostadshus för underofficerare utanför regementsområdet. Här rörde det sig dock inte om rader av tjänstevillor utan om större fastigheter med

Bostadshuset för underofficerare strax utanför kaserngrindarna på Kungl Kronobergs regemente i Växjö var rödmålade och lantliga på ett sätt som inte var alldeles vanligt vid andra regementen. (Foto från 1920-talet)

I 4:s bostadshus för underofficerare på Skyttegatan i Linköping, byggda 1917–1922, har den strama karaktär, som ansågs passa till militära tjänstebostäder i seklets början. (Foto: I 4, april 1989)

ett stort antal lägenheter. I 4:s lägenheter vid Skyttegatan innehöll efter en ombyggnad omkring 1920 ett tjugotal lägenheter om ett, två eller tre rum och kök.

Under tidigare decennier hade officerare också kunnat bo inne på kasernområdet. Det gällde då yngre subalterner, ungarlar som bodde i rum i kanslihuset och åt sina måltider på mässen. Efter andra världskriget försvann även dessa bostäder. Det normala har annars varit att officerarna hyrt sina bostäder ute i staden i privatägda hyreshus eller haft egna villor. I viss begränsad omfattning har regementet ägt särskilda bostäder ute i staden och upplåtit dem till officerare. Även dessa byggnader har ofta uppförts i en arkitektonisk stil som harmonierat med regementet i övrigt, varigenom samhörigheten understrukits. Ett exempel är de två s k "Bleckhornen" i Sollefteå med sina strama putsade fasader, sexrutiga fönster och valmade toppiga tak.

Varför har många garnisonsstäder ett område med identiskt lika bostadshus för underofficerare och inte för officerare? Medan de senare flyttade flitigt mellan olika garnisonsstäder, var de förra en mer stationär kår, fastare knuten till regementet och dessutom oftare lokalt rekryterad och förankrad i bygden. Man skulle kunna se en parallell mellan underofficersbostäderna utanför logementsstaketet och raden av identiska smedsbostäder vid de gamla järnbruken. Liksom bruksägarna knöt yrkesskickliga smeder till sig genom attraktiva tjänstebostäder under 1800-talet och genom förmånliga lån till egna hem i början av 1900-talet, knöt regementet underofficerarna, nyckelkategorien i utbildningen, fastare till sig genom billiga bostäder. Det ansågs värdefullt att de bodde nära regementet för att finnas lätt tillgängliga vid akuta behov. För officerare uppfattades möjligen ett liknande kategoriboende som mindre naturligt. Kanske ansågs officerare så pass ekonomiskt starka, att de förväntades själva klara sin bostadsfråga vid flyttingarna mellan regementsorterna.

Till de små garnisonsstäderna i Norrland tycks det dock ha varit litet svårare att rekrytera officerare. Så kanske man kan förklara att det i Sollefteå och framför allt i Boden funnits åtskilliga bostadshus för officerare. Samtliga Bodens fyra regementen hade särskilda bostadshus för officerare utanför kasernområdet men i nära anslutning till detta. Byggnaderna låg i rad längs Lule älv, med byggnaderna från I 19 längst i norr, därefter A 5, Ing 3 och A 8.

Idag är flera byggnader rivna, några är kontoriserade och några används ännu som bostäder.

Officersbostäderna i Boden skiftade i storlek efter rang. Ogifta fänrikar hade enkelrum på vinden, ogifta löjtnanter hade dubletter, gifta två eller tre rum och kök, kaptener hade fyra eller fem rum och kök, majorer sex rum och kök. Många officersfamiljer som kom från södra Sverige tvekade inför de i deras ögon onödigt stora och dyra våningarna. Särskilt tvekade naturligtvis de som inte tänkte stanna så länge och kanske inte ens tog med sig familjen upp. Fram till andra världskriget rådde dock skyldighet att ta emot anvisad tjänstebostad.

Det råder inget tvivel om att ankomsten av ett stort antal officerare i seklets början kom att sätta sin prägel på många garnisonsstäders bebyggelse, även den rent civila. Officer var före första världskriget ännu ett utpräglat högstatusyrke. För att tillfredsställa dessa nyinflyttade officerares anspråk uppfördes åtskilliga påkostade hyreshus i garnisonsstäderna. Ett exempel är "Stockholmshuset" i Sollefteå, ett pampigt hyreshus i 1910-talets

Det stora stenhus på Storgatan i Sollefteå, byggt 1912, som i dagligt tal i staden kallades "Stockholmshuset" på grund av dess imponanta yttre. Här fanns från 1912 ett antal lägenheter som disponerades av högre officerare vid stadens bägge regementen, däribland de två regementscheferna.

typiska lätt jugendinspirerade stil, där flera officerare länge hörde till hyresgästerna, däribland stadens två regementschefer. Som namnet anger kontrasterade det starkt mot den enklare omgivningen.

Militär närvaro i gatubilden

Varje regemente har behov av övningsområden. Viss utbildning kan naturligtvis bedrivas inne på kasernområdet, t ex exercis, men skjututbildning och mer omfattande övningar kräver skjutbanor eller skogsterräng. Många regementen låg i anslutning till vidsträckta övningsfält där de värnpliktiga vid förflyttningar inte behövde röra sig på stadsgatorna. Man hade obefolkade övningsområden i direkt anslutning till kasernområdet. Med ett växande behov av större övningsfält, t ex för pansarfordon och artilleriförband, hade övningarna kommit att förläggas längre bort från stadsbebyggelsen. Härigenom har den dagliga militära närvaron i staden minskat.

Transporter till större eller mindre övningar längs stadsgator är dock i många garnisonsstäder ofrånkomliga. Medan man förr gick till fots, ofta med officerare till häst, sker transporter numera mest med bussar, bilar och stridsvagnar. Med motoriseringen har den militära närvaron visserligen inte avtagit men däremot bytt form. De taktfasta kolonnerna, ibland med musik i täten, är försvunna. Ortsborna njöt av marschmusiken och kunde känna igen de beridna officerarna. Idag är det i första hand fordon som passerar, först i andra hand människor. Armén har blivit anonym.

Militärmusik och parader

Musiken hade ju i en äldre tid en viktig roll i krigföringen. Musikerna skulle med sin musik gjuta mod i de anfallande truppena och med olika instrument skulle signaler skickas inom och mellan förbanden. I fredstid blåstes revelj och tapto på trumpet. I seklets tidiga decennier hade också som nyss antydde varje regemente sin musikkår. Den användes vid exercisträningen på kaserngården men också för att spela till förströelse vid arbetspauser och högtider.

Musikens användning på kasernområdet uteslöt naturligtvis inte att den kunde uppfattas av stadens civila befolkning. Tonerna

Trupp från Norrbottens regemente (I 19) på hemväg genom Boden en höstdag på 1930-talet med musikkår i spetsen. (Foto: kapten Curt Johansson. Armémuseums bildarkiv)

stannade inte vid kaserngrindarna. Den militära musiken och de militära signalerna tillhörde den offentliga stadsmiljön på samma sätt som kyrkklockornas klang, målarnas visslingar, sotarpojkar-nas rop eller fartygens råmande signaler i hamnen. Mats Rehnberg har i boken *Livgardisten han kommer till Gud* (1960) samlat belägg för hur folkhumorn härmade rytmen i militära signaler, t ex tapto och revelj. Det var väl framför allt gardister och senare värnplik-tiga som traderade dessa ramsor. Men de var också kända av den civila stadsbefolkningen. Från sin bostad på Östermalm hörde August Strindberg dagligen hästgardets tapto, vars ljud tolkades just som "Livgardisten han kommer till Gud", varpå de dova trummornas ackompanjerande tyddes som "Får bero på en slump, får bero på en slump" (Lundin-Strindberg 1882:535).

Men garnisonsstadens musikkårer rörde sig även utanför ka-sernområdet. Det förekom att musikkåren gick ut för att möta ett hemvändande förband efter en större övning. Med musiken i täten marscherade man därefter in till regementet i staden. Att beskåda detta var ett omtyckt folknöje liksom att över huvud taget lyssna

till regementsmusiken, när den konserterade, t ex i stadsparken. Regementsmusikerna i sina uniformer spelade en viktig roll i stadens musikliv, vid t ex skolavslutningar och på sjukhus.

Musikkårens betydelse för regementets popularitet i staden kan inte nog understrykas. Men bilden har förändrats under 1900-talet. Vid de stora regementsindragningarna på 1920-talet lades många regementsmusikkårer ner. Det fick räcka med en musikkår per garnisonsort. Mer omgripande blev regementsmusikens förvandling till regionmusikkårer på 1970-talet. Den innebar att många garnisonsstäder förlorade sin musikkår. Meningen var att regementena skulle kunna hyra in regionmusiken vid behov. Det blev billigare än att hålla en stående musikkår. Men regionmusiken saknade den drill och hållning som tidigare militärmusikkårer haft och väckte inte samma intresse hos stadsborna. Inslaget av militärmusik i stadsbilden minskade snabbt. En äldre tids regementsmusikkår måste ju sysselsättas och det betydde regelbundna och flitiga framträdanden. Men varje framträdande av regionmusiken blev en extra utgift och med sådana måste man hushålla. En officer i Eksjö beskriver en vanlig inställning till regionmusiken på följande sätt:

De få gånger vi har dem här så var det rent jämmerligt att se dem. För man hade kunnat tagit precis vilken hösäck som helst och trätt på dem uniformer och ställt här på kaserngården. Det var med nöd och näppe de kunde stå upprätt när de spelade.

Militära parader genom staden spelade en större roll i seklets början. Ända fram till 1960-talet högtidlighölls på många håll Gustav II Adolfs och Karl XII:s dödsdagar med marsch genom staden och gudstjänst. Många regementen firade något slag som man deltagit framgångsrikt i under tidigare sekler med marsch genom staden. Svenska Flaggans dag var också en offentligt högtidlighållen paraddag i många garnisonsstäder. Till och med stockholmsregementena kunde marschera genom innerstaden på väg hem från en övning med musik i spetsen så sent som på 1940-talet. En officer vid Svea Livgarde minns detta på följande sätt:

Svea Livgarde låg på Linnégatan i gamla kaserner och hade övningsfält på Ladugårdsgårde. Det var ju inga problem, men så fort man skulle ut och ha litet mera realistiska övningar och skjuta och så vidare, då var det Järvafältet, som numera är bebyggt, och då marscherade man till fots. Det tog flera timmar, för man marscherade

Kunglig Wendes artilleriregemente paraderar längs Västra Storgatan i Kristianstad den 6 september 1918. (Armémuseums bildarkiv)

genom hagar, och den vanliga rutinen var den, kommer jag ihåg när jag började på 1940-talet, att man marscherade ut till Järvafältet på onsdagsmorgonen t ex, marscherade genom staden, sedan låg man i tält ute på Järvafältet till lördag morgon. Det var inga lediga lördagar då. Sedan marscherade man hem och sedan mötte regementsmusiken vid Haga Norra. Sedan marscherade den i spetsen för regementet Karlavägen fram, sedan gjorde regementsmusiken halt vid Karlaplan och stod stilla. Regementet marscherade förbi till kasern. Det var väldigt festligt och roligt och kändes väldigt uppmuntrande när man varit ute i några dagar.

Numera hör det till undantagen att ett regemente paraderar genom gatorna under högtidliga former. Regementena visar sig inte ute i staden på samma ostentativa sätt som förr. I gengäld har det slutna kasernområdet öppnats i ökad omfattning för stadsborna, som inbjuds till "Regementets dag" och andra demonstrationer och högtidligheter. Detta är ett av flera tecken på hur regementena har dragit sig bort från den offentliga stadsmiljön och på hur umgänget mellan militärer och civila allt mer kommit att äga rum inne på det militära området.

De värnpliktigas fritid

Med den allmänna värnpliktens genomförande med 1900-talets ingång utsträcktes militärlivet till att beröra snart sagt alla unga män i varje åldersgrupp. Nu var soldatlivet inte längre bara en angelägenhet för yrkessoldater, både landsbygdsregementenas torparknektar och de värvade regementenas brokiga blandning av hårdföra yrkesmän, äventyrare och alla slags asociala element, däribland många som just tagit värvning för att slippa från en tilltrasslad situation i det civila. Garnisonsstaden under den allmänna värnpliktens tid innebar i stället en form av tvångsenrolle-ring av även måttligt roade unga män. Garnisonsstaden blev för många – men långt ifrån alla – ett slags metafor för tristess, en plats där man frambringade ett år av livet som man tvingades skänka till statsmakterna, präglad av illasittande kläder, fotmarscher och tröstlös väntan men också av situationskomik och ett väl samman-svetsat kamratskap.

Den drastiska förändringen av livet som året i garnisonsstaden innebar illustreras väl av både inryckningens och utryckningens rituella betydelse förr. Den militära världen var något osannolikt annorlunda än den civila och steget mellan de två världarna var ett kliv som måste manifesteras och markeras på allehanda sätt. Förr när man kom med tåg till regementsstaden var det vanligt att många styrkt sig med sprit inför avskedet från det civila livet. Ofta måste särskild militärpolis ingripa för att hålla ordning på berusa-de nyinryckta. Problemet har försvunnit under senare decennier, dels genom att många nu kommer med bil, dels genom att värn-pliktsåret blivit mindre ångestladdat. Frikostighet med nattper-missioner och tillstånd att bära civila kläder på fritiden har bidra-git till att klyftan mellan den militära världen och den civila har minskat dramatiskt.

Utryckningen har mer behållit karaktären av rituell avskeds-fest. Det är en passagerit där återinträdet i det civila livet firas men kanske i ännu högre grad avskedet från kamraterna på luckan och från kompanibefälet. Termen "muck" är övertagen från förbrytar-språket, där den betecknar att man lämnar fängelset. I garnisons-staden märks alltså de värnpliktigas muckarseder, t ex bilar som målas med ordet "muck" eller skrånande pojkgäng på kvälls-gatorna, som firar sin nyvunna frihet.

Innan massbilismen på 1960-talet började ge de flesta värnpliktiga möjlighet att lämna regementet och staden på helgerna var rekryterna hänvisade till orten och dess nöjen. Frisörer, konditorier och biografer hade gyllene tider. Man klädde om till permissionsuniform efter middagen och gick ner på stan, man gick på bio eller satt med en kopp kaffe på något kafé. Stadens prägel av regementsstad blev extra tydlig en onsdagskväll. Denna intensiva stämning av garnisonsstad har numera försvunnit, dels genom de friare permissionsreglerna, dels och framför allt genom uniformstvävngets avskaffande på 1960-talet.

Idrotten har ofta varit det naturliga fritidsnöjet för värnpliktiga, som känt sig isolerade i garnisonsstäderna. Att uppmuntra rekryterna att hålla sig i fysisk trim har legat nära till hands för regementsledningen. Man kan erinra sig officerarnas nyckelroll för den moderna idrottens organisering och utveckling i slutet av 1800-talet. Idrotten spelade en viss roll redan på 1800-talets exercishedar, men med kaserneringen i städerna öppnade sig betydligt bättre möjligheter för kontinuerlig och organiserad idrottsutövning. Som Lars Ericsson framhållit finns det tydliga samband mellan de olika krigsförbandens inriktning och valet av idrotter. Hos ett kavalleriförband uppmuntrades självfallet ridsporten men med förändrade arbetsvillkor så småningom även orientering och motorsport (Ericsson 1987). Skytte, skidåkning och fäktning var alla sporter som omhulldes i garnisonsstäder. Särskilt under andra världskriget breddades idrottsutbudet vid de militära förbanden på ett slående sätt, säkert beroende på att man ville tillgodose intressen från de stora kullar av män som då låg inkallade i årtal. Boxningssporten kan få illustrera det sagda. Vid andra världskrigets utbrott tillhörde tre militära föreningar Svenska Boxningsförbundet. När kriget slutade 1945 tillhörde inte mindre än 31 militära föreningar samma förbund (Hellspong 1982:99). Regementsidrotten hade blivit mångsidigare än både förr och senare. Sedan många militära föreningar öppnats för stadsbor i allmänhet har de också kunnat förvandlas till elitföreningar på idrottens område. Ett exempel från senare decennier är den framstående friidrottsföreningen KA 2 i Karlskrona.

Garnisonsstadens officerare

Under 1800-talet, när armén tränades på hedar, moar och slätter, var officersyrket socialt ytterligt exklusivt. Att vara officer betraktades ännu av många som ett adligt privilegium, åtminstone att vara officer vid gardesregementen och kavalleriregementen. Att kunna rida, föra befäl, att äga fysiskt mod och klä i en färggrann uniform var en del av den svenska adelns livsstil. Medan gardesregementenas etikett präglats av hovadelns värderingar, var det lantadeln som var tongivande i landskapsregementenas ledande kretsar. Officerarna bodde på egna herrgårdar eller på kronans officersboställen, vars jord man brukade mellan hedarnas exercismöten. Officerare i lägre grader hade uselt eller närmast symboliskt betalt, vilket effektivt exkluderade alla utom dem med egen förmögenhet eller dem som begåvats med en obekymrad förmåga att leva på kredit.

Med kaserneringen i städerna tillfördes nu dessa städer en grupp med rötter i lantadelns liv och traditioner. Ännu fram till första världskriget måste den svenska officerskårens karakteriseras som socialt mycket exklusiv. Inslaget av officerare, bärare av aristokratiska ambitioner och reflexer, i varje fall ännu under mellankrigstiden, kom att sätta sin sociala prägel på garnisonsstaden. Som Gunnar Artéus visat, har detta återspeglats i en rad romaner under 1900-talet, flera av dem litterärt betydande (Artéus 1986).

Officerarna behöll länge en viss medveten slutenhet gentemot den sociala omgivningen. Omflyttningen var stor och många hann aldrig eller ville aldrig slå ner sina bopålar mentalt i staden. Man var hänvisad till kollegernas umgänge och idkade gärna ett exklusivt sällskapsliv. Man gick på visiter hos varandra och kände varandra väl, även hustrur och familjer. Centrum i officerskårens sällskapsliv var regementsmässen. Den var ett andra hem för kårens ungarlar, subalternerna, de yngsta officerarna, vilka ofta bodde i små rum i kanslihuset, ofta i mässens omedelbara närhet. På mässen åt man både lunch och middag och lokalerna tjänade som ett slags klubbrum under arbetstid och vardagskvällar. Men det var en oskriven regel att inte prata tjänst på mässen. Större fester hölls regelbundet där, varför miljön inte var främmande vare sig för officershustrurna eller för garnisonsstadens civila elit.

Den senare deltog i det sällskapsliv som vette ut mot det civila samhället, t ex regementets årliga middag för de jordägare, vars marker hyrdes för militära övningar, eller regementschefens nyårsmottagning.

Fanns mer än ett regemente i staden höll sig de två officerskårerna förr var för sig. Att inte delta i det egna regementets festliv var mycket illa sett, att inte delta i det andra regementets umgängesliv var däremot alldeles naturligt. Det egna regementet bildade med översten i spetsen en sluten enhet. Det var länge vanligt att kompanicheferna bjöd hem kompaniets officerare med fruar till ett civilt umgänge. Fram till 1960-talet eller däromkring, så länge officersfruarna huvudsakligen var hemmafruar, förväntades de helhjärtat stötta sina män i karriären, acceptera återkommande flyttningar och engagera sig i det sociala nätverket inom regementet. Senare, sedan hemmafrurollen blivit närmast helt överspelad, har allt detta blivit mycket mer problematiskt.

Avslutande synpunkter

Låt oss återvända till den inledningsvis ställda frågan om den militära närvaron i garnisonsstäderna under 1900-talet. Hur har den förändrats och upplevts?

Det är ganska uppenbart att garnisonsstädernas militära atmosfär har tunnats ut under särskilt detta sekels senare decennier. Regimentet har på flera sätt blivit anonymare i ett lokalt perspektiv. Regementscheferna byts snabbare och tar inte alltid med sig hustru och barn vid ett förordnande på ett par år. En pendlare regementsöverste kan knappast spela samma socialt sett samlande roll som han kunde göra på 1920-talet. Generellt har officerarna blivit mer anonyma i staden. De bär inte lika ofta uniform som förr, då ju många även utanför tjänsten använde sina uniformer. De syns inte ridande på stadsgatorna på hemväg från en större övning.

Med uniformstvängets avskaffande för de värnpliktiga har garnisonsstadens militära profil suddats ut avsevärt. Med privatbilismens genombrott är dessa värnpliktiga inte längre lika fast bundna till staden på fritiden som förr. Detta har försvagat den kommersiella särprägel som tidigare utmärkte en garnisonsstad: främst de många och välfyllda konditorierna och kaféerna.

En annan sida av myntet är att den militära närvaron under 1900-talets gång blivit mindre kontroversiell. Det som inte sticker i ögonen irriterar inte heller. En undersökning av hur regementena i Sollefteå behandlats i den socialdemokratiska lokalpressen från 1920-talet till 1980-talet visar just detta: utvecklingen har gått från en kritisk och delvis antimilitaristisk hållning till en accepterande och försvarande (Oliv 1991). Det hänger självfallet ihop med den kommunala reflexen att slåss för arbetstillfällena och skatte-kronor.

Den militära närvaron i det sena 1900-talets garnisonsstäder är alltså mindre kontroversiell än någonsin, fullt accepterad och häftigt försvarad. Men den är också betydligt mindre färgstark och mer anonym än förr. Garnisonsstaden har blivit ett mindre laddat begrepp än i detta sekels första hälft.

Referenser

- Artéus, Gunnar, "Den svenska garnisonsstaden i romanernas spegel." *Meddelanden från Armémuseum* 1986.
- Ericsson, Lars, "Idrott och militärer – några fakta och funderingar kring exemplet K 3 i Skövde." *Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift* 1987.
- Hellspong, Mats, *Boxningssporten i Sverige. En studie i idrottens kulturmiljö*. Stockholm 1982.
- Krantz, Karl-Johan, "Återanvändning av kaserner – några exempel." *Kulturmiljövård* 1993:4.
- Lundin, Claës & Strindberg, August, *Gamla Stockholm*. Stockholm 1882.
- Oliv, Susanna, *Den militära närvaron i garnisonsstaden Sollefteå under 1920, 1950 och 1980 sådan den speglas i lokaltidningen Nya Norrland*. Stencilerad seminarieuppsats i etnologi höstterminen 1991. Institutet för folklivsforskning, Stockholm.
- Rehnberg, Mats, *Livgardisten han kommer till Gud*. Stockholm 1960.
- Artikeln bygger även på drygt 80 intervjuer med officerare och civila i Skövde (1985), Eksjö (1986) och Växjö (1987), nu förvarade på Institutet för folklivsforskning, Stockholm.

MATS AHNLUND

MED BIDRAG AV THOMAS ROTH*)

Den militära arkitekturen, staden och symbolspråket

En översikt av förhållandena i Sverige

Några fristående militära byggnader utan stark fysisk koppling till någon form av befästning fanns knappast i vårt land om vi söker oss långt tillbaka i tiden. Många som på olika sätt behandlat rubricerat ämne anser det dessutom vara tveksamt om man överhuvudtaget kan tala om någon militär arkitektur i Sverige före stormaktstiden. Ejnar Berg och tidigare Martin Olsson använder en något förvillande term – ”den civila militärarkitekturen”, vilket har krånglat till begreppen. Författarna vill av någon outgrundlig anledning exkludera alla fortifikationer som inte varande arkitektur. Enligt min mening finns det ingen anledning att göra en sådan distinktion. I den mån fortifikationer är arkitektur bör de rymmas inom begreppet ”militär arkitektur”.¹

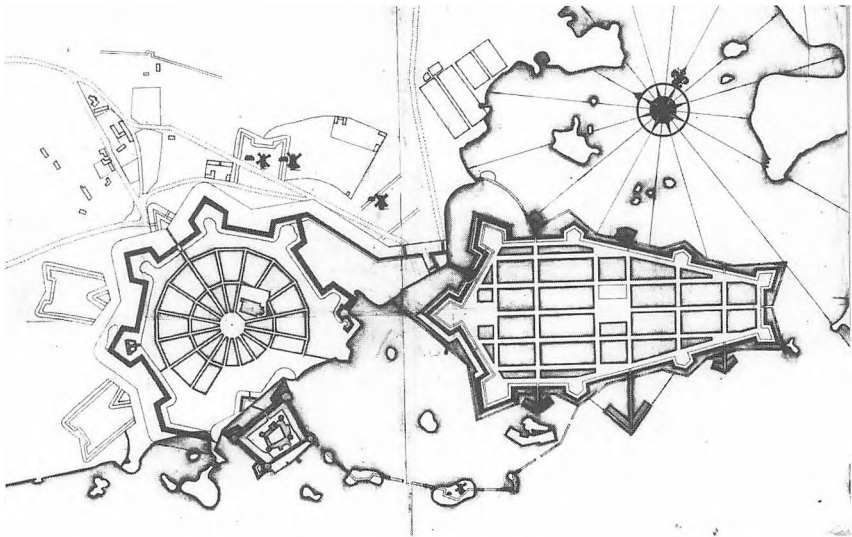
Medeltidens kastaler, kastell, borgar och andra större befästningar var byggda för förvar och regelrätt försvar. Det handlar i grunden om funktionell arkitektur som ingav ett visst mått av trygghet och som i bästa fall kunde fungera avskräckande. Den tunga, slutna arkitekturen symboliserade styrka – en manifestation av makt, öövertäckerlighet och självhävdelse!

Hur som helst, stormaktstidens fristående byggnadsverk vid sidan om fortifikationerna inskränkte sig oftast till tyghus och

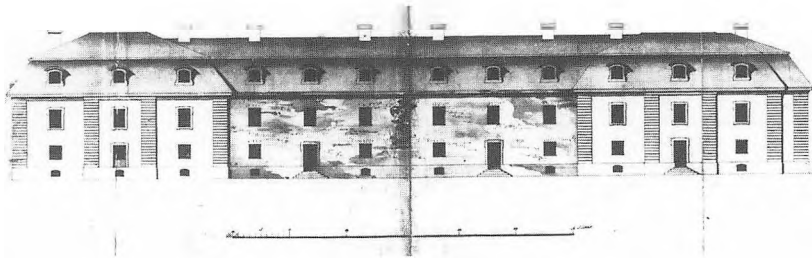
*) Thomas Roth har utarbetat tabellbilagorna och dessutom bidragit med värdefulla synpunkter på den äldre och inledande delen.

vapenmagasin i våra befästa städer, inte minst i besittningarna på andra sidan Östersjön. Fortifikationskonsten som sådan utövade också ett avgörande inflytande på stadsplaneringen i vårt kärnland. Detta är mycket uppenbart vad tex gäller stadsplanerna för Göteborg, Landskrona, Karlskrona och Kalmar.²

I de fästningar som byggdes eller moderniserades under 1600-talet började man också uppföra särskilda förläggingsbyggnader, dvs baracker. Helt fristående byggnader, som alltså inte utgjorde någon del av försvarsverken, kan dock inte spåras förrän mot slutet av århundradet – exempel finner vi bl a i anslutning till kastellen i Malmö 1672 och Landskrona 1692. Utförandet kunde skifta, men det var vanligt att barackerna byggdes i korsvirkesteknik. Tidigare hade förläggingsutrymmena vanligen funnits i själva fästningen, ofta i källarvåningar eller kassematter. I de befästa såväl som i de obefästa städerna inkvarterades emellertid soldaterna vanligtvis hos stadens borgare, vilket i sig var en källa till misshälligheter.³

Kalmar. Två olika projekt för att befästa den strategiskt belägna staden. Radialplanen tv efter italiensk renässansmodell (jfr Palmanova nära Venedig, Giulio Savorgnano och Vincenzo Scamozzi 1593)⁴ kom aldrig till utförande. I stället realiserades rutnätsplanen t h. Karta från 1640-talet i Krigsarkivet, Stockholm, Stads- och Fästningsplaner, Kalmar Nr 62.

Kasernen i Landskrona. Byggnaden i två våningar hade både inredd vind och hel källare. Den strikt symmetriska och välartikulerade fasaden stramades upp av tunga sidoraliter med hörnkedjor och pilasterindelning. Taket var både brutet och valmat samt täckt med järnplåt. Redan här känns vår klassiska militärarkitektur igen, såsom den i aldrig skådad omfattning långt senare kom till stånd, dvs efter 1901 års härordning och fram till omkring 1920, (jämför nedan). Detaljuritning i Krigsarkivet, Stockholm, Stads- och Fästningsplaner, Landskrona Nr 186d.

Den första kasernbyggnaden i modernare mening anses vara den s k Adolf Fredrikskasernen i Landskrona, som byggdes 1748–1770. Den tillkom för att lätta på borgarnas inkvarteringsbörda – ett viktigt argument även i samband med vårt fortsatta kasernbyggande långt in i 1800-talet. De osignerade ursprungsritningarna till kasernen i Landskrona visar med all tydlighet att en mycket erfaren och tidsmedveten arkitekt utfört dem. De har på sannolika grunder attribuerats till Carl Hårleman.⁵

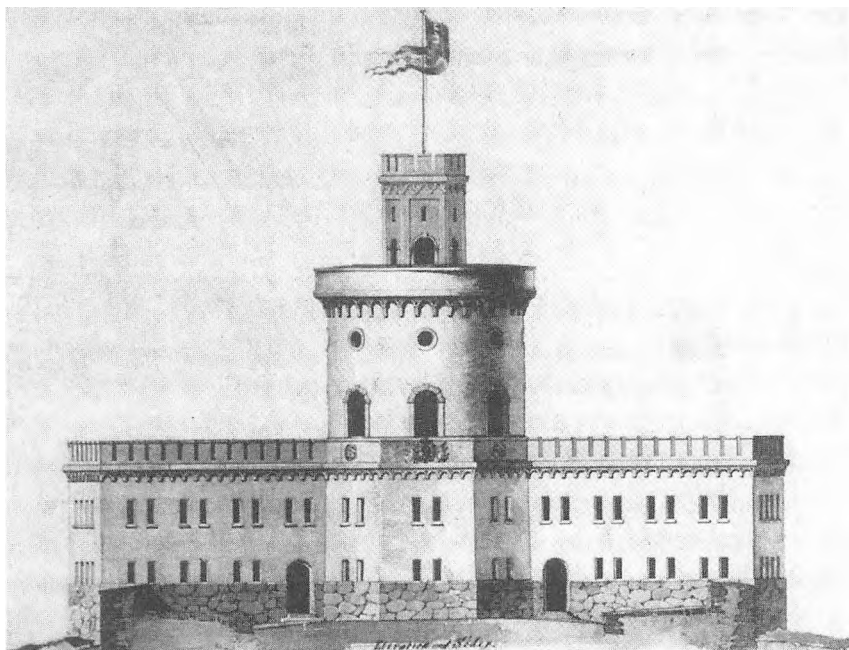
Den första generationens kaserner kännetecknades av ringa bekvämlighet, men de var betydligt bekvämare jämfört med de oeldade kassematter som fanns i fästningsvallarna. De mest betydande platserna med avseende på militär arkitektur under uppförande i slutet av 1700-talet blev Sveaborg och Karlskrona, båda tillkomna av rent militära skäl. Fästningsverk, varvsanläggningar, kyrkor och andra byggnader bildade där funktionella enheter. Kaserner tillkom dock relativt sent i Karlskrona, den s k kasern Sparre först efter stadsbranden 1792.⁶

I huvudstaden Stockholm blev under 1700-talet Artillerigården (nuvarande Armémuseum) med dess huvudbyggnad Stora Tyghuset det viktigaste militära komplexet. Det färdigställdes 1777 efter ritningar av Hårlemans elev Carl Johan Cronstedt. Anläggningen fungerade som en central krigsmaterieldepå med magasin och verkstadslokaler. Äldre byggnader med samma funktion hade

funnits på platsen sedan mitten av 1600-talet. Soldaterna i Stockholms garnison inkvarterades i huvudsak hos borgerskapet ända till 1802 då det kungliga slottet Fredrikshov togs i bruk av Svea livgarde. Det verkliga trendbrottet inträffade dock 1811 när Livgardet till häst flyttade in i sitt etablissement på Storgatan (Riksantikvarieämbetets nuvarande byggnader).⁷

Den stilhistoriska arkitekturen, och inte minst den medeltidsinspirerade, tilltalade 1800-talets arkitekter. Inom militärarkitekturen förekommer såväl stramt klassicistiska byggnader som medeltidsromantiska. De senare framhövdes som nationella, särskilt i Nordeuropa. En del kasernbyggnadsföretag m m i Stockholm under första hälften av 1800-talet kan exemplifiera förhållandena i vårt land. För Livgardet till häst hade arkitekten Fredrik Blom ritat en monumental och välproportionerlig ensemble i nyantik med ytterst sparsam dekor. Byggnaden av Borgen på Gärdet (brunnen 1977, men senare återuppförd) med sin vackra huvudpaviljong i empire och Kastellet på Kastellholmen med sina krenelerade murar och sitt rundtorn i anslutning till salutkanonerna ger prov på tidens mer romantiska strömningar. Dessa två anläggningar hade inte byggts av vad man kan tycka egentliga, dvs fortifikatoriska skäl. Borgen var uppförd för den kungliga taffeln vid militärparader, och kastellet innehöll kasernflyglar tillhörande örlogsbasen i Stockholm. Byggnaderna fyllde således helt andra funktioner än vad benämningarna gav vid handen, men fungerade också som slagkraftiga och väl synliga symboler för kungamakt och försvar.⁸

Under 1870- och 80-talen byggdes en ny generation av kaserneer. Det är nu som den "moderna" kasernbyggnadstypen slår igenom i Sverige efter tysk och österrikisk förebild. Den märks tydligast i interiörer och planlösningar. Kaserneerna framträder nu som stora, väl sammanhållna anläggningar och med klart urskiljbara funktioner. En tydlig byggnadshierarki förstärks av militär ikonografi. Ernst Jacobsson blir den arkitekt som till en början står för den nya tiden. Ett par exempel från Stockholm: Svea artilleriregementes kasern vid nuvarande Vallhallavägen (1877) och Livgardenas kaserneer vid Linnégatan (1888). Här kan också nämnas Axel Kumliens kasern för Skeppsgosse kåren i Karlskrona, färdig 1882. Gemensamt bär de drag av den renässansinspirerade arkitekturen.⁹

Kastellet på Kastellholmen, Stockholm. Detalj ur Fredrik Bloms akvarellerade originalritningar (gillade 1846), fasad mot söder. Efter Wollin 1971, s 342–43.

Fram till 1890-talet hade kaserner byggts för de fåtal värvade förband som fanns i Sverige. Arméns huvuddel, de indelta regementena, hade inte några behov av särskilda förläggningar, förutom de halvpermanenta byggnader som växt upp på de olika mötesplatserna – hedarna och lägren. Det sena 1800-talets värnpliktsreformer och framförallt 1901 års härordningsbeslut om indelningsverkets upphörande skapade helt nya behov. De gamla hedarna och lägren skulle i stort sett lämnas, hela krigsmakten skulle kaserneras och värnpliktstiden utökas. Efter vissa diskussioner bestämdes att arméns nya etablissement skulle byggas i städernas omedelbara närhet, på det som idag kan betecknas som dyrbar tomtmark, vilket i sig säkert också bidragit till att påskynda den omvandling som just nu äger rum. Vårt lands försvarsvilja och de speciella militärstädernas styrka skulle manifesteras i arkitekturen. Det var också i detta sammanhang som man beslöt

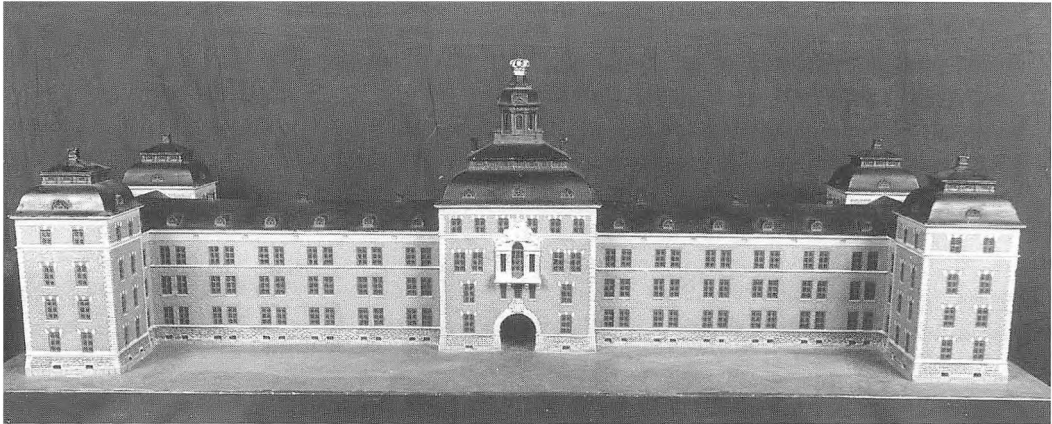
att bygga Bodens fästning. Där som i flera andra fall lokaliserades delar av anläggningarna till redan stadsplanlagt område.

Det blev nu ganska naturligt att även större militära komplex kläddes i t ex medeltidsdräkt – både utomlands och här i Sverige. Erik Josephson, som mer än någon annan arkitekt i vårt land förtjänar epitetet "militärarkitekturens fader", var i sin begynnande karriär en svärmare som drömde om riddarborgar präglade av styrka och soliditet. Göta artilleriregementes kasernetablisement på Kviberg i Göteborg blev en blandning av medeltidsborg och sagoslott, där kanslihuset i den storslagna fronten närmast leder tankarna till en katedral med västtorn på tyskt manér. I övrigt präglas anläggningen av slutenhet, axialitet och symmetri. Regimentet, uppfört i vad man också kan kalla baltisk tegelgotik, blev ett synnerligen pregnant uttryck för vår försvarsvilja, som politiskt hade fått vind i seglen, men också som ett uttryck för den militära närvaron i staden, särskilt om man jämför med mötesplatsernas enkla träarkitektur, ofta undangömd någonstans i skogen.¹⁰

Det är uppenbart att Göta artilleriregemente utanför Göteborg både höjde militärens och stadens status. Även Stockholm var vid sekelskiftet en förhållandevis liten stad, men närmast unik som militärstad med europeiska mått mätt. Här fanns en sällsynt stor anhopning av trupper som kunde föra tankarna till större garnisonstäder som Berlin och Potsdam. Den uniformerade militären lär också ha varit ett populärt inslag i stadsbilden. Koncentrationen av den militära bebyggelsen låg på Östermalm med inte mindre än sex regementen nära övningsfältet på Gärdet. Ståtligast var Livgardet till häst – en verklig höjdpunkt i svensk militärarkitektur.¹¹

Ritningarna till detta etablisement visar att Josephson, fö kusin till Ernst Jacobsson, nu återvänt till Sverige och låtit sig inspireras av vår 1600-talsbarock. Säteritaket med sina karnis-svängda fall markerar mittpartiet och de fyra hornpaviljongerna. Kanslikasernen försågs med ett hästskoformat portvalv i rusticerad kalksten och kröntes med en kunglig krona i guld. Anläggningen har fått karaktär av ett befäst slott med rötter i vasatiden.¹²

Det blev också Livgardet till häst och Göta artilleriregemente som utgjorde de arkitektoniska huvudnumren i arméns propagandistiska utställning vid den stora konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. Man visade bla modeller av kanslikasernen respektive det fullständiga etablisementet.¹³

Kanslihuset, Livgardet till häst, uppförd efter Erik Josephsons ritningar och invigd av Oscar II jubileumsåret 1897. Modell i skala 1:200 utställd i Stockholm 1897, nu i Armémuseum, Stockholm. (Foto: Armémuseum 1992)

Göta artilleriregemente ritat av Erik Josephson 1890-91 och uppfört 1892-95. Modell i skala 1:100 utställd i Stockholm 1897, nu i Armémuseum, Stockholm. (Foto: Armémuseum 1992)

Det nämnda beslutet att kasernera hela vår nya värnpliktsarmé ledde till att enorma resurser ställdes till förfogande för att bygga alla de kasernetablissemang som erfordrades – den i särklass största satsningen någonsin vad gäller ett samlat och i hög grad typiserat byggnadsföretag i vårt land. Här erbjöds under några årtionden unika möjligheter att karaktärisera och utveckla en

specifik och till stora delar nationell militärarkitektur. En särskilt organ, Arméns kasernbyggnadsnämnd, med uppgift att tekniskt och ekonomiskt ta ansvar för planläggning och uppförande av femton nya infanteriregementen, tillsattes också 1907.¹⁴

Att i hög grad utveckla typritningar blev ett sätt att nalkas uppgiften. De kunde gälla såväl situationsplaner som specifika byggnadskategorier. För att hålla nere kostnaderna drevs typiseringen väldigt långt. Man får en känsla av att Erik Josephson, som till en början hade huvudansvaret för arkitekturen och som försökte variera och karaktärisera olika trupper på ett livfullt sätt, till slut helt sonika resignerade och inordnade sig efter sina uppdragsgivares handfasta och mycket bestämda önskemål. Den arkitekt han valde har beskrivits som gedigen utan att vara påkostad – billig och beständig, traditionell, offentlig och svensk! Kanske är det också just därför som vår klassiska militärarkitektur så lätt känns igen?¹⁵

Norrbottnens regementes (I 19, Boden) kanslihus togs i besittning 1907. Alla nya kanslihus och kaserner som byggts fristående vid den här tiden ser ungefär likadana ut – de har sin upprinnelse i de typritningar som Erik Josephson presenterade 1901. Enskilda byggnader har dock varierats både i storlek och detaljutsmyckning. Typritningarnas eklektiska arkitektur kännetecknas normalt av gula, putsade fasader, framspringande risaliter, rusticeringar och svarta plåttak – ofta brutna eller valmade och försedda med fönsterkupor. Kanslihus, kaserner m fl byggnader just i Boden har spelat en särskilt viktig roll för typutvecklingen. (Foto A. Hansson, Boden, hos Gunila Röding, Umeå)

1936 års försvarsbeslut i Sverige gällde bland annat försvarets byggnadsverksamhet. I början av 1940-talet, mitt under brinnande världskrig, presenterades nästa stora omgång av typritningar. Kollektionen kom att omfatta närmare 100 olika förslag/byggnadstyper. Det moderna luftkriget hade starkt påverkat försvarstabschefen i hans yttrande 1937 liksom den militära byggnadsutredning som några år senare enligt uppdrag hade att redovisa de nya förslagen.

I stället för en förhållandevis regelbunden, symmetrisk och hopträngd militär bebyggelse förordade utredningen lägre, mindre och mer utspridda byggnader inpassade i terrängen. Lätt synliga mål som stora kaserngårdar, exercisfält och ridbanor skulle inte anläggas enligt de normer som sedan länge varit rådande. Befintlig vegetation skulle i möjligaste mån sparas, och förhoppningen var att bebyggelsen från luften inte skulle kunna skiljas från den civila, varvid risken för luftanfall rimligen borde minska. Betonghus med särskilda skyddsrum i källaren var att föredraga. Byggnader av trä och tegel uppfyllde inte de nya kraven på motståndsförmåga mot brand och bombning. Inte heller sk modifierade tegelhus, där hjärtmurar, trapphus, bärande pelare osv utförts i armerad betong eller järn, ansågs uppfylla de nu ställda kraven.¹⁸

Hotet från luften kom också att kullkasta det tidigare lokaliseringsmönstret. Helst sökte man sig nu en bra bit bort från staden, inte minst vad gällde övningsfälten. 1942 års försvarsbeslut resulterade i en mängd om- och utbyggnader. Dessutom organiserades nio flygflottiljer, en flygbaskår och fyra luftvärnskårer. Alla erhöll kasernetablisement i enlighet med de nya principerna. Ett exempel var Kungl Skånska flygflottiljen vid Ängelholm, ett annat representativt exempel på denna nya planeringsfilosofi blev Norrlands luftvärnsregemente (Lv 5) i Sundsvall från 1943.¹⁹

På väg mot Södra stadsberget, strax bakom en kurva, skvallrade en mindre vaktlokal på höger sida om att ett helt etablisement kunde ligga någonstans där bakom i skogen. Den som stannade upp kunde på vänster sida om den lilla kaserngården skymta ett kanslihus. Alla byggnader var en- eller tvåvåninga. Kaserner, utbildningslokaler, pjäshallar, förråd m m låg väl gömda mellan slingrande vägar i den kuperade terrängen. Det stora övningsfältet lokaliserades några mil norr om staden ute på Åstön. Aldre allmogebebyggelse togs i anspråk samtidigt som små röda för-

Den funktionalistiska "folkhemsarkitekturen" i militär tappning, Norrlands luftvärnsregemente i Sundsvall – från kaserninviigningen den 12 april 1943. På bilden ses det stramt förenklade kanslihuset utan detaljdekorationer, men med gul kalkputs. Tillbyggnaden till vänster är officersmässen. Logementsbyggnaderna hade plats för endast sex värnpliktiga i varje rum. (Foto ur Carl Herlitz, red, Luftvärnets historia, 1980, sid 415). Ett unikt skissmaterial (tyvärr för tunt vad gäller linjepregnansen för att kunna publiceras här) hade presenterats på första sidan av Sundsvalls Tidning redan den 21 mars 1941.

läggningsbaracker nybyggdes i anslutning till ett redan befintligt fiskeläge – allt för att kamouflera en militär verksamhet i en normalt fredlig miljö.

Trots den nya tidens strategiska överväganden kombinerade med krigsårens förbilligande funktionalism i arkitekturen så fanns ändå på Lv 5 den själ, den förnimmelse av tradition och identitet, som militärer sannolikt vill uppleva – visserligen en mindre artikulerad arkitektur i ett mer naturanpassat sammanhang jämfört med tidigare, men med en påfallande förtrogenhet från arkitekternas sida beträffande vissa grundstrukturer, hierarki och färgsättning.²⁰

Militära symbolvärden, så genomsyrade av tradition och identifikation, verkar idag till stor del ha spelat ut sin roll i vårt land. Förvisso äger vi ännu ett stort antal kasernetablisement där man fortfarande slår vakt om vår klassiska svenska militära miljö.

På samma sätt som den militära arkitekturen under vårt århundrade utvecklats från äldre stilarkitektur mot funktionalism och förenkling har soldatidealet också förändrats.

På Fredrikshov och med Oscarskyrkan i bakgrunden poserar stiliga soldater i uniform m/1884. Precis som i ett holländskt gruppporträtt från 1500-talet pekar man på varandra för att visa på den starka samhörigheten. Den noggranne betraktaren upptäcker dock att mannarnas nonchalanta pekanden även inbegriper pistoler.

Den bredbent stående jägarsoldaten Nikolajev i Arvidsjaur vårvintern 1993 får representera dagens positiva urval och den asketiska "ramboism" som präglar de flesta elitsoldater världen över.

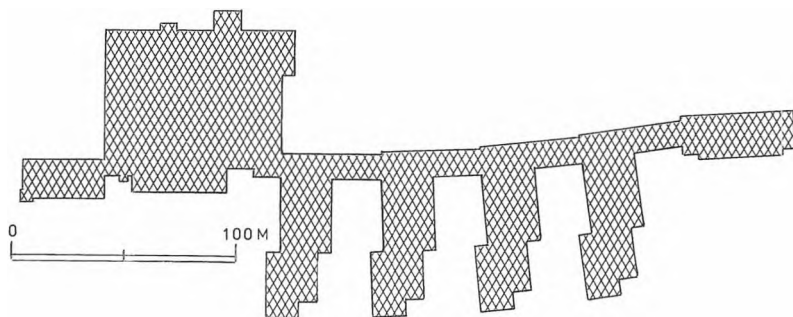
(Foto från 1910-talet i Nordiska Museets arkiv, Stockholm resp Mats Ahnlund)

Norrbottens pansarbataljon i Boden (P 5) började sin verksamhet 1957, men är sedan 1975 en bataljon ingående i I 19. Bilden visar den ursprungliga kasernvakter med lilla stridsvagn M/37 uppställd som ett monument och en symbol för verksamheten. Idag är grindarna permanent stängda. Egen trafik och eventuella besökare utifrån är hänvisade till en något märklig infart som vid första anblicken ser ut som vilket skräpigt industriområde som helst. (Foto Mats Ahnlund 1993)

Emellertid är det påtagligt hur ombyggnader och förändringar ofta leder till en arkitektonisk förvanskning där tidigare mycket viktiga symbolvärden bedömts som helt ointressanta och därför inte längre beaktats och hur nya anläggningar har uppförts utan nämnvärd hänsyn till äldre ideal.

Som en tredje fas i utvecklingen mot en ny lokaliseringsfilosofi framstår Norrlands dragonregemente i Arvidsjaur (K 4) – ännu längre bort från staden och in i vildmarken. K 4 kan betecknas som en modern utbildningsenhet med påtaglig civil prägel. Huvudbyggnaderna, vilka utgjorde den tredje byggnadsetappen 1978–80, är sammanbundna och rationellt klimatanpassade. De innehåller kansli, sporthall, restauranter, hobbylokaler, bibliotek, kaser-ner, sjukhus m m. Med lite god vilja kan man från luften eller i

"Hästen", Norrlands dragonregemente i Arvidsjaur. Huvudbyggnaden bildar huvudet, de fyra skvadronerna benen och sjukhuset svansen. Den som vill romantisera och försöka utläsa samband bakåt, dvs minnas regementets stormaktiga föregångare Jämtlands Dragonregemente, kanske tom upplever en häst som för tankarna till våra fornnordiska tapeter. Detalj (renritad av Rune Kjelsson) ur kaserngårdskarta upprättad av UTB-SEKT K4 1979. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Statens lantmäteriverk 1980.01.10.

planformen se de sammanlänkade byggnadskropparna som en stiliserad häst. Det här är knappast någonting som förespeglat arkitekterna på planeringsstadiet utan en efterhandskonstruktion av dem som gärna söker sin militära identitet.²¹

När man i våra dagar har tillfört något eller byggt en helt ny militär utbildningsenhet, skiljer sig dessa nya byggnader vid ett ytligt betraktande inte nämnvärt från andra offentliga byggnadskomplex som skolor eller vårdinstitutioner. Kanske kan man också påstå att den militära arkitekturen av idag blivit helt "civiliserad". Dagens militärer uppträder också civila i långt större utsträckning än vad de gjorde förr.

Noter

- ¹ Ejnar Berg, *Kaserner, baracker och hyddor. Svenska soldatboningar under fyra århundranden*. Armémusei skrifter 3 (Stockholm 1981), s 9. Jämför också Quentin Hughes, *Military Architecture* (London 1974), s 7–8 (Preface).
- ² Jämför Thomas Hall, "Urban Planning in Sweden" i Thomas Hall, ed. *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*. Studies in History, Planning and the Environment 12 (London 1991), s 172–173. Se också Gerhard Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600-1715. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt* (Stockholm 1961), s 83–89, 153–168, 177–181, 230–235 och 334–340.
- ³ Berg 1981, s 13, 30 och 74ff.
- ⁴ Hughes 1974, s 108–111.
- ⁵ Åke Stavenow, *Carl Hårleman. En studie i Frihetstidens Arkitekturhistoria* (Uppsala 1927), s 224–226.
- ⁶ Om kasern Sparre se Berg 1981, s 55.
- ⁷ Ibid, s 47 och 61.
- ⁸ Byggnaderna presenteras bla kortfattat i Henrik O Andersson och Fredrik Bedoire, *Stockholms byggnader. En bok om arkitektur och stadsbild i Stockholm* (Stockholm 1977) (1973), nr 137, nr 390 och nr 434. För den som vill veta mer kan tex nämnas att Kastellet och dess byggnadshistoria redovisas i Nils G Wollin, *Skeppsholmen under 300 år. Skeppsholmens, Kastellholmens och Galärvarvets bebyggelsehistoria*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 24 (Stockholm 1971), s 332–351.
- ⁹ Jämför C Laine, "Kasernen vid Valhallavägen" i *Från Tre Kronor till Rissne* (Uppsala 1965).
- ¹⁰ Om regementet ifråga, se Hans Lennart Lund, *Kungl. Göta artilleriregemente* (Göteborg 1954), särskilt s 299–305. Jämför också Henrik O Andersson och Fredric Bedoire, *Svensk arkitektur. Ritningar 1640–1970* (Stockholm 1986), s 140–141. Om baracker vid arméns mötesplatser, se Berg 1981, s 97–134.
- ¹¹ Jan von Konow, "Regementet och storstaden" i *Kungl Göta livgarde 1901–1980 – Ett regemente i tiden går ur tiden* (Karlskrona 1980), s 49–51.
- ¹² Jämför Ejnar Berg, *Erik Josephson och svensk kasernarkitektur* (Stockholm 1975), s 65–71.
- ¹³ *Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897*. Officiel berättelse utgifven på uppdrag af förvaltningsutskottet under redaktion af Ludv. Looström, centralkommiténs ordförande. Första delen (Stockholm 1899), s 210–211.
- ¹⁴ Redan 1902 hade mer än 20 miljoner anslagits och innan Kasernbyggnadsnämnden hunnit avsluta alla projekten på 1920-talet hade siffran ökat högst väsentligt. Om ekonomi och redovisning se Carl Lundquist, *Berättelse rörande arbeten utförda å 1901, 1902, 1904 och 1908 års anslag till nya byggnader för armén* (Stockholm 1914) och C O Nordensvan, *Krigsväsendet och den militära uppfattningen i Sverige under de femtio åren 1860–1910* (Stockholm 1911), s 286–293. Hur det hela organiserades och vilken roll arkitekterna spelade, se Mats Ahnlund, *Kasernbyggnadsnämnden och dess arkitekter* (Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 20 1990).

- ¹⁵ Ibid samt Mats Ahnlund, "Staden, militärarkitekturen och den militära miljön" i *Boden. Fästningen Garnisonen Samhället* (Boden 1990), s 276–321.
- ¹⁶ Ibid samt *Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige*. Katalog (Göteborg 1923), s 398.
- ¹⁷ Se vidare *Berättelse över uppförandet av ett havremagasin i Östersund*. Krigsarkivet, Stockholm (Kasernbyrån, Serie FXa, Byggnadsbeskrifningar, Volym 14).
- ¹⁸ Kostnaderna för byggnadsarbetena enligt 1942 års försvarsbeslut blev av betydande omfattning. Kostnaderna under femårsperioden 1942–47 beräknades uppgå till drygt 180 miljoner kr. Årsberättelse av föredraganden (överste N J E Carlquist) i ingenjörvetenskap, (uppläst vid Akademiens sammankomst den 18 maj 1943). Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar år 1943. Stockholm 1943, s 98 och 117–121.
- ¹⁹ Fortifikationstjänstens ledning. Årsberättelse av föredraganden (överste C A L Stendahl) i ingenjörvetenskap (avd V). Föredragen (i utdrag) vid Akademiens sammankomst den 22 maj 1962. Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar år 1962. Linköping 1962, 130–131.
- ²⁰ Om funktionalismen i den militära arkitekturen se Hannu-Matti Wahl, "Funktionalismen och den militära civilarkitekturen i Sverige under 1930- och 1940-talen" i *Meddelande från Armémuseum*, nr 53 (Stockholm 1993), s 107–139.
- ²¹ Regementets äldre historia kan studeras i *Kungl. Norrlands dragonregemente*. Översikt utgiven av Generalstabens krigshistoriska avdelning (Stockholm 1936).

Bilaga till Mats Ahnlund, "Den militära arkitekturen, staden och symbolspråket"

Tabell över kasernetablisement m m

Nedan redovisas etablisement samt de förband (motsv) som varit förlagda därstädes. Tecknet * utmärker numrering gällande före 1927. "Ny användn" betecknar att anläggningen tagits i bruk för annat militärt ändamål och "lämnat" innebär det sista år verksamhet av större omfattning bedrivits på platsen. "Lämnat slut" innebär att militär verksamhet bedrivits t o m detta år. Verksamhet av personellt sett liten omfattning som bedrivits, alt bedrivs fortfarande (t ex Fo-stab, bastropp m m) redovisas inte. Vägledande är om värnpliktsutbildning bedrivs på platsen eller ej. Årtal inom parentes innebär att militär verksamhet tidigare bedrivits på platsen.

<i>Etablisement</i>	<i>Plats</i>	<i>Byggt</i>	<i>Lämnat</i>	<i>Ny an- vändn</i>	<i>Lämnat slutl</i>	<i>Arkitekt</i>
Skeppsholmen		1700	1945	-	1980	Tessin mfl
Kasern Sparre	Karlskrona	1792	1983	-	-	---
Karlsborgs fästn		1875	-	-	-	Kleen
K 1, A 9*	Storg Sthlm	1811	1927	-	-	Blom
A 1	Vallhv Sthlm	1877	1949	MHS	-	Jacobsson
K 2*	Gärdet Sthlm	1881	1927	-	-	Jacobsson
I 1	Linnég Sthlm	1888	1945	-	-	Jacobsson
I 2*, Lv 3	Linnég Sthlm	1888	1953	-	-	Jacobsson
A 2, Lv 6	Kviberg Gbg	1895	1994	-	-	Josephsson
A 4	Östersund	1895	-	-	-	Josephsson
K Kaartkår	Karlskrona	1897	-	MOHS	-	Josephsson
K 1	Sthlm	1897	-	-	-	Josephsson
K 7*	Malmö	1897	1927	-	-	Josephsson
A 3 (södra k)	Kristianstad	1897	1948	-	-	Josephsson
K 6, I 7, Lv 4	Ystad	1897	-	-	-	Ewerlöf
A 6	Jönköping	1898	1985	-	-	Josephsson
T 3	Sollefteå	1898	1993	-	-	Josephsson
A 5*, AKS	Uppsala	1901	1983	-	-	Josephsson
K 8*, K 4	Umeå	1901	1967	-	-	Josephsson
K 3, T 2	Skövde	1905	-	-	-	Josephsson
T 2	Skövde	1905	1984	-	-	Josephsson
I 27*, P 18	Visby	1905	-	-	-	Josephsson
KA 1	Rindö	1905	-	-	-	Josephsson
I 7*, KA 2 etc	Gräsvik (K-k)	1906	1985	-	-	Josephsson
I 16	Halmstad	1906	-	-	-	Josephsson

<i>Etablissement</i>	<i>Plats</i>	<i>Byggt</i>	<i>Lämnat</i>	<i>Ny an- vändn</i>	<i>Lämnat slutl</i>	<i>Arkitekt</i>
I 18*, F 1	Västerås	1906	1945	-	1972	Josephsson
K 4*, Ing 2	Eksjö	1906	-	-	-	Josephsson
A 8	Boden	1906	-	-	-	Josephsson
T 1*	Örebro	1906	1927	-	-	Josephsson
T 4	Hässleholm	1906	1986	-	-	Josephsson
T 5	Sala	1906	1927	-	-	Josephsson
A 3 (östra k)	Kristianstad	1906	1948	VKS	-	Josephsson
I 26*, KA 1	Rindö	1906	-	-	-	Josephsson
A 7	Visby	1907	1988	-	-	Josephsson
I 19	Boden	1907	-	-	-	Josephsson
Ing 1 V	Vaxholm	1908	1939	SK/KA1	1992	Josephsson
Ing 2 K	Karlskrona	1908	1939	BK/KA2	1990	Josephsson
Ing 4*, Ing 3	Boden	1908	-	-	-	Josephsson
I 20	Umeå	1909	-	-	-	Josephsson
I 13	Falun	1909	-	-	-	Josephsson
I 14	Gävle	1909	1994	-	-	Josephsson
A 4 B etc, S 3	Boden	1910	-	-	-	Josephsson
T 6*, T 1	Linköping	1911	1985	-	-	Josephsson
I 23*, I 5	Östersund	1911	-	-	-	Josephsson
I 28*, I 21	Sollefteå	1911	-	-	-	Josephsson
I 3	Örebro	1911	1992	-	-	Bodin
K 5*, K 2	Helsingborg	1912	1952	-	-	Josephsson
I 8, S 1	Uppsala	1912	1982	-	-	Bodin
I 9*, P 4	Skövde	1913	-	-	-	Bodin
I 17	Uddevalla	1913	1992	-	-	Bodin
I 22*, I 2	Karlstad	1913	1994	-	-	Bodin
I 12*	Jönköping	1914	1927	-	-	Bodin
I 15	Borås	1914	-	-	-	Bodin
I 6*	Vänersborg	1916	1927	-	-	Bodin
I 11	Växjö	1919	1992	-	-	Dahlander
KA 5	Härnösand	1919	1927	-	-	Josephsson
I 25*	Lund	1920	1927	-	-	Dahlander
I 10, P 10	Strängnäs	1921	-	-	-	Dahlander
I 4*, I 5*, I 4	Linköping	1922	-	-	-	Dahlander
Ing 1	Frösundavik	1923	1970	FörvS	1988	Josephsson
I 24*, I 6, P 6	Kristianstad	1923	1994	-	-	Dahlander
F 2	Hägernäs	1926	1974	-	-	----
F 3, AF 2 etc	Malmen	(1926)	-	-	-	----
F 4	Frösön	(1926)	-	-	-	----
F 5	Ljungbyhed	(1926)	-	-	-	----
F 1	Hasslö (V-ås)	(1929)	1983	-	-	----
S 1	Frösundavik	1938	1957	Ing 1	1988	Hallström

<i>Etablissement</i>	<i>Plats</i>	<i>Byggt</i>	<i>Lämnat vändn</i>	<i>Ny an- slutl</i>	<i>Lämnat</i>	<i>Arkitekt</i>
F 8	Barkarby	1938	1973	-	-	----
F 6	Karlsborg	1939	1989	-	-	----
KA 3	Fårösund	1939	-	-	-	----
F 6	Karlsborg	1939	1989	-	-	----
KA 3	Fårösund	1939	-	-	-	----
F 7	Såtenäs	1940	-	-	-	----
F 9	Säve	1940	-	Hkpdiv,VKV	-	----
F 10	Barkåkra	1940	-	-	-	----
F 21	Kallax	1941	-	-	-	----
F 11	Nyköping	1941	1979	-	-	----
F 12	Kalmar	1942	1980	-	-	----
Lv 2, A 1	Linköping	1942	-	-	-	----
F 13	Norrköping	1953	1994	-	-	----
Lv 4	Husie, Malmö	1943	1982	-	-	----
Lv 5	Sundsvall	1943	1982	-	-	----
A 9, I 2	Kristinehamn	1943	-	-	-	Clason
SjökrigsS	Näsby park	1943	1986	KAC etc	-	----
F 14	Halmstad	1944	-	-	-	----
F 16	Uppsala	1944	-	-	-	----
F 17	Ronneby	1944	-	-	-	----
KA 4	Göteborg	(1945)	-	-	-	----
KA 5	Härnösand	1945	-	MKN	-	----
P 1, S 1	Enköping	1945	-	-	-	Persson
P 2	Hässleholm	1945	-	-	-	Johansson
I 22	Kiruna	1945	-	-	-	Romare
Lv 6	Högsbo Gbg	1945	1962	-	-	Snellman
F 16	Söderhamn	1945	-	-	-	----
I 1	Sörentorp	1946	1970	-	-	Karlén
BÖS	Berga	1946	-	-	-	----
F 18	Tullinge	1946	1986	StrilS	-	----
A 3	N Åsum	1948	1994	-	-	----
A 1	Rissne	1949	1963	-	-	Hedqvist
Lv 3	Norrtälje	1953	-	-	-	----
ÖrlB O etc	Muskö	1968	-	-	-	----
I 1	Kungsängen	1970	-	-	-	Löfström
Ing 1	Almnäs	1970	-	-	-	Persson
KA 2	Rosenholm	1978	-	-	-	----
K 4	Arvidsjaur	1980	-	-	-	MAF Arki.

Anm: Kasernerna Anckarstierna, af Trolle etc i Karlskrona som ännu är i bruk redovisas ej. Observera även att vissa förenklingar har gjorts för att möjliggöra tabellformen. Vissa äldre etablissement redovisas heller inte.

Tabell över lämnade kasernetablisement etc

Redovisat förband (motsv) är siste brukare av anläggningen. Definitioner i övrigt enl ovan.

<i>Etablisement</i>	<i>Plats</i>	<i>Lämnat</i>
I 6*	Vänernsberg	1927
I 12*	Jönköping	1927
I 25*	Lund	1927
K 2*	Gärdet Sthlm	1927
K 7*	Malmö	1927
A 9*	Storg Sthlm	1927
T 1*	Örebro	1927
T 5*	Sala	1927
KA 5*	Härnösand	1927
Vaxholms kastell	Vaxholm	1945
I 1	Linnég Sthlm	1945
A 3 (södra k)	Kristianstad	1948
K 2	Helsingborg	1952
T 2 N	Nora	1952
Lv 3	Linnég Sthlm	1953
Lv 6	Högsbo Gbg	1962
A 1	Rissne	1963
K 4	Umeå	1967
I 1	Sörentorp	1970
F 8	Barkarby	1973
F 2	Hägernäs	1974
F 11	Nyköping	1979
F 12	Kalmar	1980
Skeppsholmen	Sthlm	1980
S 1	Uppsala	1982
Lv 4	Husie (Malmö)	1982
Lv 5	Sundsvall	1982
Kasern Sparre	Karlskrona	1983
AKS	Uppsala	1983
F 1	Hasslö (V-ås)	1983
T 2	Skövde	1984
A 6	Jönköping	1985
T 1	Linköping	1985
KA 2	Gräsvik (K-na)	1985
T 4	Hässleholm	1986
A 7	Visby	1988
ArtSS, MedfackS (etc)	Frösundavik	1988

<i>Etablissement</i>	<i>Plats</i>	<i>Lämnat</i>
F 6	Karlsborg	1989
I 3	Örebro	1992
I 11	Växjö	1992
I 17	Uddevalla	1992
T 3	Sollefteå	1993
I 2	Karlstad	1994
I 14	Gävle	1994
P 6	Kristianstad	1994
A 3	N Åsum	1994
Lv 6	Kviberg Gbg	1994
F 13	Norrköping	1994

Referenser

Krigsarkivet

Fortifikationsförvaltningens ritningsleverans 1968.

Litteratur

Berg, Ejnar, *Erik Josephsson och svensk kasernarkitektur*. Stockholm 1975.

Berg, Ejnar, *Kaserner, baracker och hyddor. Svenska soldatboningar under fyra århundraden*. Armémusei skrifter 3. Stockholm 1981.

Bjelvenstam, Bo, *Ernst Jacobsson*. Stockholm 1995.

Carlqvist, N J E, "Arméns kasernbyggnadsverksamhet under sextio år" i *Kungl Krigsvetenskapsakademins Handlingar* 1943. Stockholm 1944.

Holmberg, Björn, *Arméns förband, skolor och staber*. Luleå 1993.

Laine, C, "Kasernen vid Valhallavägen" i *Från Tre Kronor till Rissne*. Uppsala 1965.

Svensson, Stig, "Inkvartering och förläggning 1803–1970" i *Kungl Svea Livgardes historia 1719–1976*. Stockholm 1976.

Wahl, H-M, "Funktionalismen och den militära civilarkitekturen i Sverige under 1930- och 1940-talen" i *Armémusei årsbok* 1993. Stockholm 1993.

The Nordic Garrison Towns

A research project and its results

The nature of the project

This book is a kind of concluding report from a multinational and cross-disciplinary research project concerning the Nordic garrison towns in the period 1600–2000. The project, which started in 1984, has produced several books and a great many articles (inside and outside these books), a list of which can be found at the beginning of the book.

It should be said that the project has been a rather unusual one. For all its size, we who have led it have never applied for large grants in order to engage full-time researchers for the project; we have tried to manage with limited means for important, but limited, ends; and all who have worked on the project, have done it either part-time within their ordinary occupation or – usually – in their leisure hours. What is most characteristic of the project, is perhaps that it has to such a large extent been initiated and carried through “for pleasure’s sake” and, fully intentionally, with a minimum of organization and budget.

Under these circumstances, it is natural that we have only very incompletely tilled our vast research field, the development and character of the Nordic garrison towns during the period 1600 – 2000. Still, we believe we have succeeded in producing a considerable amount of results which both represent valuable new knowledge and may inspire to further research.

We have used two – partly different but not incompatible – definitions of the notion “garrison town”. The context has deter-

mined which of the two has been used. The more general definition speaks of a town (or city) which contains a permanently stationed military unit of no less than battalion-size. Our research has, however, been primarily concerned with the "ideal (idealtypische)" garrison town – the "military" town – defined as a town whose *economy, physical milieu, and political and socio-cultural life are largely structured by the permanent presence of a military unit.*

Most people who, like us, are fascinated with the phenomenon "garrison towns" have probably been in some way affected by early personal experiences of a garrison town's physical and socio-cultural atmosphere. In our eyes, however, the scientifically and generally most interesting quality of garrison towns is the fact that they constitute the place of the broadest, the closest and probably also the most deep-reaching contact between a state's civilian population and its armed forces, in peace-time. This view, in conjunction with our definition of the "idealtypische" garrison town, has directed our research mainly towards four particular problem areas:

(1) *The garrison town as a physical milieu and a world of symbols*

Here we have worked with the question of the degree of visibility of the military presence (barracks, fortifications, uniforms, etc) during various periods, and also with the question of the military buildings' symbolic message to the spectator.

(2) *The garrison town as a social, cultural, and political milieu*

The questions here concern the patterns of social rank and social intercourse in this civil-military society, the role of the military in the town's musical life and sports activities, and the military influence on local politics.

(3) *Garrisons, communal economy, and local commerce and industry*

Here we have made research concerning the comparative importance of the military as local tax-payers, and concerning the garrison's importance as a local employer and as a consumer of local goods and services.

(4) *Garrison towns and the process of urbanization*

Here we have studied the causal links between the national military organization and the creating of new towns/cities; further,

the significance of country regiments being moved into towns as permanent garrisons and of garrison units recruiting country boys who after their discharge remain in town; and also the local effects of the discontinuance of garrisons.

At the opening of this article, I called our project a *multinational* project. This was not due to the countries being studied but was meant to say that the project has been a joint Nordic enterprise, the project leaders and the researchers coming from Denmark, Finland, Iceland, Norway, and Sweden. This co-operation had both a scientific motive – the facilitation of useful comparisons – and a “politico-cultural” one: our appreciation of Nordic co-operation as a great value in itself.

I have also called the project a *cross-disciplinary* one. When planning our enterprise, we immediately realized that the character of the research field was such as to require the competence and methods of several academic disciplines. Most of the project leaders and researchers are historians but among them are also economists, ethnologists, and art and architecture historians.

Finally in this description of the project, it should be emphasized that its management has been a *collective* responsibility, even though the present writer has functioned as administrative coordinator.

The results: a brief summary

In this survey, I focus exclusively on the common (general) features in the character and development of the Nordic garrison towns. There are differences, to be sure, between the countries in question but they seem minor in nature and are probably interesting merely for Nordic readers (who can note them elsewhere in this book and in other project publications). In the international dimension of our research object, the important comparisons to be made, I think, are between the Nordic garrison towns – as a synthesized whole – and those of other regions in Europe or, for example, the garrison towns of China, India, or Northern America.

The physical and social character of the Nordic garrison towns

This character has changed considerably over the period (1600 – 2000). It seems possible to discern rather clearly four major phases in its development. We note that these phases are not always coincident in time, even roughly, in the countries studied but all the phases occur in every country.

The first one may be termed the epoch of *die Burgstadt* (the castle town), beginning in the late Middle Ages and ending in the early 17th century. This type of town had grown around a castle, and it was the castle that housed the garrison, not the town. When the soldiers mingled with the town people, their clothing and martial equipment put them apart in the crowd.

The most appropriate term for the second phase seems to be *die Festungsstadt* since the typical garrison town of the epoch was surrounded by fortifications. This epoch commenced in the early 17th century and closed during the 19th century. The soldiers of the garrison were professionals, and were distinguished very visibly from the rest of the town population – upon whom they were quartered – by their uniforms. Instances of friendly intercourse between soldiers and the civilian population were rather frequent but the basic pattern of civil-military relations was one of conflict.

The third phase may be called the epoch of *die Kasernestadt* (the barracks town). It began in the late 18th century, and to a considerable extent it still continues. In the towns of this type, the soldiers are lodged in barracks, and thus separated from the civilian population except in their scanty leisure hours. During most of the long period – up till the late 20th century – they had to wear uniform when they appeared in town in the evenings. Their social relations with the town people were predominantly antagonistic as long as the major part of them consisted of enlisted men but changed radically for the better when soldiers of another kind – young conscripts – came to make up the garrisons. This town is also architecturally marked as a military place by its monumental and suggestively decorated barracks with their symbolic messages about the power of the warring state.

It is less easy to characterize the fourth, and present, phase with an apposite term. After much deliberation, I have chosen to call it the time of *garrisons out of towns*. It started in the 1950ies; and its

basic trend is that garrisoned units are being relocated from their town/city to smaller communities in the country, and that all new-established military units are being located to such rural or semi-rural communities. This is mainly due to the development of military technology which requires much larger training-fields, something which expanding towns/cities cannot easily provide. The garrisons in these communities are lodged in buildings of a rather civilian type, partly reflecting another societal mentality than that of the *Kasernestadt* era, partly caused by the threats of air power. The soldiers may wear civilian dress everywhere when they are off duty, and they normally do. The civil-military relations in these garrisoned communities (as in the remaining garrison towns/cities) are strikingly good, and can largely be described as something rather close to integration.

The Nordic garrisons in local politics

Until the later part of the 19th century, the officers, NCO:s, or soldiers of a garrison never participated in the political life of their town; the garrison towns, like other towns, were governed – under the central and the provincial government’s direction and control – by its burghers and magistrature.

For a long time after that, we find numbers of members of the garrisons engaged intensely and extensively in local politics; officers usually representing conservative or liberal parties, and NCO:s mostly as Social-Democrats – but all united in the defense or promotion of the garrison’s interests. Since about the 1960ies, however, military participation in local government has decreased notably (the causes of which I must forgo to discuss here).

The Nordic garrisons and the cultural life of their towns

The contributions of the military to the cultural life of the Nordic garrison towns are certainly small – with one exception – if we define culture in a narrow way. The exception is the important work done by the garrison musicians, during the 19th and early 20th centuries, for the general (civilian) musical culture of their towns. But if we broaden the definition of culture to include also sports, we will see another picture: of garrisons initiating, organizing,

encouraging, and generally supporting many forms of this kind of culture among the local civilian population during the late 19th and the entire 20th century.

The Nordic garrisons and the local economy

The general pattern in this respect for the *Festungsstadt* era was that, even though some burghers profited commercially from the garrison, the military presence constituted an economic burden for the mass of the town people because of the billeting system and the competition for work between soldiers and craftsmen. During the 19th/early 20th century, however, this pattern came to be essentially inverted. The garrison town/community has profited greatly during this century from its military - as local tax-payers, as consumers of local goods and services, and as an employer of local civilians. It is thus only natural that during this epoch many towns/communities have worked hard to acquire a garrison or fought bitterly to keep the one they have.

Garrisons and the process of urbanization in the Nordic countries

Garrisons have been involved in this process in three related but different ways. During the 17th and 18th centuries, and occasionally even later, several towns/cities were created for the purpose of strategic defense, and these places were always immediately garrisoned, i e intentionally populated with soldiers in considerable numbers. And during the period 1600–1900, the garrisons recruited many thousands of country boys who, after their discharge, remained in town. Furthermore, it rather often occurred during the *Kasernestadt* epoch that country regiments were moved into towns as permanent garrisons. It is obvious that garrisons, generally speaking, have been no major factor in the modern Nordic urbanization process but it seems equally obvious that they at times have played a part of some importance.

FÖRSVARSHÖGSKOLANS ACTA B 4

Strategiska Institutionen

ISBN 91-87184-49-4

ISSN 1400-8734

Tidigare publikationer i denna serie, 1994–96 benämnd
MILITÄRHÖGSKOLANS ACTA B:

- B 1. GUNNAR ARTÉUS (red), Rysk militär återuppbyggnad (1994).
- B 2. KENT ZETTERBERG, I skuggan av Stalin. En säkerhetspolitisk balansgång. Sveriges bevakning av Finlands öde 1944–49 (1995).
- B 3. GUNNAR ARTÉUS & JUKKA NEVAKIVI (red), Security and Insecurity. Perspectives on Finnish and Swedish Defence and Foreign Policy (1997).